МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

САХАРОВА КАТЕРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.9:316.647.82:364.63

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СОЦІУМІ

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

053 – Психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____/ К.О. Сахарова

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Сахарова К.О. Соціально-психологічні засади насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. – Київ, 2026.

Дисертаційна робота присвячена вивченню соціально-психологічних засад насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

Теоретико-методологічний аналіз підходів до проблеми вивчення насильницької поведінки особистості у науковому просторі показав, що її розглядають як умисне застосування фізичної сили або влади, дійсне у вигляді загрози, спрямованої проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є (або є високий ступінь імовірності цього) психологічна травма, тілесні ушкодження, відхилення в розвитку, різного виду збитки тощо. За результатами міждисциплінарних досліджень констатовано, що прихованим чинником насильницької поведінки є потреба позбавитися психологічної, фізичної та економічної залежності, яку відчуває, переживає (можливо й не усвідомлює) людина-кривдник (насильник) від іншої людини (чи людей), проти якої й спрямовані насильницькі дії. Звідси мета насильницької поведінки – підкорити своїй волі іншу людину/людей і у такий спосіб позбавитися відчуття залежності, відчути себе володарем, піднятися над ситуацією. З’ясовано, що серед провідних рис насильника (кривдника) виокремлюють високу агресивність, прагнення самоствердитися, захопленість собою, відсутність співчуття, екстернальність, а суттєвим у психології насильника вважається особистісна та соціальна незрілість, залежність, що є якостями, протилежними тим, котрі притаманні

самоактуалізованій особистості, здатній прислуховуватися до себе, бути незалежною і брати на себе відповідальність у ситуаціях вибору.

Проаналізовано соціально-психологічний вимір масової травматизації у дискурсі проявів насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі. Показано, що такий вимір включає ефект «соціальної заразливості агресії», коли агресивна поведінка стає нормалізованою у межах соціального середовища. Зазначено, що в умовах збройного конфлікту насильство може набувати масового та інституційно санкціонованого характеру, коли знижуються бар'єри для використання агресії у вирішенні різного роду конфліктів, спостерігаються агресивні моделі поведінки і відбувається їх засвоєння як прийнятних сценаріїв реагування на перепони та загрози. Водночас підкреслено, що цей механізм не є детерміністичним. Дослідження резильєнтності переконують у тому, що навіть за умов жорстокої травматизації значна частина осіб не лише зберігає, а й зміцнює просоціальну орієнтацію, а феномен посттравматичного зростання, описаний через такі виміри, як розвиток особистісної сили, відкриття нових можливостей, поглиблення стосунків, зміна пріоритетів і поглиблення духовності, свідчить про те, що пережите страждання може стати поштовхом до поглиблення емпатії, альтруїзму і соціальної відповідальності. На мезорівні аналогічні процеси проявляються у зміцненні солідарності, розширенні альтруїстичної діяльності, поглибленні відчуття спільної ідентичності і мети. Наразі цей феномен знаходить вираження у масовому волонтерстві, міцній суспільній солідарності та ідентитарній консолідації.

Наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування дослідження проблеми насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: її розкриття як соціально-психологічного феномену у дискурсі рольових моделей особистості та різноманіття форм такої поведінки (аб'юз, газлайтинг, гостинг, маніпуляція, емоційний шантаж, цілеспрямована ізоляція, сталкінг, кіберпереслідування, аутинг, віктимблеймінг, вербальна агресія, публічне приниження, пасивна ворожість

та ін.); артикуляцію викликів трансформаційного соціуму (хронічного стресу і травми як каталізаторів агресії; соціальної напруги та дискримінації; радикалізації суспільства в умовах колективної травми) та їх вплив на прояви насильницької поведінки; актуалізацію стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Обґрунтовано авторську концепцію «триярусного захисного середовища», яка пропонує розглядати етико-психологічні стандарти організаційного середовища як регулятивну систему, що функціонує на трьох взаємопов'язаних рівнях: інституційному, соціально-груповому та особистісно рефлексивному. Це дозволяє інтегрувати в систему захисту від насильницької поведінки правил, колективних норм психологічної безпеки та етичну зрілість керівника, які підкріплюються стійкими соціально-груповими нормами та високим рівнем особистісно-рефлексивної культури керівної ланки в цілому. Наголошено на ролі свідків та феномені «неформального соціального нагляду», як критичного проксимального фактору стримування агресії, де зміна суб'єктивних норм колективу та підвищення відчуття поведінкового контролю здатні ефективно нейтралізувати вертикальне переслідування.

Визначено соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: вивчення агресії як предиктора насильницької поведінки та аналіз тригерів її прояву і гальмування; визначення ролі стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості; дослідження проявів насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі та аналіз особливостей насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму; узагальнення соціально-психологічних чинників насильницької поведінки у трансформаційному соціумі за рівнями впливу (індивідуальним, сімейним, міжособистісним, шкільним/освітнім, культурним/ціннісним, суспільним/соціальним, а також на рівні громади).

Підкреслено, що досліджувані, які одночасно переживають екзистенційну загрозу, хронічну невизначеність, накопичену скорботу і атаку на культурну ідентичність, мають психологічні ресурси, що можуть виснажувати з кількох напрямків паралельно і в цьому полягає їх сумарна руйнівна сила, яка може провокувати різні форми насильницької поведінки. Саме ця одночасність пояснює, чому навіть респонденти з високою особистісною стійкістю і сильними соціальними зв'язками можуть демонструвати підвищену агресивність, знижену здатність до емпатії, спрощення соціальних оцінок, зростання нетерпимості до «чужого». Це не є моральним занепадом – це є передбачуваною реакцією психіки, що функціонує в умовах, для яких вона еволюційно і психологічно не була розрахована на тривале перебування. Наголошено, що соціально-психологічними чинниками посттравматичного зростання є якість соціальної підтримки і взаємодії, наявність надійних лідерів і ненасильницьких наративів, доступ до соціально-психологічної допомоги і ефективне функціонування соціальних інститутів, що потребує цілеспрямованих зусиль.

Розроблено та запроваджено інтегровану соціально-психологічну систему запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, засновану на принципах диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності, діяльнісного опосередкування, яку становили діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формувальний) та моніторинговий блоки, з залученням психолого-організаційних технологій, активних соціально-психологічних методів навчання та допомоги, інтерактивних технік (як-от технік опанування власної агресії та управління емоціями; розвитку асертивності та навичок ненасильницького спілкування; формування емпатії та толерантності як основи безпечного середовища тощо), які впливають на формування і розвиток адаптивного потенціалу особистості, її ціннісних орієнтацій, емоційної компетентності і дозволяють сформувати готовність до самозміни,

спрямованої на самопізнання, саморозвиток, саморегуляцію, самоудосконалення у напрямку ненасильницької поведінки, що є емпірично підтвердженим.

Ефективна реалізація інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі не може бути зведена до набору окремих заходів, вона вимагає роботи на кількох рівнях одночасно. На рівні соціального середовища – формування культури, де свідки насильства мають і навички, і соціальний дозвіл втручатися. На рівні організації – перехід від авторитарних моделей управління, що відтворюють ієрархічне домінування, до партнерських, де зворотний зв'язок знизу вгору є нормою, а не загрозою. На рівні цифрового простору – висока медіаграмотність, як практична навичка розпізнавання маніпуляції, анонімної агресії і механізмів радикалізації. На рівні права – чітке і послідовне регулювання, що визнає соціально-психологічну шкоду реальною і такою, яка підлягає дієвому захисту.

Ключові слова: особистість, насильницька поведінка, фактори ризику, фактори захисту, превенція, втручання, трансформаційний соціум.

Sakharova K.O. Social and Psychological Foundations of Violent Behavior of the Individual in a Transformational Society. – Qualification scholarly work published as manuscript.

Dissertation for the degree of doctor of psychological sciences, speciality, 19.00.05 – social psychology, psychology of social work. Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University Ministry of Education of Ukraine. Kyiv, 2026.

The dissertation is devoted to examining the social and psychological foundations of violent behavior of the individual in a transformational society.

A theoretical and methodological analysis of approaches to the study of violent behavior of the individual in the scientific domain demonstrated that it is understood as the intentional use of physical force or power, including in the form of threats, directed against oneself, another person, a group of persons, or a

community, resulting in (or with a high probability of resulting in) psychological trauma, bodily harm, developmental deviations, or various types of damage. Interdisciplinary research indicates that a hidden factor of violent behavior is the need to eliminate psychological, physical, and economic dependence experienced (and possibly not fully realized) by the perpetrator toward another person (or persons) who become the target of violent actions. Hence, the goal of violent behavior is to subordinate another person to one's will and thereby rid oneself of the feeling of dependence, to feel in control, and to rise above the situation. It was found that among the leading traits of a perpetrator are high aggressiveness, a drive for self-assertion, self-absorption, lack of empathy, and external locus of control. A critical aspect of the psychology of the perpetrator is personal and social immaturity and dependence — qualities opposite to those characteristic of a self-actualized individual capable of self-reflection, independence, and assuming responsibility in situations of choice.

The social-psychological dimension of mass traumatization is analyzed in the context of violent behavior manifestations in a transformational society. It is shown that this dimension includes the effect of "social contagion of aggression," when aggressive behavior becomes normalized within the social environment. It is noted that under conditions of armed conflict, violence may acquire a mass and institutionally sanctioned character, lowering barriers to the use of aggression in resolving various types of conflicts, while aggressive behavioral models become observable and are internalized as acceptable scenarios for responding to obstacles and threats. At the same time, it is emphasized that this mechanism is not deterministic. Research on resilience demonstrates that even under severe traumatization, a significant proportion of individuals not only preserve but strengthen their prosocial orientation. The phenomenon of post-traumatic growth — described through such dimensions as the development of personal strength, the discovery of new opportunities, deepening of relationships, changes in priorities, and spiritual growth — indicates that experienced suffering may become a catalyst for increased empathy, altruism, and social responsibility. At the meso-level,

analogous processes manifest in strengthened solidarity, expanded altruistic activity, and a deepened sense of shared identity and purpose. At present, this phenomenon is reflected in widespread volunteering, strong societal solidarity, and identity consolidation.

A conceptual social-psychological rationale for studying violent behavior of the individual in a transformational society is presented through: its explication as a social-psychological phenomenon in the discourse of personal role models and the diversity of behavioral forms (abuse, gaslighting, ghosting, manipulation, emotional blackmail, targeted isolation, stalking, cyberstalking, outing, victim-blaming, verbal aggression, public humiliation, passive hostility, etc.); articulation of the challenges of a transformational society (chronic stress and trauma as catalysts of aggression; social tension and discrimination; radicalization of society under conditions of collective trauma) and their influence on manifestations of violent behavior; and the actualization of strategies for preventing and correcting violent behavior of the individual in a transformational society.

The author's concept of a "three-tier protective environment" is substantiated. It proposes viewing the ethical-psychological standards of the organizational environment as a regulatory system functioning at three interconnected levels: institutional, social-group, and personal-reflective. This allows integrating into the protection system rules, collective norms of psychological safety, and the ethical maturity of leadership, reinforced by stable social-group norms and a high level of personal-reflective culture among the managerial staff. The role of witnesses and the phenomenon of "informal social oversight" are emphasized as critical proximal factors in restraining aggression, where changes in subjective group norms and increased perceived behavioral control can effectively neutralize vertical harassment.

The social-psychological specificity of violent behavior of the individual in a transformational society is determined through: studying aggression as a predictor of violent behavior and analyzing triggers of its activation and inhibition;

identifying the role of stressors in family and educational environments in shaping risks of violent behavior; examining manifestations of violent behavior in organizational settings; analyzing the features of violent behavior in digital environments under conditions of societal transformation; and synthesizing social-psychological factors of violent behavior across levels of influence (individual, family, interpersonal, school/educational, cultural/value-based, societal/social, and community levels).

It is emphasized that individuals simultaneously experiencing existential threat, chronic uncertainty, accumulated grief, and an attack on cultural identity possess psychological resources that may be depleted from several directions at once, which constitutes their cumulative destructive force and may provoke various forms of violent behavior. This simultaneity explains why even respondents with high personal resilience and strong social ties may demonstrate increased aggressiveness, reduced capacity for empathy, simplified social judgments, and heightened intolerance toward “others.” This is not moral decline − it is a predictable psychological reaction in conditions for which the human psyche was neither evolutionarily nor psychologically designed for prolonged functioning. It is emphasized that the social-psychological factors of post-traumatic growth include the quality of social support and interaction, the presence of reliable leaders and non-violent narratives, access to social-psychological assistance, and effective functioning of social institutions − all of which require targeted efforts.

An integrated social-psychological system for preventing violent behavior of the individual in a transformational society was developed and implemented. It is based on the principles of differentiated forecasting, dynamic equilibrium, self-organization, structuring, situational appropriateness, and activity-based mediation. The system comprises diagnostic, instructional-informational, content-based (corrective-formative), and monitoring blocks, employing psycho-organizational technologies, active social-psychological training and assistance methods, and interactive techniques (such as techniques for mastering one’s own aggression and managing emotions; developing assertiveness and

non-violent communication skills; fostering empathy and tolerance as foundations of a safe environment). These techniques influence the formation and development of the individual's adaptive potential, value orientations, and emotional competence, and enable the formation of readiness for self-change aimed at self-knowledge, self-development, self-regulation, and self-improvement toward non-violent behavior − a result empirically confirmed.

Effective implementation of the integrated social-psychological system for preventing violent behavior of the individual in a transformational society cannot be reduced to a set of isolated measures; it requires simultaneous work at several levels. At the level of the social environment − forming a culture in which witnesses of violence possess both the skills and the social permission to intervene. At the organizational level − transitioning from authoritarian management models that reproduce hierarchical domination to partnership-based models where bottom-up feedback is a norm rather than a threat. At the level of the digital space − high media literacy as a practical skill for recognizing manipulation, anonymous aggression, and mechanisms of radicalization. At the level of law − clear and consistent regulation that recognizes social-psychological harm as real and subject to effective protection.

Key words: personality, violent behavior, risk factors, protective factors, prevention, intervention, transformational society.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Монографії:

1.1. Khozhylo I., Sakharova K., Lipovska N., Serheiev A. Formation of smart consciousness of the youth of Ukraine in modern conditions / The Future of Smart Cities / Samuel D. Simpson (Editor). New York: Nova Science Publishers, 2023. P. 183-194. ISBN 979-8-89113-092-0 *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей формування просоціальної свідомості молоді в умовах сучасного соціуму).*

https://novapublishers.com/shop/the-future-of-smart-cities/

1.2. Сахарова К.О. Вплив інноваційного соціально-психологічного клімату на поведінку співробітників / Простір, час та інноваційно-психологічний клімат у соціогуманітарному дискурсі: колективна монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 94-108. ISBN 978-617-8035-99-0

https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13461

1.3. Данко Д.В., Сахарова К.О. Підготовка фахівців соціономічного профілю до соціально-психологічної роботи з молоддю в напрямку її здоров'язбереження / Технології здоров'язбереження молоді в умовах невизначеності: монографія / За заг. ред. Н.Є. Завацької, Д.В. Данко. К.: ПВТП «LAT&K», 2025. С. 39-48. ISBN 978-617-7699-98-8 *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті необхідності підготовки фахівців соціономічного профілю до соціально-психологічної роботи з профілактики насильницької поведінки серед молоді).*

https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/15311

1.4. Лукашов О.О., Сахарова К.О. Особливості соціальної відповідальності особистості у векторі її соціальної поведінки та професійної діяльності / Соціальна відповідальність особистості в умовах сучасних соціогенних викликів: монографія / За заг. ред. Н.Є. Завацької, О.О. Лукашова. К.: ПВТП «LAT&K», 2025. С. 56-67. ISBN 978-617-7699-93-3 *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні специфіки розвитку соціальної відповідальності особистості у векторі психопрофілактики насильницької поведінки).*

https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/15315

1.5. Сахарова К.О. Насильницька поведінка особистості в умовах трансформаційного соціуму: соціально-психологічний вимір: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2026. 403 с. ISBN 978-617-8553-11-1

2. Навчально-методичні праці:

2.1. Сахарова К.О. Запобігання психологічному насильству та дискримінації: навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». Дніпро: НТУ «ДП», 2026. 352 с.

3. Статті у наукових фахових виданнях:

3.1. Сахарова К.О. Методологія суїцидальної превенції серед учнівської молоді. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2021. № 1. С. 99-105.

https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.1.15

https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/38

3.2. Сахарова К.О. Перспективи розвитку психологічної служби у закладах освіти. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2021. № 2. С. 76-81.

https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.2.13

https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/59/55

3.3. Сахарова К.О., Липовська Н.А. Реадаптація дітей, що опинилися в складних життєвих обставинах. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2021. № 5. С. 54-58. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті корекції проявів насильницької поведінки в процесі реадаптації особистості).*

https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.5.8

https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/124/111

3.4. Сахарова К.О., Чередніченко О.М., Липовська Н.А. Форми психологічного насильства в організаційному середовищі. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 6. С. 97-103. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні форм психологічного насильства).*

https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.6.15

https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/151/135

3.5. Tsymbal B., Horieva S., Sakharova K., Serohina N. Personality security as a component of social security in the public administration system in Ukraine.

Journal of interdisciplinary research Ad Alta. 2021. Vol. 12/02-XXXI. P. 223-228. **(Web of Science Core Collection)**. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей забезпечення безпеки особистості як складової процесу запобігання насильницької поведінки).*

https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120231/papers/A_39.pdf

3.6. Сахарова К.О. Психологічні детермінанти корупції: теоретичний аналіз. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»).* 2022. № 4 (9). С. 436-447.

https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4(9)-436-447

https://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/1407/1404

3.7. Сахарова К.О., Липовська Н.А. Вплив гуманітарної кризи на психічне здоров'я населення. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2022. № 2. С. 86-91. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні ролі гуманітарної кризи у розвитку насильницької поведінки у трансформаційному соціумі).*

https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.14

https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/198/174

3.8. Сахарова К.О. Життєстійкість як складова відновлення психічного здоров'я. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2022. № 3. С. 123-128.

https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.3.21

https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/227/199

3.9. Khozhylo I., Pavlenko L., Lipovska N., Sakharova K. Challenges of the pandemic and war: aspects of health and mental well-being-2030. *Archiv Euromedica.* 2023. Vol. 13. num. 4. P. 1-4. **(Web of Science Core Collection)**. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті впливу викликів трансформаційного соціуму на прояви насильницької поведінки особистості).*

https://doi.org/10.35630/2023/13/4.802

https://www.journal-archiveuromedica.eu/archiv-euromedica-04-2023/pdf/2-CHALLENGES-OF-THE-PANDEMIC-AND-WAR-ASPECTS-OF-HEALTH-AND-MENTAL-WELL-BEING-2030.html.pdf

3.10. Сахарова К.О. Психологічний інструментарій запобігання булінгу в учнівському середовищі. *Наукові перспективи.* 2024. № 2 (44). С. 1347-1358.

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2(44)-1347-1358

https://www.perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/9547/9600

3.11. Melnychuk M., Zhylin M., Makarchuk N., Sakharova K., Shven Y. The Influence of Genetic Markers on the Development of Mental Disorders: A Systematic Review of Studies. *Journal of Pioneering Medical Sciences*. 2024. Vol. 13, Issue 3. P. 30-37. **(Web of Science Core Collection)**. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні впливу генетичних маркерів на розвиток насильницької поведінки особистості).*

DOI : 10.61091/jpms202413306

https://jpmsonline.com/article/495/

3.12. Khozhylo I., Bashtannyk V., Khozhylo M., Sakharova K. Development of Ukraine and EU countries on the basis of green transformation: relevance for society, economy and public administration. *Sylwan.* 2025. Vol. 169. Issue 4. P. 30-43. **(Scopus).** *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей розвитку України та країн ЄС на основі принципів екологічності).*

https://doi.org/10.59879/e2kuz

https://sylwan.ibles.org/syl/index.php/pdf/stream/e2kuz/1744022076

3.13. Лунченко Н.В., Сахарова К.О., Стрілюк О.Б. Особливості психологічної підтримки жінок, які постраждали від насильства під час війни. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 1 (41). С. 1220-1235. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні специфіки надання психологічної підтримки жінкам, які постраждали від насильства).*

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-1(41)-1220-1235

https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/18756/18783

3.14. Сахарова К.О., Липовська Н.А. Насильство в сім'ї як результат соціальної деструкції. *Наукові перспективи.* 2025. № 6 (60). С. 1534-1543. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей насильства в сім'ї в умовах трансформаційного соціуму).*

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-6(60)-1534-1543

https://www.perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/25997/25972

3.15. Сахарова К.О. Агресія та резильєнтність: захисні та деструктивні механізми адаптації. *Наукові перспективи.* 2025. № 5 (59). С. 2138-2150.

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-5(59)-2138-2150

https://www.perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/24745/24722

3.16. Сахарова К.О. Агресивність та насильницька поведінка: концептуальні підходи. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 5 (45). С. 2135-2144.

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-5(45)-2135-2144

https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/23680/23650

3.17. Сахарова К.О. Використання аб'юзивної поведінки як форми психологічного насильства особистостями з травмою покинутого. *Перспективи та інновації науки.* 2025. № 5 (51). С. 2269-2279.

https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-5(51)-2269-2279

https://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/24155/24128

3.18. Бородін Є.І., Сахарова К.О. Європейський досвід розвитку публічного управління сферою середньої освіти. *Наукові перспективи*. 2025. № 4 (58). С. 68-80. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні особливостей профілактики насильницької поведінки в системі управління сферою середньої освіти).*

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-68-80

https://www.perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/23130/23101

3.19. Сахарова К.О. Чинники ризику насильницької поведінки серед молоді. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 6 (46). С. 2086-2095.

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-6(46)-2086-2095

https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/25224/25201

3.20. Сахарова К.О., Хричов С.О. Роль освітніх стресорів у формуванні внутрішньої агресії серед студентської молоді. *Перспективи та інновації науки.* 2025. № 6 (52). С. 814-825. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні взаємозв'язку внутрішньої агресії серед студентської молоді та проявах насильницької поведінки).*

https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-6(52)-814-825

https://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/25548/25522

3.21. Сахарова К.О. Гендерна специфіка психопатологічних механізмів при дисоціальному та антисоціальному розладі особистості. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 7 (47). С. 1369-1381.

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7(47)-1369-1381

https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/26497/26466

3.22. Сахарова К.О. Сутність і типологія насильства: психологічний аналіз. *Перспективи та інновації науки.* 2025. № 7 (53). С. 1567-1577.

https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-7(53)-1567-1577

https://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/26700/26673

3.23. Сахарова К.О. Насильство як соціально-психологічний феномен: роль особистості у циклі агресії. *Наукові перспективи.* 2025. № 7 (61). С. 1377-1387.

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-7(61)-1377-1387

https://www.perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/27102/27073

3.24. Сахарова К.О., Любашевський І.А. Готовність вчителів до реалізації диференційованого навчання в інклюзивних класах: виклики, бар'єри та інкорпорування зарубіжного досвіду в умовах нової української школи (НУШ). *Перспективи та інновації науки.* 2025. № 11 (57). С. 1223-

1236. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей впровадження зарубіжного досвіду з психопрофілактики насильницької поведінки в умовах нової української школи).*

https:// doi.org/10.52058/2786-4952-2025-11(57)-1223-1236

https://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/32029/31979

3.25. Сахарова К.О., Недвига Д.Ю. Мотиваційні стратегії в освіті: світові тенденції та вітчизняні перспективи. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 11 (51). С. 2712-2722. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні необхідності задіяння мотиваційних стратегій в освіті для подолання проявів насильницької поведінки).*

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-11(51)-2712-2722

https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/31682/31647

3.26. Zelenin V., Ilchenko R., Medvedieva O., Sakharova K., Volnova L. Development of Resilience of Adolescent Personality after Traumatic Experience: Analysis of Factors Influencing the Formation of Posttraumatic Growth as a Result of Traumatic Events. *Health Leadership and Quality of Life*. 2025. Vol. 4:654. P. 1-15. **(Scopus).** *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні специфіки розвитку стійкості особистості після травматичного досвіду в подоланні проявів насильницької поведінки).*

https://doi.org/10.56294/hl2025654

https://hl.ageditor.ar/index.php/hl/article/view/654/1436

3.27. Sakharova K.O. Development of social-psychological competence of the person in the vector of prevention of violent behavior. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 3 (68). Т. 2. С. 341-353.

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2025-341-353-2-3-68

https://tpppjournal.com.ua/n68y2k25_tom_2_a27.html

3.28. Сахарова К.О. Етико-психологічні стандарти ділової взаємодії як інструмент протидії босингу. *Наукові перспективи.* 2026. № 3 (69). С. 2093-2107.

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2026-3(69)-2093-2107

https://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/40693/40706

3.29. Zavatska N., Sakharova K., Zavatskyi V., Yaremchuk N., Kozyra P., Batasheva N., Novatskyi V., Popovych I. Comparison of the Structures of Bullying Participants' Aggressive Behaviors in the School Environment. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2026. Vol. 18 No 1. P. 187-200. **(Web of Science Core Collection)**. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні взаємозв'язку проявів агресії з насильницькою поведінкою в шкільному середовищі).*

https://doi.org/10.66388/rrem/18.1/12

https://journals.inmanifest.com/index.php/rrem/article/view/7593

3.30. Сахарова К.О., Сергеєв А.Ю. Психологічні механізми педагогічного впливу на розвиток дивергентного мислення. *Наукові інновації та передові технології.* 2026. № 4 (56). С. 2722-2735. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті необхідності розвитку дивергентного мислення у подоланні проявів насильницької поведінки особистості).*

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-2722-2735

https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/40432/40447

4. Статті у матеріалах науково-практичних конференцій та інших виданнях:

4.1. Сахарова К.О. Досвід роботи психологічних служб в закладах вищої освіти м. Дніпро. *Актуальні проблеми напрямків психологічної роботи в закладах вищої освіти*: *зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського круглого столу* (м. Дніпро, 16 червня 2021 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2021. С. 99-104.

http://info.dgu.edu.ua/jspui/handle/123456789/59

4.2. Сахарова К.О. Використання методів психологічних досліджень для вивчення феномену психологічного насильства. *Актуальні проблеми практичної психології: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 28 жовтня 2021 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2021. С. 51-57.

http://info.dgu.edu.ua/jspui/handle/123456789/63

4.3. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Конфлікт у внутрішньогрупових відносинах в системі публічного управління. *Scientific research in XXI century: X International Scientific and Practical Conference* (Ottawa, Canada, November 11-12, 2021). Ottawa, Canada: Methuen Publishing House, 2021. № 85. P. 226-235. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті взаємозв'язку конфлікту у внутрішньогрупових відносинах з насильницькою поведінкою особистості).*

https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/11-12.11.2021/636

4.4. Сахарова К.О. Судова практика захисту від булінгу як форма захисту суб'єктивних прав і законних інтересів громадян. *Актуальні питання матеріальних та процесуальних приватних правовідносин*: *зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного семінару* (Дніпро, 24 листопада 2021 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2021. С. 23-27.

http://info.dgu.edu.ua:80/jspui/handle/123456789/65

4.5. Сахарова К.О. Віктимологічна профілактика насильства. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм*: *зб. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Сєвєродонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. С. 140-142.

4.6. Сахарова К.О. Теоретичні контури поняття «життєстійкість». *Наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку: зб. наук. статей за матеріалами XIII Міжнародної наукової конференції* (м. Прага, Чехія, 29 грудня 2022 р.). К.: Видавничий дім «Інтернаука», 2022. С. 35-38.

https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16741416589562.pdf

4.7. Сахарова К.О. Вплив мобінгу та босингу на психологічний стан працівника. *Соціально-психологічні та правові аспекти протидії насиллю в освітніх закладах: зб. наук. статей за матеріалами IV Всеукраїнського форуму* (м. Дніпро, 24 березня 2023 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2023. С. 85-89.

http://info.dgu.edu.ua/jspui/handle/123456789/965

4.8. Сахарова К.О., Майоренко В.В., Штакельберг О.С. Виникнення стресу та емоційного вигорання у молоді у воєнний час. *Актуальні питання науки, освіти та технологій в умовах сучасних викликів: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Кременчук, 09 травня 2023 р.); у 2 ч. Кременчук: ЦФЕНД, 2023. Ч. 1. С. 38-39. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні впливу стресогенних чинників на насильницьку поведінку особистості в умовах трансформаційного соціуму).*

https://www.economics.in.ua/2023/05/9-1.html

4.9. Сахарова К.О. Проблема мобінгу у сучасному освітньо-науковому середовищі. *Психологічна організація внутрішнього світу людини: теорія та практика: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного семінару* (м. Дніпро, 4 жовтня 2023 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. університет внутрішніх справ, 2023. С. 79-81.

https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/14727/1/16.pdf

4.10. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Публічна безпека та громадський порядок: концептуальні підхід. *Публічне управління та адміністрування в Україні*. 2023. Вип. 34. С. 184-189. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні ролі публічної безпеки в психопрофілактиці насильницької поведінки).*

https://pag-journal.iei.od.ua/archives/2023/34-2023/35.pdf

4.11. Сахарова К.О. Етапи формування національної ідентичності особистості. *Національна ідентичність на новому етапі розвитку*

українського суспільства: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 15 листопада 2023 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 108-111. https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/14820/1/%d0%bc%d0%b0%d0%ba%d0%b5%d1%82_%d0%97%d0%b1%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%ba%20%d1%82%d0%b5%d0%b7%2015.11.2023_%d0%bd%d0%b0%d1%86_%d1%96%d0%b4%d0%b5%d0%bd%d1%82%d0%b8%d1%87.pdf

4.12. Сахарова К.О. Формування національної ідентичності молоді як чинник покращення національної безпеки. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 15 березня 2024 р.); у 2-х ч. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. Ч. ІІ. С. 710-712.

https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/14440

DOI: 10.31733/15-03-2024/2

4.13. Сахарова К.О. Забезпечення академічної доброчесності у форматі дистанційного навчання. *Сучасні дослідження в глобалізаційному світі: наука для миру і безпеки: зб. наук. статей за матеріалами ІІ Міжнародного форуму молодих учених* (м. Дніпро, 12 червня 2024 р.). Дніпро: Дніпров. держ. ун-т внутр. справ. 2024. С. 75-78. https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/15681/1/%d0%bc%d0%b0%d0%ba%d0%b5%d1%82_%d1%84%d0%be%d1%80%d1%83%d0%bc_2024.pdf

4.14. Сахарова К.О. Забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища громад. *Безпечна, комфортна та спроможна територіальна громада: зб. наук. статей за матеріалами ІІ Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 16-18 жовтня 2024 р.). Дніпро: НТУ «Дніпровська політехніка», 2024. С. 267-269. https://science.nmu.org.ua/ua/conferences/Forum/Zbirnyk2024.pdf

4.15. Сахарова К.О., Завацький В.Ю., Журба М.А., Козуб К. Групова норма у дискурсі проблеми безпечної поведінки та нормативного впливу в

групі. С*учасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри*: *зб. наук. статей за матеріалами IX Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ополє, м. Київ, 26-27 грудня 2025 р.). К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. С. 63-67. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні дискурсу нормативного впливу в групі у подоланні насильницької поведінки особистості).*

4.16. Сахарова К.О., Хожило І.І., Липовська Н.А. Громадянська ідентичність в структурі європейської ідентичності. *Суспільство та національні інтереси.* 2025. № 7 (15). С. 595-603. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні особливостей впливу громадянської ідентичності на профілактику насильницької поведінки).*

https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-7(15)-595-603

4.17. Сахарова К.О. Інтеграція послуг із захисту ментального здоров'я у діяльність закладів первинної медичної допомоги: стратегії та досвід. *Успіхи і досягнення у науці.* 2025. № 7 (17). С. 678-689.

https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-7(17)-678-689

4.18. Завацький В.Ю., Сахарова К.О., Кісільов О.А., Кліментьєва В. Підвищення соціальної компетентності молоді при відхиленнях у поведінці. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм*: *зб. статей за матеріалами IX Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 29-30 грудня 2025 р.). К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. С. 18-21. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті необхідності підвищення соціальної компетентності молоді у психопрофілактиці насильницької поведінки).*

4.19. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Інструменти публічного управління вихованням патріотів-пасіонаріїв засобами позашкільної освіти. *Успіхи і досягнення у науці*. 2025. № 3 (13). С. 508-515. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті засобів позашкільної освіти в подоланні проявів насильницької поведінки).*

https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-3(13)

4.20. Липовська Н.А., Сахарова К.О., Сергеєв А.Ю. Соціальна безпека громад в Україні: теоретичні підходи. *Успіхи і досягнення у науці.* 2026. № 3 (25). С. 1001-1012. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті необхідності забезпечення соціальної безпеки громад з метою попередження проявів насильницької поведінки).*

https://doi.org/10.52058/3041-1254-2026-3(25)-1001-1012

4.21. Сидоренко Н.С., Сахарова К.О. Мотивація персоналу мілітаризованої служби в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2026. № 4 (46). С. 979-991. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей мотивації персоналу мілітаризованої служби з профілактики проявів насильницької поведінки).*

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-979-991

4.22. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Публічно-приватне партнерство у сфері реформування охорони здоров'я: зарубіжний досвід. *Успіхи і досягнення у науці.* 2026. № 4 (26). С. 1520-1531. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні специфіки впровадження зарубіжного досвіду у сферу реформування охорони здоров'я у векторі профілактики насильницької поведінки в суспільстві).*

https://doi.org/10.52058/3041-1254-2026-4(26)-1520-1531

4.23. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Інвестиційні моделі публічно-приватного партнерства у сфері предиктивної аналітики та управління здоров'ям населення. *Суспільство та національні інтереси.* 2026. № 5 (25). С. 1724-1739. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті ролі управління здоров'ям населення в профілактиці проявів насильницької поведінки).*

https://doi.org/10.52058/3041-1572-2026-5(25)-1724-1739

4.24. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Стратегії запобігання кадровим ризикам в громадах. *Успіхи і досягнення у науці.* 2026. № 5 (27). С. 1924-1937. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні ролі кадрової політики у подоланні проявів насильницької поведінки).*

https://doi.org/10.52058/3041-1254-2026-5(27)-1924-1937

4.25. Сахарова К.О. Психокорекційна робота з особами, які є учасниками сімейного насильства. *Наукова спадщина Володимира Роменця: сучасний погляд: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського наукового круглого столу* (м. Київ, 18 травня 2026 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2026. С. 69-70.

https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/749931

4.26. Завацький В.Ю., Сахарова К.О. Роль антиципації у розвитку життєстійкості особистості в умовах невизначеності. *Життєстійкість особистості в умовах невизначеності: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 22 травня 2026 р.). Івано-Франківськ: Вид-во Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2026. С. 42-45. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті необхідності розвитку життєстійкості особистості з метою психопрофілактики насильницької поведінки).*

https://ksp.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2026/08/tezy-2026-01.08.pdf

4.27. Сахарова К.О. Soft skills викладача закладу вищої освіти як психолого-педагогічний ресурс психологічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. *Підвищення рівня soft skills викладачів ЗВО для реалізації сучасних підходів щодо психологічної допомоги в умовах воєнного стану: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації* (м. Львів, м. Торунь, 1 червня-12 липня 2026 р.). Львів; Торунь: Liha-Pres, 2026. С. 68-72.

http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/504

ЗМІСТ

ВСТУП	27
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СОЦІУМІ	42
1.1. Інтерпретаційний потенціал концепту насильницької поведінки особистості	42
1.2. Наукові підходи до проблеми насильницької поведінки особистості як предмету міждисциплінарного дослідження	60
1.3. Соціально-психологічний аналіз сутності, типології та форм насильницької поведінки особистості	75
Висновки до розділу	105
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СОЦІУМІ	109
2.1. Насильницька поведінка як соціально-психологічний феномен у дискурсі рольових моделей особистості	109
2.2. Виклики трансформаційного соціуму та їх вплив на прояви насильницької поведінки особистості	122
2.3. Актуалізація стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму	153
Висновки до розділу	173
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СОЦІУМІ	178
3.1. Дослідження агресії як предиктора насильницької поведінки та тригери її прояву і гальмування	178
3.2. Визначення ролі стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості	197

3.3. Вивчення проявів насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі	230
3.4. Аналіз особливостей насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму	269
3.5. Соціально-психологічні чинники насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі	280
Висновки до розділу	291
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СОЦІУМІ	298
4.1. Методологічні та змістовно-процесуальні засади інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі	298
4.2. Результати формувального етапу дослідження, їх інтерпретація та узагальнення	336
Висновки до розділу	365
ВИСНОВКИ	370
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	375

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах трансформаційних змін сучасного соціуму насильницька поведінка особистості набуває нових, більш витончених форм, а соціально-економічна та політична криза, що характеризується військовими діями, зниженням рівня життя основної частини населення, різким соціально-майновим розшаруванням, сприяє її невпинному зростанню.

Констатовано, що в контексті проблеми насильницької поведінки освітнє, професійне і цифрове середовища описують різні контексти, але відтворюють одну й ту саму внутрішню логіку. Булінг у школі, мобінг на роботі, кібератаки в мережі є не окремими явищами, що випадково схожі між собою, а різним втіленням єдиного механізму: систематичного тиску, що реалізується через групову динаміку і стає стійким саме тому, що середовище його або мовчазно допускає, або активно відтворює. Якщо прояв насильницької поведінки є не приватним інцидентом між конкретними людьми, а симптомом системної дисфункції – то і відповідь, що зосереджується виключно на «агресорі» і «жертві», є структурно неповною: покарання булера без зміни класної динаміки, звільнення керівника-аб'юзера без зміни організаційної культури, блокування акаунту без зміни норм платформи − кожен з цих заходів може бути необхідним, але жоден з них сам по собі не є достатнім. Зазначене обумовлює необхідність аналізу соціально-психологічного вектору масової травматизації у дискурсі проявів насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму, концептуального соціально-психологічного обґрунтування дослідження насильницької поведінки та визначення її соціально-психологічної специфіки, а також розробки дієвих системних соціально-психологічних засобів запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

Дослідники неодноразово зверталися до зазначеної проблематики. У науковій літературі проаналізовано феномен психологічного насильства та наслідки його впливу (О. Бандурка, Д. Бойко, О. Боковець та ін.), природні та соціальні детермінанти формування насильницької поведінки у філософсько-правовому вимірі (Т. Гарасимів та ін.), а також у соціальному та культурно-історичному векторах (А. Єрмоленко, М. Цуркан та ін.); визначено специфіку насильства як соціальної деструкції (Л. Герасіна та ін.) та психологічні особливості насильницької поведінки в міжособистісних стосунках (О. Франчук, Л. Левицька та ін.); розкрито особливості агресії та її прояви у злочинах насильницької спрямованості (О. Григор'єва, О. Гумін, О. Ігнатов та ін.) і надано соціально-психологічну характеристику особистості злочинця (С. Гарькавець, О. Попович та ін.); виявлено психолого-педагогічні (А. Йосипів, І. Хозраткулова та ін.) та соціально-педагогічні причини насильства (С. Мілінчук та ін.), а також індивідуально-психологічні детермінанти структури агресивності особистості (І. Конарєва, С. Пашун та ін.); приділено увагу проблемам попередження насильства в учнівському середовищі (Ю. Андрєєв, В. Стригун та ін.), визначенню видів насильства серед учнівської молоді (О. Шумило та ін.) та питанням її агресивної поведінки (В. Борисова, О. Босак, О. Волянська, О. Дронова, О. Євдокімова, Л. Кльоц, Н. Кордунова, О. Орос, В. Папуша, М. Саппа, В. Хомік та ін.).

Предметом підвищеної увагу дослідників стало сімейне (І. Ботнаренко, Б. Головкін, О. Гриньків, Д. Дікова-Фаворська, О. Зінсу, О. Коломоєць, І. Криницька, Н. Лесяк, Г. Мустафаєв, В. Огоренко, Т. Перцева, Ю. Приколотіна, А. Сіваш, А. Талько, Ю. Удовенко, Г. Циценко, Б. Шерстюк, О. Шинкаренко, Я. Юрків, С. Якімова та ін.) та гендерно зумовлене насильство (Л. Колос, І. Кочергіна, Ю. Павленко та ін.).

В останні роки з'явилися дослідження, присвячені вивченню насильницької поведінки як соціально-психологічного феномену (М. Головацька, О. Лютак, Н. Максимова, К. Мілютіна та ін.) та як

субстанційної характеристики соціальних трансформацій (В. Слюсар). Насильницька поведінка в інформаційному просторі привернула увагу О. Блискун, О. Боєчко, Д. Метілки, С. Мукомел, О. Напиральської, І. Петришин, А. Токарської та ін. На дослідженні насильства в міжособистісних стосунках та професійному спілкуванні зосереджені Л. Левицька, В. Оверчук, О. Франчук, О. Щербатюк та ін. Поодинокі дослідження присвячені проблемам політично зумовленого насильства (О. Балацька, Є. Гальона, О. Кобернік, Д. Кобринський, А. Коломієць, С. Кушнікова та ін.).

На підставі контент-аналізу зазначених джерел можна зробити висновок, що соціально-психологічні детермінанти насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму або способи її мінімізації представлять близько 10% усього вітчизняного дискурсу з означеної проблеми. Проте, змінне соціальне середовище змінює соціально-психологічні детермінанти і форми насильницької поведінки. Однак, масштабних соціально-психологічних досліджень, присвячених вивченню соціально-психологічних засад насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, в доступній нам літературі не знайдено.

Актуальність вирішення означеної проблематики, її складність, багатогранність та недостатнє розроблення теоретичних й практичних аспектів у спрямованості до сучасних реалій суспільних трансформацій, а також соціальна значущість, зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *«Соціально-психологічні засади насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі».*

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у межах комплексних науково-дослідних тем кафедри філософії і педагогіки Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» «Людина та суспільство у вимірах соціокультурної трансформації» (номер державної реєстрації 0122U002489), «Соціально-філософські виміри інформаційної цивілізації» (номер державної

реєстрації 0125U000406) та кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціокультурні та психологічні аспекти професіоналізації особистості в сучасному соціумі», «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 4 від 28 листопада 2025 р.).

Об'єкт дослідження – насильницька поведінка особистості.

Предмет дослідження – соціально-психологічні основи насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

Мета дослідження полягає у теоретико-емпіричному визначенні соціально-психологічних основ насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі; розкритті концептуальних та змістовно-процесуальних засад побудови і реалізації інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз підходів до проблеми вивчення насильницької поведінки особистості у науковому просторі.

2. Проаналізувати соціально-психологічний вимір масової травматизації у дискурсі проявів насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

3. Надати концептуальне соціально-психологічне обґрунтування дослідження насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

4. Визначити соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

5. Розробити та запровадити інтегровану соціально-психологічну систему запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

6. Розкрити складові ефективної реалізації інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системно-інтегративного (В. Бочелюк, С. Гарькавець, Є. Гейко, І. Пасічник та ін.), структурно-функціонального (Ж.-К. Абрик, З. Карпенко, О. Кононенко, С. Максименко, Л. Пілецька, І. Попович, К. Фламан та ін.), ресурсного (А. Бек, О. Ігнатюк, Д. Кліфтон, В. Лозова, Л. Онуфрієва, Т. Рогова, М. Селігман, Б. Фредкінсон та ін.), соціально-генетичного (антропологічного) (С. Московічі та ін.), соціально-динамічного (В. Дуаз та ін.), контекстуального (М. Біллінг, Н. Фалько, Р. Харре та ін.) підходів в психології; теорії та моделі соціально-психологічної взаємодії (Н. Завацька, В. Корнієнко, О. Лукашов, У. Михайлишин, Л. Руденко та ін.), соціокультурної самоідентифікації (А. Борисюк, Я. Гошовський, Г. Радчук та ін.), самоактуалізації (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фроммта ін.) та самодетермінації (Е. Десі, Р. Райан, М. Хайдеггер); концептуальні підходи до проблеми насильства та насильницької поведінки особистості (О. Бандурка, В. Барко, Е. Едмондсон, А. Грись, С. Ейнарсен, О. Євдокимова, Г. Лейманн, Н. Максимова, Д. Метілка, Н. Мілорадова, К. Мілютіна, С. Миронець, Т. Перцева, В. Огоренко, К. Седих, Х. Хоел, О. Цільмак та ін.); теорії та моделі психологічної безпеки особистості (О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Крижановський, О. Лазорко, О. Лещинська, Г. Ложкін, О. Москаленко, І. Приходько, О. Савченко, М. Слюсаревський та ін.), наукові погляди на протидію маніпуляціям (Н. Волинець, Н. Гребінь, І. Левицька, М. Присяжнюк, О. Федчук та ін.), положення теорії та практики формування соціальних уявлень особистості (М. Біллінг, Г. Брейквел, Л. Волченко, С. Гарькавець, І. Жадан, Д. Жоделе, Д. Кантер, С. Омелянюк, А. Тешфел та ін.);

концептуальні підходи до детермінації соціальної активності особистості (О. Блискун, І. Гуляс, Л. Заграй, Т. Комар, О. Лич, В. Панок, О. Сафін, В. Татенко, Т. Траверсе, О. Фурман, Л. Черновська, Т. Щербан та ін.); наукові погляди на природу та ґенезу ціннісних орієнтацій особистості (О. Бондаренко, М. Боришевський, Я. Раєвська, О. Цільмак, Ш. Шварц та ін.); методологічні положення і принципи активного соціально-психологічного навчання в умовах трансформаційного соціуму (Ю. Бохонкова, В. Волошина, Н. Гуртовенко, Д. Данко, Ю. Завацький, О. Литвиненко, О. Лосієвська, О. Сорока, Н. Токарева, А. Турубарова, О. Чуйко, Р. Шевченко, Т. Яценко та ін.).

Для досягнення поставленої мети та розв'язання висунутих завдань використано комплекс **методів дослідження**:

– *теоретичні*: теоретичний, порівняльний аналіз та синтез сучасних наукових й емпіричних досліджень з проблеми вивчення соціально-психологічних основ насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, а також їх узагальнення, класифікація й систематизація;

– *емпіричні:* спостереження, бесіда, напівструктуроване інтерв'ю (за блоками: хронологія подій; ідентифікація конкретних негативних дій; реакції жертви та її спроби опанувати ситуацію; роль третіх осіб (свідків, керівництва); наявні чинники захисту (соціальна підтримка, копінг-ресурси); актуальний психологічний стан); психодіагностичні методики: шкала стійкості Коннора-Девідсона (CD-RISC-25); опитувальник діагностики копінг-стратегій особистості (Р. Лазарус, С. Фолкман) (Ways of Coping Questionnaire, WCQ); опитувальник агресії Басса-Даркі (Buss-Durkee Hostility Inventory, BDHI); методика дослідження психологічного насильства над жінками в родині (І. Кочергіна); шкала академічної стійкості (С. Кассіді) (Academic Resilience Scale, ARS-30); шкала психологічного стресу (Л. Лемур, Р. Тесьє, Л. Філліон) (Psychological Stress Measure, PSM-25); шкала ворожості Кука-Мадлей (Hostility Scale, CMHS); методика виявлення схильності до маніпулювання

(Р. Крісті, Ф. Гейз) (Machiavellianism Scale, Mach-IV); опитувальник негативних дій для визначення ступеня схильності до булінгу (С. Ейнарсен, Х. Хоел та ін.) (Negative Acts Questionnaire-Revised, NAQ-R); опитувальник мобінгу (інвентаризації психологічного терору) (Г. Лейманн) (Leymann Inventory of Psychological Terror, LIPT); шкала психологічної безпеки (Е. Едмондсон) (Psychological Safety Scale, PSS); шкала оцінки впливу травматичних подій (Д. Вайс, Ч. Мармар) (Impact of Event Scale-Revised, IES-R); шкали депресії (BDI-II) та тривожності (BAI) (А. Бек); спеціалізована шкала самооцінки проявів посттравматичного стресового розладу (М. Лінден) (Post-Traumatic Embitterment Disorder Scale, PTED);

– *методи математичної обробки даних* із їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 22.0).

Організація і база дослідження. Дослідження проводилося впродовж 2021-2026 років у чотири етапи.

На *пошуковому етапі* дослідження було здійснено аналіз, синтез, порівняння сучасних наукових та емпіричних досліджень з проблеми насильницької поведінки особистості у вітчизняній і зарубіжній науці, а також їх узагальнення, класифікація й систематизація.

На *аналітичному етапі* було визначено концептуальні соціально-психологічні засади насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

На *констатувальному етапі* дослідження було виявлено соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі в онто-, мікро- та соціогенезі. Під час реалізації цього етапу визначено цілі, завдання та методичний апарат емпіричного дослідження й проаналізовано отримані дані.

На *формувальному етапі* дослідження було розроблено і запроваджено інтегровану соціально-психологічну систему запобігання насильницької

поведінки особистості у трансформаційному соціумі та наведено основні складові її ефективної реалізації. Здійснено інтерпретацію результатів проведеного дослідження та їх узагальнення.

Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх навчальних закладів, закладів вищої освіти, установ і підприємств різної форми власності різних регіонів України (науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ), Українського північно-східного інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми), Центру психічного здоров'я «Повернення» Комунального некомерційного підприємства «Міська клінічна лікарня № 4» Дніпровської міської ради, Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ), Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії Запорізької обласної ради, а також на базі закладів вищої освіти (Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м. Запоріжжя), Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв), Одеського національного університеті імені І.І. Мечникова).

Вибірку склали 786 респондентів (372 (47,3%) чоловіка та 414 (52,7%) жінок) віком від 15 до 56 років. Серед досліджуваних 245 (31,2%) респондентів були представниками учнівської молоді, 284 (36,1%) респондента були здобувачами закладів вищої освіти; 257 (32,7%) респондентів – працівниками державних і комерційних організацій різних галузей господарства, які різнилися досвідом професійної діяльності, посадовим та сімейним статусом. Вибірка формувалася методом репрезентативного моделювання.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій,

використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у тому, що:

– *вперше*: на основі комплементарних наукових підходів (системно-інтегративного, структурно-функціонального, контекстуального) *наведено* концептуальне соціально-психологічне обґрунтування дослідження проблеми насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: її *розкриття* як соціально-психологічного феномену у дискурсі рольових моделей особистості та різноманіття форм такої поведінки (аб'юз, газлайтинг, гостинг, маніпуляція, емоційний шантаж, цілеспрямована ізоляція, сталкінг, кіберпереслідування, аутинг, віктимблеймінг, вербальна агресія, публічне приниження, пасивна ворожість та ін.); *артикуляцію* викликів трансформаційного соціуму (хронічного стресу і травми як каталізаторів агресії; соціальної напруги та дискримінації; радикалізації суспільства в умовах колективної травми) та їх вплив на прояви насильницької поведінки; *актуалізацію* стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму з обґрунтуванням авторської концепції «триярусного захисного середовища»; *розкрито* соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: *вивчення* агресії як предиктора насильницької поведінки та *аналіз* тригерів її прояву і гальмування; *визначення* ролі стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості; *дослідження* проявів насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі; *аналіз* особливостей насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму; *узагальнення* соціально-психологічних чинників насильницької поведінки у трансформаційному соціумі за рівнями

впливу (індивідуальним, сімейним, міжособистісним, шкільним/освітнім, культурним/ціннісним, суспільним/соціальним, а також на рівні громади);

– *розкрито* методологічні і змістовно-процесуальні засади інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, заснованої на принципах диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності, діяльнісного опосередкування, яку становили діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формувальний) та моніторинговий етапи, з залученням психолого-організаційних технологій, активних соціально-психологічних методів навчання та допомоги, інтерактивних технік, та визначено основні складові її ефективної реалізації;

– *поглиблено та уточнено*: уявлення про сучасні підходи до вивчення феномену насильницької поведінки, його змістовні й структурні особливості; про соціально-психологічну сутність та системність процесу протидії насильницькій поведінці особистості у трансформаційному соціумі;

– *отримало подальший розвиток:* методичне та процедурне забезпечення вивчення феномену насильницької поведінки; погляди на вікові та гендерні особливості насильницької поведінки особистості; підходи до соціально-психологічних засобів і технологій оптимізації процесу попередження та подолання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію при проведенні системних досліджень насильницької поведінки особистості в онто-, мікро- та соціогенезі; розробці принципів побудови і змісту інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, через використання й інтеграцію інноваційних соціально-психологічних та інформаційно-комунікаційних психотехнологій;

з’ясуванні складових ефективної реалізації запропонованої системи на рівнях соціального середовища, організації, цифрового простору, правовідносин.

Отримані наукові дані та розроблені на їх основі рекомендації можуть бути використані психологами, педагогами, соціальними працівниками, фахівцями інших галузей, які займаються проблемами насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму. Матеріали дослідження можуть застосовуватися при підготовці освітньо-професійних та освітньо-наукових програм в освітніх компонентах з проблем насильницької поведінки, її психопрофілактики та корекції, психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям. Розроблена інтегрована соціально-психологічна система може бути рекомендована для впровадження у закладах освіти, консультаційних сімейних центрах, центрах соціально-психологічної адаптації, центрах психосоціальної допомоги з метою підвищення ефективності процесу соціально-психологічного забезпечення протидії насильницькій поведінці особистості у трансформаційному соціумі.

Результати дослідження **впроваджено** у консультативну та методичну роботу науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ) (довідка № 423/18.02 від 12.06.2025 р.), у консультаційну роботу Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ) (довідка № 18-11-25Ф від 18.11.2025 р.), у консультаційну, інформаційно-методичну і навчально-реабілітаційну роботу Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради (довідка № 01-22/02 від 05.01.2025 р.), у консультаційну роботу Українського північно-східного інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми) (довідка від 29.05.2026 р.), у профілактичну, консультативну та корекційну роботу Центру психічного здоров’я «Повернення» Комунального некомерційного підприємства «Міська клінічна лікарня № 4» Дніпровської міської ради (довідка № 26 від 12.01.2026 р.), у навчально-методичний процес та наукову роботу Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» (довідка № 1325/25-7 від

22.01.2026 р.), у навчально-виховну роботу Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (акт про впровадження від 19.09.2025 р.), у навчальну та виховну роботу Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 2026-01-26/06-13/76 від 14.01.2026 р.), у наукову та методичну роботу Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ) (довідка № 420/15.04 від 11.06.2025 р.), у наукову, навчально-методичну та виховну роботу Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м. Запоріжжя) (довідка № 01-15/2523 від 31.12.2025 р.), у навчально-методичну та виховну роботу Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв) (довідка № 01.1-07/03/38 від 15.01.2026 р.), у навчально-виховну роботу факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університеті імені І.І. Мечникова (довідка № 368 від 19.01.2026 р.), та застосовано у структурі освітніх компонентів «Соціальна робота з різними групами клієнтів», «Правові основи соціальної роботи», «Основи консультування», «Основи суїцидології» та ін.

Особистий внесок авторки. Розроблені наукові положення та отримані емпіричні дані є самостійним внеском авторки в розробку проблеми визначення соціально-психологічних засад насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі. В опублікованих зі співавторами працях доробок авторки становить 50%. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Положення та висновки дисертації на здобуття ступеня доктора філософії на тему «Публічне управління інтелектуальним потенціалом регіону як основа сталого розвитку» у докторській дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено на науково-практичних конференціях, форумах, круглих столах, вебінарах, семінарах-тренінгах,

стажуваннях різного рівня, зокрема на *міжнародних*: науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (Дніпро, 2021 р.), X International Scientific and Practical Conference «Scientific research in XXI century» (Ottawa, Canada, 2021), VII науково-практичній конференції «Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм» (м. Сєвєродонецьк, 2021 р.), стажуваннях: керівників закладів освіти і науки, педагогічних та науково-педагогічних працівників «Разом із визначними лідерами сучасності: цінності, досвід, знання, компетентності і технології для формування успішної особистості та трансформації оточуючого світу» (Dubai, New York, Rome, Jerusalem, Beijing, 2021), «Scientific perspectives and innovations in education: experience of the Czech Republic» (Prague, 2021), «Psychological resilience and effective communication in education in crisis situations» (Winnipeg, Canada; Krakow, Poland, 2026); вебінарі «Academic Integrity in the Training for Masters and Doctors of Philosophy (Phd) in the Countries of the European Union and Ukrain» (Educators and Scholars International Foundation, 2022), XIII науковій конференції «Наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку» (Прага, Чехія, 2022 р.), науково-практичній конференції «Актуальні питання науки, освіти та технологій в умовах сучасних викликів» (Кременчук, 2023 р.), семінарах-тренінгах у межах Програми «Справедливість для всіх» Агенції США з міжнародного розвитку (USAID): «Формування резильєнтності (життєстійкості), як особистий ресурс в умовах війни» (Київ, 2023 р.), «Удосконалення комунікативних здібностей: технології розвитку soft skills» (Київ, 2023 р.), «Синергія інтелекту та тіла: науково-педагогічна компетентність» (Київ, 2024 р.), «Психологія професійного мислення: готовність до змін» (Київ, 2024 р.), «Соціально-правовий аналіз булінгу та мобінгу, як найпоширеніших явищ дискримінації в суспільстві» (Київ, 2024 р.) та програмах ГО «La Strada Ukraine» з захисту прав людини та створення безпечного суспільства (2025 р.); II форумі молодих учених «Сучасні дослідження в глобалізаційному світі» (Дніпро, 2024 р.), II науково-

практичній конференції «Безпечна, комфортна та спроможна територіальна громада» (Дніпро, 2024 р.), IX науково-практичній конференції «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Ополє (Польща), Київ, 2025 р.), IX науково-практичній конференції «Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм» (Ополє (Польща), 2025 р.), II науково-практичній конференції імені Володимира Рєпкіна «Психолого-педагогічні основи розвивального навчання: теорія, практика, перспективи» (Полтава, Лубни, 2026 р.); *всеукраїнських:* круглому столі «Актуальні проблеми напрямків психологічної роботи в закладах вищої освіти» (Дніпро, 2021 р.), науково-практичному семінарі «Актуальні питання матеріальних та процесуальних приватних правовідносин» (Дніпро, 2021 р.), тренінговій програмі «Арт-терапевтичні засоби відновлення під час війни» (Дніпро, 2022 р.), IV форумі «Соціально-психологічні та правові аспекти протидії насиллю в освітніх закладах» (Дніпро, 2023 р.), науково-практичному семінарі «Психологічна організація внутрішнього світу людини: теорія та практика» (Дніпро, 2023 р.), науково-практичній конференції «Національна ідентичність на новому етапі розвитку українського суспільства» (Дніпро, 2023 р.), VIII науково-практичній конференції «Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти» (Дніпро, 2024 р.); програмах підвищення кваліфікації «Сучасні психотехнології в роботі з різними категоріями осіб» (Одеса, 2023 р.), Центру Українсько-європейського співробітництва «Цифровізація освіти та цифрова грамотність» (Одеса, 2024 р.), Центру Досконалості Жана Монне «Європейські Студії соціальних інновацій в освіті» (Київ, 2025 р.), Міжгалузевого інституту післядипломної освіти Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» «Психологія цифрової культури та безпечної взаємодії в освітньому середовищі» (Харків, 2025 р.), Центру українсько-європейського педагогічного співробітництва «Стрес і стресостійкість: наукові основи, механізми та сучасні підходи до регуляції» (Одеса, 2026 р.), Центру

громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України «Розлади психіки та поведінки. Основи психіатричної пропедевтики» (Київ, 2026 р.); науково-педагогічному підвищенні кваліфікації «Підвищення рівня soft skills викладачів ЗВО для реалізації сучасних підходів щодо психологічної допомоги в умовах воєнного стану» (Львів, Торунь, 2026 р.), науковому круглому столі «Наукова спадщина Володимира Роменця: сучасний погляд» (Київ, 2026 р.), науково-практичній конференції «Життєстійкість особистості в умовах невизначеності» (Івано-Франківськ, 2026 р.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено в 63 публікаціях авторки, з яких 1 одноосібна монографія, 4 розділи у колективних монографіях, 1 навчальний посібник, 30 статей у наукових фахових виданнях із психології (з них 2 статті – у наукометричній базі Scopus, 4 статті – у наукометричній базі Web of Science Core Collection); 27 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та інших виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 600 найменувань (з них 308 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації викладено на 434 сторінках, із них 374 сторінки основного тексту. Робота містить 36 таблиць на 34 сторінках, 9 рисунків на 5 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Інтерпретаційний потенціал концепту насильницької поведінки особистості

Проблематика насильницької поведінки є однією з найгостріших [496; 589 та ін.] у гуманітарних науках. Її актуальність зумовлена як зростанням різновидів насильницької поведінки в сучасному суспільстві, так і ускладненням форм її прояву. При цьому соціально-психологічний підхід дозволяє не лише дослідити механізми насильницької поведінки, а й запропонувати інструменти її попередження та подолання.

Актуальність дослідження насильницької поведінки в сучасних умовах визначається низкою соціальних, політичних та культурних чинників, що істотно впливають на психоемоційний стан особистості й суспільства загалом. В останні роки спостерігається стрімке зростання рівня насильства в усіх його проявах: фізичному, психологічному, сексуальному, економічному, інформаційному.

Водночас, зростає кількість випадків посттравматичного стресового розладу (ПТСР), бойової агресії, аутоагресивної поведінки серед військовослужбовців та цивільного населення, які пережили окупацію, депортації чи полон, що також збільшує ризики прояву насильницької поведінки [112; 152; 153; 495 та ін.].

Окремої уваги потребує інформаційне насильство, зокрема кампанії дезінформації, пропаганда, психологічні операції, що активно

застосовуються проти українського суспільства. Вони сприяють поляризації думок, зниженню довіри до інституцій, створюють хибну реальність, яка підштовхує до деструктивної насильницької поведінки. У цьому контексті важливим стає вивчення механізмів опору та психологічної стійкості.

У контексті освітнього середовища та сім'ї також зростає потреба в дослідженні проблеми насильницької поведінки, булінгу та кіберагресії. За даними ЮНІСЕФ, понад 67% українських підлітків стикались з булінгом, а кожен третій школяр – з кібернасильством.

Усе це вказує на нагальну потребу у розробці державної політики з профілактики та подолання насильства; зміни парадигми соціального сприйняття насильства; вдосконаленні психологічної допомоги постраждалим; зміцненні соціальної підтримки вразливих категорій; формуванні культури ненасильницької взаємодії у суспільстві.

Вивчення насильства як соціально-психологічного явища, з урахуванням його мотиваційної природи, контекстуальних особливостей і наслідків, набуває особливої ваги в умовах воєнного стану, економічних проблем і моральних трансформацій.

Проблема насильницької поведінки має багатовимірний характер, охоплюючи психологічні, соціальні, правові, біологічні та культурні аспекти. З огляду на її значущість для громадської безпеки, міжособистісних відносин і стабільності соціуму, ця проблема вже тривалий час є предметом досліджень у філософії, психології, кримінології, соціології та суміжних дисциплінах.

Слід визнати, що важко дати одне правильне і загальноприйняте визначення явища насильства і точно описати поведінку, яку можна визначити як насильницьку. Труднощі у визначенні поняття «насильство» виникають через те, що воно не підпадає під клінічні, наукові чи політичні концепції.

Розуміння феномену піддається змінам разом зі зміною соціальної ситуації [518, с. 14]. Насильство розвивається і набуває нових форм.

З’являються нові приклади зловживань і дій проти індивідуальної свободи, які раніше не були відомі або визначені, і в міру їх виникнення визначення поняття насильства повинно бути оновлено. Як приклад варто згадати злочин сталкінгу, законодавче визначення якого з’явилося в польському Кримінальному кодексі лише у 2011 році. Однак це не означає, що раніше не існувало проблеми постійних переслідувань людей. Форми переслідування, такі як переслідування за допомогою текстових повідомлень, які змушують жертву відчувати загрозу, або через сайти соціальних мереж, не обов’язково раніше розглядалися в суспільній свідомості як злочин або навіть акт насильства.

Етимологічно слово «насильство» означає силу, що переважає іншу силу, фізичну перевагу, яка використовується за протиправні дії, вчинені проти кого-небудь; незаконно нав’язану владу, панування; протиправні дії, вчинені із застосуванням фізичного примусу [562, с. 986].

Всесвітня організація охорони здоров’я (ВООЗ) працює над протидією насильству на багатьох рівнях, зокрема через VPA (Альянс із запобігання насильству) – некомерційну організацію, яка об’єднує, окрім держав-членів ВООЗ, інші глобальні організації та асоціації, що працюють над протидією насильству. Організація визначає насильство як навмисне, загрозливе або фактичне застосування фізичної сили проти себе, іншої особи, групи чи спільноти, що призводить або може призвести до травм, смерті, психічних ран, порушень розвитку або позбавлення волі (Health Organızatıon Vıolence Preventıon Unıt).

Філософський словник дає визначення терміну «насильство» як соціальним відносинам, в ході яких деякі індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, що становить загрозу життю аж до його знищення, підпорядковують собі інших, свої здібності, продуктивні сили, власність; як узурпація свободи волі в її сучасному бутті (Ф. Гегель).

Разом із тим, в сучасних дослідженнях можна зустріти таке тлумачення терміну «соціальне насильство» (агресивність, деструктивність) –

застосування або загроза застосування сили (в прямій або непрямій формі) з метою примушування людей до певної поведінки – панування однієї волі над іншою, найчастіше пов'язаної із загрозою людському життю [179].

Морфемний аналіз слова «насильство» вказує на його корінь «сила». В «Онлайн-енциклопедії філософії Рутледжа» говориться: «Насильство зазвичай визначається як незаконне застосування сили. …Насильство є центральним поняттям у багатьох дискусіях про мораль і політичне життя, але багато дебатів навколо використання цього поняття є заплутаними через відсутність ясності щодо його значення та морального статусу, який воно повинно мати при формуванні державної політики» [79].

Насильство – це навмисне або ненавмисне застосування сили, фізичної чи психологічної, що може бути цілеспрямованою або невибірковою, мотивованою певними цілями, зокрема політичними, релігійними, соціальними, економічними тощо, а може бути ініційоване з метою прямого чи опосередкованого заподіяння шкоди, каліцтва або смерті [357].

Насильство – це акт фізичної сили, який завдає або має на меті заподіяти шкоду. Шкода, завдана насильством, може бути фізичною, психологічною або і тим, і іншим [402]. На думку зарубіжних авторів, насильство є багато в чому випадковим явищем і його повсюдне поширення не залежить від конкретного культурного навколишнього середовища [326].

А. Бандура визначає насильство як навмисне застосування фізичної або психологічної шкоди іншим людям [304].

Низка авторів визначають насильство як вид соціальної взаємодії суб'єкта і об'єкта, кожним з яких може бути як конкретна особа, так і група осіб [529 та ін.].

За З. Бауманом, насильство – це системний механізм контролю, який проявляється на різних рівнях суспільства [307].

Згідно з сучасним розумінням, «насильство проявляється, коли люди піддаються впливу такої міри, що їх реальні соматичні та психічні можливості нижчі за потенційні» [552, с. 206].

Насильницький акт є прямим наслідком, вираженням агресивних дій. Так, за Р. Меєм, агресія і насильство справедливо пов'язані в суспільній свідомості [466].

На думку І. Поспішил, загальна проблема визначення феномену насильства шляхом включення всіх можливих форм поведінки, які можуть бути розцінені як акт насильства, полягає в тому, що це визначення стає занадто загальним і тому не корисним на практиці. При цьому уточнення визначення насильства означає, що воно охоплює лише крайні випадки. І. Поспішил визначає насильство як усі невипадкові дії, які порушують особисту свободу або сприяють заподіянню фізичної чи психічної шкоди, виходячи за межі соціальних правил взаємовідносин [516].

У свою чергу, Я. Мазур визначає насильство як сукупність форм поведінки інтенціонального та інструментального характеру, метою яких є поневолення жертви, усунення її самостійних думок і дій, її підпорядкування вимогам і потребам злочинця [469, с. 38]. На нашу думку, це визначення видається занадто вузьким, оскільки не враховує застосування фізичної сили до іншої особи, спрямоване виключно на заподіяння фізичної шкоди цій особі. Важливо пам'ятати і про психічний стан осіб, які вчинили злочини, про які йшлося вище. Не будь-яке насильство має на меті змусити жертву виконати вимоги злочинця. Існує також насильство, яке служить лише для задоволення патологічних психічних потреб злочинця, а також насильство, що використовується виключно як форма розваги.

З кримінологічної точки зору, Я. Блахут, А. Габерле та К. Краєвський визначають насильство як навмисну агресію, яка порушує блага та права іншої особи, що призводить до фізичної та психічної шкоди. Автори також стверджують, що насильство ґрунтується на перевазі злочинця над жертвою [312]. Це не індивідуальна позиція. У літературі на цю тему існує відмінність між агресією і насильством, і згадана перевага жертви над злочинцем є, на думку деяких авторів, основним елементом, що відрізняє ці два явища. Коли перевага влади між жертвою та злочинцем врівноважена, ми говоримо про

агресію, а коли є перевага сили на користь злочинця, ми маємо справу з насильством [404].

Інтепретаційний потенціал концепту насильницької поведінки визначається фокусом дослідницької парадигми і є міждисциплінарним. Досліджуване питання розроблялося в філософії, соціології, соціальній психології, педагогіці, юриспруденції. Кожна з цих дисциплін спирається на свої принципи, категорії, традиції і використовує власні методи дослідження, що проводяться з цієї проблеми.

Не має сумнівів, що ці компоненти доповнюють один одного і взаємно збагачують. Психологічний підхід пояснює насильницьку поведінку та насильницькі дії через індивідуально-особистісні особливості: фрустрацію, внутрішні конфлікти, психічні травми, акцентуації характеру; соціологічний підхід акцентує увагу на соціальних чинниках: кризових явищах у суспільстві, маргіналізації, нерівності, деструктивних субкультурах; кримінологічний підхід визначає насильницьку поведінку як злочинну діяльність, що регулюється правом і підлягає юридичній відповідальності; педагогічний підхід розглядає насильницьку поведінку у контексті виховання та соціалізації, особливо серед дітей та підлітків, як результат дефіциту позитивних моделей поведінки.

Цікавою є історична перспектива вивчення насильницької поведінки як явища. Перші спроби осмислення насильницької поведінки належать до античної філософії. Давньогрецький вчений Платон дотримувався думки, що насильство «раціональне і має мету». На його думку, насильство є результатом неконтрольованого прагнення до задоволень, пов’язаних з тілесною красою. Аристотель вважав, що агресію і насильницький характер необхідно контролювати за допомогою правильного судження. Представник античної школи М. Аврелій виділяв головну причину насильства з точки зору тваринної природи людини, але в той же час закликав не викорінювати «тваринність», адже вона є необхідною умовою зростання чесноти і морального життя. У підходах Т. Гоббса і його послідовників мова йде про

насильство в «позитивному» і «негативному» сенсі. Головною характеристикою держави є монополія на примус і насильство. Т. Гоббс розглядав людину як істоту, схильну до «війни всіх проти всіх», у якій агресія є природним станом. На противагу йому, Ж.-Ж. Руссо вважав людину від природи доброю, а насильницькі тенденції пояснював впливом суспільства. Ф. Ніцше підтверджує той факт, що життя – це в основному привласнення, заподіяння шкоди, придушення, твердість і, як мінімум, навіть у найлегшій формі – експлуатація.

Існує кілька концептуальних підходів, якими керувалися дослідники і фахівці з соціальних проблем в кінці XIX – на початку XX ст.: соціальна патологія, системний підхід, концепція аномії, символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія, функціоналізм, теорія конфлікту, конструктивізм, комплексний підхід до соціальних проблем.

Соціологічна наука також зробила значний внесок у розуміння насильства. Існує безліч понять і точок зору, які є предметом активного обговорення. Теоретичні підходи до вивчення феномену насильства започатковані в дослідженнях Г. Блумера, М. Вебера, Д. Галтунга, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, У. Самнера, Н. Смелзера, О. Шпенглера та ін. На думку С. Уолбі [559] нові різновиди насильства, наявність яких в соціальній реальності сучасності стає все більш очевидною, кидають виклик пануючим уявленням про природу цього явища. Р. Коллінз визначав насильство як соціальний або інституційно обумовлений факт [526].

Е. Дюркгейм [353] акцентуваав увагу на аномії, егоїзмі, соціальній дезорганізації, бідності і соціальній дезінтеграції. Р. Мертон [477] аналізував злочинність, у тому числі насильницькі злочини, як наслідок соціальної та економічної нерівності, адже ті, хто не має доступу до товарів і послуг законним шляхом, звертаються до нелегальних.

На думку представників конструктивізму, фізичне насильство, як й інші прояви девіантної та делінквентної поведінки, є соціальним конструктом. Це відбувається через те, що значна кількість соціальних

інститутів і феноменів («фактів») не стільки існують об'єктивно, скільки штучно «сконструйовані». На думку дослідників, немає жодного акту поведінки, який не був би «девіантним» сам по собі, незалежно від соціального контексту. Так, умисне заподіяння смерті (вбивство) – є найтяжчим злочином, проте одночасно є подвигом щодо противника на війні. Зміст фізичного насильства відрізняється від його оцінки. Об'єктивним чинником насильства виявляється не природна схильність людини, а соціальні норми, штучно створені бар'єри та обмеження ступеня свободи людей.

Насильство зазвичай розглядалося в контексті влади (М. Вебер, Е. Тоффлер та ін.) як явище, засноване на контролі і примусі (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, К. Сент-Сімон та ін.). Насильство можна трактувати як один з видів владних відносин, оскільки останні передбачають панування однієї волі над іншою, прийняття рішень за інших. Інші аналогічні визначення практично повторюють визначення влади або панування, дане М. Вебером, яке можна вивчати з точки зору нерівності. М. Вебер стверджує, що держава визначається наявністю легітимізованої монополії на насильство в межах певної території [584].

Різні аспекти насильницької поведінки довгий час були в центрі уваги соціальних наук і тепер вони є новим категоріальним та методологічним інструментарієм аналізу цієї проблеми.

Системно соціологічна модель включає три підсистеми внутрішнього насильства: соціальні умови та чинники; фактори зовнішнього середовища; соціальна дія, суб'єкт насильства (правопорушник); його об'єкт (жертва); мотив, мета, насильницькі дії, їх результат.

Науковий напрям, представлений працями Е. Дюркгейма та Р. Мертона, пояснював насильницькі прояви соціальними аноміями, відсутністю ефективних норм та цінностей, які регулюють поведінку особистості [353; 476; 477 та ін.].

Для розуміння поняття аномії необхідно згадати ідеї Е. Дюркгейма. Так, Е. Дюркгейм («теорія аномії») і Р. Мертон вважали, що насильство виникає в результаті соціальних ярликів при відсутності чітких норм поведінки і системи взаємних очікувань. Р. Мертон вбачав аномію в наслідках значного розриву між культурно обумовленими цілями і соціально обумовленим поділом наявних правових засобів досягнення цілей [476]. Насильство в різних його проявах є невід'ємною частиною (елементом) суспільного буття. Агресія притаманна всім живим істотам, насильство притаманне тільки людині.

Нагадаємо, що спочатку термін «насильство» був введений Й. Галтунгом [379]. Під насильством розуміється будь-який вплив, в результаті якого відбувається обмеження можливості виконання необхідних фізичних або психічних дій. Він розширив поняття насильства таким чином, що будь-яка соціальна система соціальної нерівності, яка призводить до непотрібної смерті, вважається насильницькою, навіть якщо вона не передбачає застосування фізичної сили.

Соціальне насильство має системний характер і охоплює всі сфери життя суспільства, в тому числі і «культурне насильство».

По-перше, це застосування засобів насильства, в тому числі і власної сили. По-друге, наявність ушкоджень у потерпілого, включаючи психічні та соціальні особливості. По-третє, виявлення намірів заподіяти шкоду суб'єктам насильства.

Звідси можна зробити висновок, що певна поведінка, яка складається у індивіда, трактується не як якість поведінки, а як результат укорінення і застосування в суспільстві певних правил гри [379].

Згідно теорії відчаю Дж. Долларда [344] причина насильницької поведінки перешкоджає цілеспрямованій діяльності окремих осіб і груп. Нестача ресурсів призводить до боротьби за ці ресурси. Ресурсами можуть бути багатство, соціальний статус, влада, безпека, рівність, свобода тощо.

У концепції модернізації С. Хантінгтона [396, с. 24-25] насильство є результатом відставання процесів соціально-економічних змін у процесі розвитку життєво важливих політичних установ.

В екологічній моделі насильницька поведінка розуміється як результат багаторівневого впливу на поведінку людини. Крім того, екологічна модель передбачає, що насильство може виникати під впливом різних факторів на різних етапах життя людини. Це може бути викликано різними факторами в історії суспільства, які визначають культурні норми вирішення проблем переважно за допомогою насильства.

Насильницька поведінка набуває помітного значення для гуманітарних дисципліни, але часто розпорошується і фрагментується на спеціалізовані сфери аналізу. Дослідники внесли великий вклад в інтелектуальне розуміння насильницької поведінки; існує безліч теорій і точок зору, які обговорюються і є предметом критичних дискусій на глобальному і національному рівнях.

Хоча насильство було темою, до якої зверталися класичні соціологічні теоретики, такі як М. Вебер [584], воно стало менш центральним після Другої світової війни. Однак воно не зникла, а навпаки, стало фрагментованою, розташованою в підгалузях, які часто вважають спеціалізованими, а не ключовими для «теорії». Онтологічно і дисциплінарно це означає, що насильство розглядається в двох основних формах: міжособистісна насильницька злочинність і міждержавна війна. Перша, насильницькі злочини і девіантність, часто аналізується в межах кримінології, яка є відносно відокремленою від психології. Інша, − використання державою методів ведення війни − іноді розглядається як більш адекватно проаналізований міжнародними відносинами, політологією та новими дослідженнями безпеки [321; 459 та ін.], ніж соціологією, хоча є важливі винятки [331; 460 та ін.].

У сфері управління часто вважалося, що відкрите насильство йде на спад [542]. Однак завжди були ті, хто аналізував насильство як центральне місце в суспільному розвитку, що не зводиться до інших соціальних процесів

(Д. Гарленд [380] та Л. Ваквант [581] про злочинність, М. Манн [460] та М. Шоу [542] про війну).

Дослідження міжособистісного насильства у зв'язку з нерівністю статі, етнічної приналежності, релігії та сексуальності, як нових форм насильства документуються та теоретизуються ([294; 356; 371; 542 та ін.], а також порушуються питання соціологічних інтепретацій ([323; 418 та ін.]).

Крім того, поділ міжособистісного насильства на сферу злочинності, що підходить для спеціалізованої галузі кримінології, ускладнюється значимістю цього насильства як частини структурованої соціальної нерівності, а отже, його роллю в управлінні та опорі йому; насильство в конфліктних і постконфліктних зонах, від геноциду до зґвалтування, є як міжособистісним, так і формою «нової війни». Такий аналіз міжособистісного насильства виходить за межі конвенційного аналізу «злочинності» і переходить в управління структурованою соціальною нерівністю.

Як би дослідники не тлумачили поняття «насильство», – як психологічну стратегію, яка використовується для демонстрації влади та контролю над іншими людьми, як заподіяння шкоди кому-небудь в умовах протистояння (Р. Холмс), як цілеспрямовану дію або бездіяльність однієї особи щодо іншої, яка завдає або може завдати шкоди фізичному, психологічному, сексуальному чи економічному благополуччю людини, порушує її права, свободу, гідність чи розвиток, – з найбагатшого історичного матеріалу неважко переконатися, що кількість насильства на Землі не зменшується з плином часу. Про XX, а тим більше XXI століття можна з упевненістю сказати, що вони значно перевершило всі попередні часи за загальною кількістю і наслідками жахливих військових зіткнень, за масштабами геноциду. Соціум і насильство переплітаються в багатовимірному заплутаному вузлі – онтологічно і аксіологічно, психологічно і економічно; авторитарні режими, побудовані на системному насильстві, об'єднуються з метою розбудувати новий світовий порядок.

Історія людства може постати як ланцюг злочинів, а може постати як шлях героїзму. Простір відважних пошуків – і гірких втрат. Як в житті окремої людини, так і в масштабах великих спільнот парадоксальним чином стикаються людяність і жорстокість.

Насильницька поведінка проявляється і в індивідуальній агресії, і в державному тоталітаризмі, і в усіх сферах людського життя: релігії, політиці, праві, науці, мистецтві, спорті. Життя людини пронизане конфліктами, протиріччями, непорозуміннями. Більш того, у випадках розбрату, насильства, війни кожна з протиборчих сторін, як правило, переконується у власній правоті. Все це ставить під сумнів саму можливість об'єктивної оцінки людської поведінки з точки зору добра і зла, насильства та ненасильства.

При аналізі перерахованих вище визначень слід зазначити основні компоненти, що повторюються в дослідженнях різних авторів, а саме: тип поведінки, наміри та наслідки насильства [438]. Отже, спільними елементами є: застосування сили для заподіяння тілесних ушкоджень, вбивства, пошкодження майна, застосування фізичної сили всупереч закону, застосування насильства або погроза насильством для досягнення незаконної мети, акт фізичного винищення, непотрібне зломлення та руйнування, що суперечить загальноприйнятим нормам та етичним кодексам. Це також акт примусу, що виходить за межі допустимості в суспільних відносинах.

Наразі проблема насильства вивчається міждисциплінарно, що дозволяє розглядати її як комплексне явище (рис. 1.1). Предметно-ціннісні, феноменологічні, діяльнісні, філософсько-антропологічні, етносоціологічні пояснювальні парадигми неминуче стикаються з колом проблем, пов'язаних з насильством. Аналіз наукової літератури дає підстави для формування широкого спектра понять, пов'язаних із насильницькою поведінкою: агресія, примус, тортури, тероризм, анексія, репресії, експлуатація тощо. Така лексична розгалуженість вказує на глибоку інтеграцію феномену насильства в культуру, суспільну свідомість і міжособистісні взаємодії.

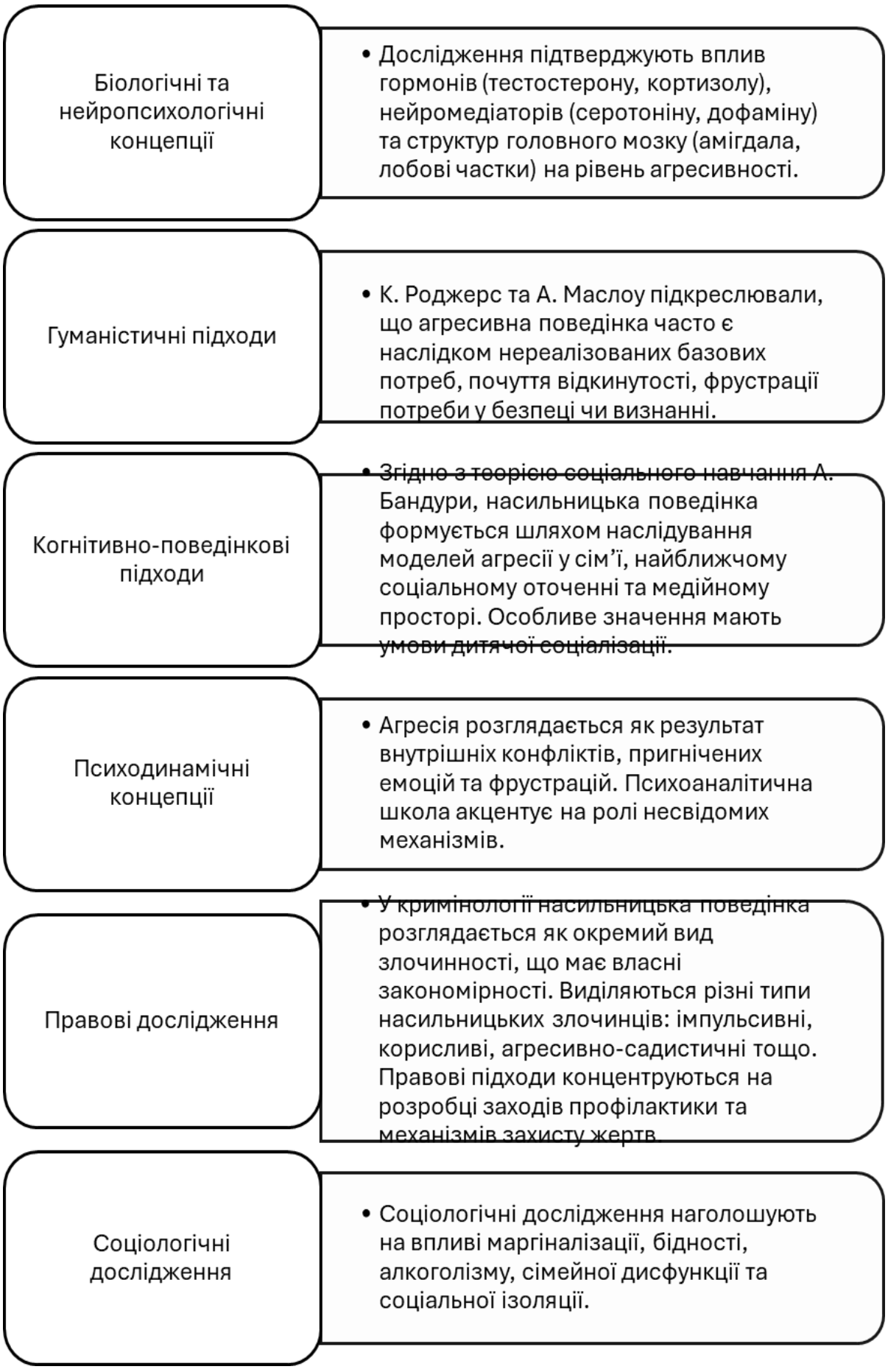

Рис. 1.1. Зміст міждисциплінарних підходів до феномену насильства

Утім, важливо чітко відмежовувати первинні форми насильства від його похідних, супутніх понять та емоційних станів, як-от: страх, вина, сором, злість, зловтіха, страждання.

В Україні дослідження проблеми насильницької поведінки здійснюють психологи, соціологи, кримінологи. Значний внесок зробили О. Бандурка [288], Д. Бойко [15], О. Боковець [16], Т. Гарасимів [33], Л. Герасіна [35], М. Головацька [37], О. Григор'єва [40], О. Ігнатов [68], А. Йосипів [72], І. Конарєва [86], О. Лютак [124], Н. Максимова, К. Мілютіна [130], С. Мілінчук [141], О. Попович [180], В. Стригун [250], О. Шуміло [285] та інші вчені. Особливу увагу приділяють питанням насильства у сім'ї, підліткової агресії, злочинної поведінки, а також наслідкам воєнних дій.

Так, підліткову насильницьку поведінку вивчають Я. Андрєєв [3], О. Блискун [12; 13], В. Борисова [17], О. Босак [19], О. Волянська [28], О. Дронова [52], О. Євдокімова [54], Л. Кльоц [78], Н. Кордунова [89], О. Орос [159], В. Папуши [165], С. Пашун [168], М. Саппа [195], І. Хозраткулова [271], В. Хомік [272], М. Цуркан [278], Я. Юрків [289] та ін.

Сімейне насильство стало предметом уваги І. Ботнаренко, О. Гриньків [20], Б. Головкіна [38], Д. Дікової-Фаворської [48], І. Криницької [108], Г. Мустафаєва [149], Т. Перцевої із співавторами [1], Ю. Приколотіної [182], А. Сіваш, Б. Шерстюк [242], В. Слюсар [244], А. Талько [253], О. Шинкаренко [284], Г. Циценко [275], Ю. Удовенко [265], С. Якімової, Н. Лесяк [290] та ін.

Насильство щодо жінок та інше гендерно зумовлене насильство висвітлюється в роботах Л. Колос [85], І. Кочергіної [100], Ю. Павленко [164] та ін.

Насильство в інформаційному просторі привернуло увагу О. Блискун [12], О. Боєчко [14], Д. Метілки [134], С. Мукомел [148], О. Напиральської [151], І. Петришин [170], А. Токарської [260] та ін.

На дослідженні насильства в міжособистісних стосунках та професійному спілкуванні зосереджені В. Оверчук [157], О. Франчук, Л. Левицька [267], О. Щербатюк [287] та ін.

Поодинокі дослідження присвячені проблемам політично зумовленого насильства [5], антропології насильства [31], філософсько-правовим [81; 113], політичним [83] інтерпретаціям насильства, іншим проявам цього феномену [80].

На підставі контент-аналізу зазначених джерел можна зробити висновок, що психологічні детермінанти насильницької поведінки або способи її мінімізації представлять всього близько 10% усього вітчизняного дискурсу з означеної проблеми.

Відсутність правового визначення насильства в законодавстві певної країни спричиняє труднощі у кваліфікації того чи іншого діяння, а отже послаблює можливості захисту прав постраждалих. У цьому контексті будь-яка зміна в законодавстві, спрямована на звуження або обмеження визначення насильства, стає інструментом в руках кривдників, оскільки дозволяє їм скористатися лазівкою в законі та застосовувати безкарні діяння, при цьому каратися мають наслідки насильства, а не його конкретні форми. Наслідки насильства завдають шкоди психіці жертви, незалежно від того, чи це кібербулінг, чи акт економічного насильства, вчинений чоловіком щодо своєї дружини. Незалежно від наявності або відсутності законодавчого визначення насильства в тій чи іншій країні, найважливішим завданням законодавця і уряду або місцевої урядової адміністрації є протидія насильству. Вона має реалізовуватися через різні форми освіти: вдома, у школі, на робочому місці, в університеті, а також за допомогою програм, сесій чи освітніх зустрічей, але видається, що оновлення визначення насильства може сприяти захисту жертв насильства та притягненню до відповідальності кривдника. Кожне оновлення закону – це також привід для громадської дискусії, яка може підвищити обізнаність громадян про дії, які

трактуються як акти насильства, навіть якщо вони такими не були в традиції чи історії певної країни чи культурного кола.

У контексті чинності чинних нормативно-правових актів, які могли б сприяти протидії насильству, на нашу думку, особливу увагу слід приділити новим аспектам насильства, таким як економічне насильство, насильство в Інтернеті та насильство з використанням штучного інтелекту. Правовий захист у цьому контексті має включати активний захист у мережі Інтернет та бути спрямований на ідентифікацію її користувачів з метою швидкого виявлення осіб, відповідальних за розміщення та маніпулювання контентом та зображеннями в мережі Інтернет. Протидія загрозам має здійснюватися не лише правоохоронними органами, а й соціальними установами, неурядовими організаціями та асоціаціями, які підтримуватимуть процес пом'якшення загроз, запобігання та соціальної реабілітації.

Як видно з наведених вище міркувань, при всьому різноманітті обставин об'єкт насильства, адресат примусового впливу розкривається повсюдно. Ми поділяємо точку зору тих дослідників, які поширюють поняття насильства не тільки на відносини між рівними, вільними, розсудливими суб'єктами, а й розглядають насильницькі жорстокі дії по відношенню до ненародженої людини (наприклад, аборт) або до мертвої людини (осквернення) могили, викрадення трупа для розтину, некрофілія [407]. Більш того, деструктивні дії, спрямовані на природні об'єкти, також можна вважати насильством (цього переконливо вимагає етика «шанування життя», розроблена А. Швейцером).

Слід наголосити, що не завжди об'єкт насильства – беззахисна жертва. Іноді це – провокатор, особа, що сама ініціювала конфлікт, або навіть злочинець. Важливо враховувати початковий стан, реакції жертви, її суб'єктивне сприйняття ситуації.

Окремої уваги заслуговують такі феномени, як псевдонасильство (необґрунтовані обвинувачення), квазінасильство (уявлення про насильство без фактичного впливу), а також ситуації, де об'єктом стає ненароджене чи мертве тіло або природа.

Підкреслимо важливість початкового стану об'єкта насильства і його реакцій для подальшого розвитку подій. «Меч не ріже голову винному», «Могила виправить горбаня», «Як тільки станеш вівцею – вовки знайдуться» – ці та подібні приклади народної мудрості наочно свідчать про те, наскільки важлива роль, яку відіграє так звана пасивна сторона насильницької ситуації. Ця роль, звичайно, повинна враховуватися як пом'якшувальні або обтяжуючі обставини при об'єктивній оцінці насильства, що сталося.

Зауважимо, що залежно від способу і тяжкості впливу, наслідками можуть бути легке занепокоєння, зіпсований настрій, хвороба, каліцтво, зіпсована доля, смерть. Однак немає однозначної тотожності між серйозністю наслідків і гостротою переживань жертви, а також її бажання вирватися з цього стану. Тут мова зовсім не йде про мазохізм, – мова йде про відмінності між станом насильства і його відчуттям. Нормальна людина за певних умов може переживати стан болю і страждання як «героїчне» існування. Не слід забувати і про такий вид комунікації – його можна було б назвати квазінасильством – коли ворогів бачить лише жертва через свою підозрілість. Іншим варіантом є неправдиве насильство, або «псевдонасильство» – коли уявна жертва висуває завідомо неправдиві звинувачення у насильстві над кимось. Більш спрощеними з боку жертви є образа, розгубленість, спрага помсти або, навпаки, депресія. Хоча можна сприймати покарання як належне. На основі останнього варіанту будується система кримінального процесуального права і виправно-трудових установ.

У контексті розглянутої проблеми не можна не згадати про роль третьої сторони в ситуації насильства. Йдеться про навколишнє середовище, свідків. Цей учасник ситуації може виступати стримуючим або мотивуючим фактором; в реакції оточення кривдник може знайти мовчазну підтримку або відкрите співчуття, а може знайти жорстке засудження і відкриту відсіч. Тоді як потерпілого від оточення також можуть очікувати як позитивні, підтримуючі реакції, так і негативні, що погіршують його стан. На те як будуть розвиватися події в кожному конкретному випадку, впливає безліч

індивідуальних психологічних, ситуативних і соціокультурних факторів. Крім статусних відносин, тут важливі звичаї, правова культура громади, політичний режим тощо.

Свідки й соціальне оточення можуть як підтримувати, так і засуджувати агресора чи жертву. Реакція суспільства значною мірою залежить від культури, права, політичного режиму та рівня емпатії в соціумі. Для українського контексту характерна наявність сильної моральної підтримки жертв, що дає надію на ефективне протистояння насильству в суспільстві.

Насильницьку поведінку розглядають як умисне застосування фізичної сили або влади, дійсне у вигляді загрози, спрямованої проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якого є (або є високий ступінь імовірності цього) психологічна травма, тілесні ушкодження, відхилення в розвитку, різного виду збитки тощо [267].

Серед провідних рис насильника (кривдника) переважають висока агресивність, прагнення самоствердитися, захопленість собою, відсутність жалю і співчуття, екстернальність, а суттєвим у психології насильника вважається особистісна незрілість, залежність, що є якостями, протилежними тим, котрі притаманні самоактуалізованій особистості, здатній прислуховуватися до себе, бути незалежною і брати на себе відповідальність у ситуаціях вибору [267].

Отже, насильницька поведінка є багатогранним соціально-психологічним явищем, яке потребує глибокого аналізу та обережного трактування. Його типологізація за різними критеріями дозволяє не лише розширити наукове розуміння, а й окреслити стратегії профілактики й інтерпретації. Сучасне українське суспільство, що переживає численні соціогенні виклики, має зберігати здатність до емпатії, справедливого судження та активного реагування на прояви насильства – з метою його поступового викорінення з соціального життя.

1.2. Наукові підходи до проблеми насильницької поведінки особистості як предмету міждисциплінарного дослідження

Як показав проведений аналіз, психологи визначають насильницьку поведінку як навмисне застосування фізичної сили або сили проти окремої особи, соціальної групи або суспільства, незалежно від того, реальне воно або загрозливе, що призводить до негативних наслідків, які завдають шкоди людині (біль, травма, смерть, психологічна травма, розлад розвитку або позбавлення волі). Ключовим тут є «навмисне (невипадкове) заподіяння шкоди». Психологічне визначення насильства відрізняється від побутового. У першому вказуються наслідки застосування насильства, а в другому про них не згадується; психологи розглядають насильство як безумовно негативне явище, що руйнівно впливає на особистість.

Можливо визначити насильницьку поведінку як навмисний і примусовий фізичний або психологічний вплив однієї особи (групи, суспільства) на іншу особу (групу, суспільство). Основна мета насильства полягає в тому, щоб змусити людину пережити щось (наприклад, почуття приниження, страху) або вчинити дію чи вчинок (або не зробити цього) проти свого бажання.

Для початку необхідно розглянути природу насильницької поведінки: чи пов’язана вона з вродженим інстинктом, чи це є побічним продуктом соціально-економічних та інших процесів, які вийшли з-під контролю.

Необхідно розрізняти акт зовнішнього впливу і сприйняття цього впливу як насильства. Вплив, який виглядає як насильство ззовні, може бути не сприйнятий особою, яка є об’єктом впливу, як такого. Все залежить від суб’єктивного сприйняття фізичних або психологічних впливів на себе. Якщо вони йдуть проти бажання зберегти свою фізичну і моральну недоторканність, а тим більше мають намір принизити, то ці впливи розцінюються як насильство. Якщо впливи відповідають бажанням людини (як, наприклад, при мазохізмі [171]), або не суперечать прийнятим нормам

поведінки (дотримання дисципліни), то вони не розцінюються як насильство (принаймні як психологічне).

З. Фрейд, слідуючи своїй теорії біологічної детермінації поведінки людини, пов'язував всі види агресії і всі форми насильства з інстинктом смерті, який незмінно присутній в підсвідомості. Прагнення до руйнування знайшло відображення в його понятті «інстинкт смерті» натомість пристрасті до любові або «жаги до життя». З. Фрейд вказував на невідповідність між розробками класичної психології в поясненні причин насильства і деструктивної поведінки [268].

Зауважимо, що психологи сприймають агресію, що призводить до насильства, як одну з базових характеристик людини. За З. Фрейдом, людина має два основних інстинкти: Ерос – інстинкт життя та Танатос – інстинкт смерті. Життєвий інстинкт спрямовує дії людини на досягнення задоволення і задоволення бажань. Інстинкт смерті веде людину до самознищення. Характер і спосіб використання цих базових інстинктів людьми залежить від їх виховання і здатності управляти внутрішньою енергією, яка накопичується в людині в результаті дії саморуйнівної енергії. Якщо людина не в змозі зупинити накопичувальну негативну, саморуйнівну енергію всередині себе, вона випускає її назовні у вигляді агресивної поведінки [521]. З. Фрейд також допускав можливість вивільнення негативної енергії у вигляді жарту чи спорту, але вважав ефект від такої сублімації Танатоса тимчасовим [337, с. 109].

Соціально-когнітивна теорія А. Бандури трактує насильство в термінах процесу навчання, що включає моделювання, засноване на сприйнятті навколишніх підсистем, таких як сім'я, друзі, громада [255].

А. Бандура припускав, що соціальну поведінку, включаючи агресію, можна вивчити, спостерігаючи за іншими і наслідуючи їх (тобто через наглядове навчання). У його класичних експериментах діти спостерігали фільм, де актор б'є «ляльку Бобо» кількома новими методами. Діти пізніше імітували поведінку за відсутності будь-якого класичного чи оперантного обумовлення. А. Бандура також розробив концепцію непрямого навчання

агресії, і показав, що діти особливо схильні наслідувати моделі, які отримали винагороду за агресивну поведінку. А. Бандура припустив, що вирішальне значення має те, як люди подумки конструюють свій досвід. Люди можуть бачити, як одна людина б'є іншу, але також будуть вирішувати, наскільки компетентними вони почуваються, щоб зробити те ж саме, і будуть робити припущення про те, що є нормальним засобом реагування, коли вас хтось провокує [304]. Існує значна дослідницька підтримка соціальних когнітивних пояснень агресії. Іноді люди наслідують агресивні моделі, особливо якщо агресивна поведінка винагороджується або здійснюється людиною, яка є героєм, викликає захоплення, має високий статус, приваблива тощо.

В основі теорії К. Лоренца лежать два чинники: механістичний погляд на джерела агресії і те, що агресія служить для захисту життя, тобто сприяє виживанню окремої людини і всього людства. Згідно з ідеями К. Лоренца [454], людська агресія має певні джерела енергії; однак вона не обов'язково виникає в результаті реакції на зовнішній подразник.

Е. Фромм поділяв насильство на важкі, патологічні і небезпечні форми деструктивності та інші, менш важкі форми. Е. Фромм [375] розрізняв також декілька форм насильства: грайливе, реакційне, мстиве, шок віри, компенсаторний і архаїчний типи насильства. Зокрема, мстиве насильство характерне як для примітивних, так і для цивілізованих індивідів і груп.

Доросла, здорова людина менш мотивована жагою помсти, ніж слабка або невротична. Помста для інших стала формою відновлення власної гідності, елементом саморуху і самовідновлення. Е. Фромм показав зв'язок між інтенсивністю почуття помсти та економічною і культурною жорстокістю, зубожінням соціальних груп.

Як бачимо, багато наукових підходів мають свої визначення поняття «насильство», але в традиційному розумінні це фізичне або сексуальне насильство, проте психологічний тиск на людину, обмеження її прав та інтересів, обмеження потреб і можливостей також слід розглядати як акти насильства, які внаслідок своєї поширеності і, часто, неусвідомленості можуть становити найбільшу небезпеку для особистісного розвитку [590].

Таким чином, насильницька поведінка – це порушення кордонів і соціально визначена категорія дій, які мають деякі спільні риси.

Науковці стверджують, що проблема агресії та насильницької поведінки в науці стає актуальною, коли суспільство переживає критичні періоди розвитку [544]. На рівні буденної свідомості ці поняття часто ототожнюють. Агресивна поведінка і насильницька поведінка часто взаємопов'язані, але це не одне й те саме [171; 280]. Вони мають різну глибину, мотивацію й наслідки.

Агресія визначається як ворожа, образлива та деструктивна поведінка. Це не емоція, мотив, ставлення чи діагноз, агресія – це поведінкова реакція на внутрішній стан. Деякі науковці стверджують, що агресія обумовлена як генетичними (біологічними), так і соціальними (набутими) факторами. Біологія людини функціонує в соціальному контексті: навколишнє середовище впливає на розвиток нервових зв'язків так само, як біологічні процеси впливають на реакцію на навколишнє середовище [468].

Терміни «агресія» і «агресивна поведінка» часто використовуються як синоніми [51; 74; 172; 194]. Агресивні форми поведінки можуть характеризуватися вербальною або фізичною атакою [163; 261]. Акти агресії змінюються протягом життя людини. Коли маленьким дітям не вистачає вербальних навичок, агресія є переважно фізичною. Коли вербальні навички розвиваються, їх можна використовувати як мирне спілкування, а також в агресивних цілях. Агресія, як і всі види поведінки, включає в себе біологічні сили. Однак самі по собі біологічні фактори не визначають розвиток агресії.

Соціальне середовище індивіда є потужним регулятором нейробіологічних процесів і поведінки. Іншими словами, агресивна поведінка є результатом регуляції зовнішніх і внутрішніх подразників. Людина не тільки вносить в ситуацію внутрішні подразники, а й регулює і інтерпретує зовнішні подразники (соціальне навчання, пізнавальні процеси), які діють на неї. У той час як внутрішні стимули можуть бути пов'язані з агресією, по суті, це може бути лише схильністю, що вимагає інших екологічних,

психологічних і соціальних факторів для посилення або зменшення цієї біологічної схильності [451].

Дія одного чинника навряд викличе насильницьку поведінку. Скоріше, багато чинників поєднуються, щоб сприяти такій поведінці та формувати її. Соціальні чинники, зокрема, незадовільний майновий стан, цілеспрямована пропаганда та загальна апатія до соціуму відіграють важливу роль у створенні умов, які можуть сприяти формуванню культури насильства [493].

Слід зазначити, що проблематика агресології набагато ширше вивчена у вітчизняному науковому просторі [190], порівняно з насильницькою поведінкою, що переконливо доводить аналіз бібліографічних джерел

Низка робіт зосереджена на ідеологічному, інформаційному, медійному, соціальному чинниках розвитку агресії та жорстокості [27; 29; 84; 103; 139; 158; 169; 191; 193; 251; 257 та ін.], нейропсихологічному підході до проблеми людської агресії [258], агресії у теоретичній площині філософської антропології [10], загальнотеоретичних підходах [4; 8; 12; 13; 26; 32; 51; 55; 84; 102; 133; 150; 163; 194; 245; 257; 276; 277; 286 та ін.].

Традиційно запроваджуються порівняльні, гендерно орієнтовані підходи [7; 11; 30; 39; 47; 49; 50; 51; 65; 67; 69; 76; 88; 101; 102; 111; 115; 128; 140; 154; 155; 161; 162; 163; 238; 246; 274 та ін.], вивчаються локальні проблеми, зокрема психологічні проблеми генезису мотивації сексуальної агресії [240].

Цікавий фокус дослідження «Соціальна агресія як предмет дослідження в екологічній психології» представлений в колективній монографії вітчизняних науковців [281].

О. Мойсеєва представила низку робіт щодо мотиваційних чинників агресивної поведінки [144 тв ін.], а О. Качмар – про вплив соціального макро- і мікросередовища на прояви агресивності особистості [75 та ін.].

Низка досліджень зосереджена на агресивній обумовленості насильницьких злочинів [131], кримінологічній складовій цієї проблеми [36; 155; 254; 273 та ін.].

Болючим наслідком війни є агресивність військовослужбовців в аспекті психічного здоров'я [24; 43; 129; 292 та ін.] та прояви різних форм професійної агресивності [114; 145; 261; 262 та ін.].

Дослідники насильницької поведінки та агресії виділяють декілька аспектів, одним із яких є теорія агресії як інстинкту (З. Фрейд). Згідно з цією концепцією, агресія необхідна для виживання, для підтримки виду. З. Фрейд вважав, що норми права змушують людей обмежувати свій інстинкт агресії і перекроювати його в щось інше, зокрема у корисну соціальну поведінку [268].

На думку Дж. Долларда [344], поява агресії та її сила залежать від декількох факторів:

- від ступеня фрустрації залежить поява і сила агресії;
- акти агресії можуть бути припинені під впливом покарання;
- акти агресії можуть бути транспоновані;
- акти відкритої агресії швидше і ефективніше, ніж прихована агресія, зменшують напругу розчарування;
- агресивна поведінка може мати різну спрямованість, і не всі прояви фрустрації призводять до агресії [438].

Дослідники зазначеної проблеми звертають увагу на те, що слід розрізняти агресію противника, яка викликається почуттям гніву і має на меті заподіяти біль або накликати на себе удар, і інструментальну агресію, яка сама по собі є актом агресії, але служить досягненню зовсім іншої мети, ніж заподіяння болю або нанесення поранень. Лаконічне і дуже широке визначення використовували Р. Барон і Д. Річардсон, які застосовували термін агресії для опису будь-якої форми людської поведінки, яка має на меті завдати шкоди або заподіяти образу іншій людині [305].

Насильство – це стан фрустрації, джерело якого лежить у труднощах і внутрішній боротьбі людини, тобто воно може бути викликане сумом, смутком, почуттям розбещеності. За А. Совіньською, фрустрацією слід називати зміни, що відбуваються в діях людини під впливом блокування її цілей», як прямий ефект появу перешкоди, тобто зупинка проходження дій,

спрямованих на реалізацію мети (задоволення потреби, вирішення завдання) [438; 551]. Тоді як Г. Мейтцель пише, що слід говорити про фрустрацію тоді, коли людина намагається досягти якоїсь мети, але її зусилля, спрямовані на цю мету, зводяться нанівець або досягнення цієї мети виявляється неможливим [479].

Про фрустрацію, як причину агресії, пише також Т. Томашевський. Агресивність, на його думку, може виникнути на ґрунті фрустрації про потребу в залежності, фрустрацію «афективних потреб», фрустрацію бажання досягнення, фрустрацію потягів тощо [574]. Такі фактори, як обмежена неможливість досягнення мети, викликають безумовну, емоційну реакцію гніву. Вищезазначений автор стверджує, що агресія є часто і в цьому значенні типовим результатом фрустрації, але не єдиним з можливих [574]. Вагоме значення в виникненні фрустрації має також так звана релятивна розбещеність. Це відчуття індивіда (або соціальної групи), що вони володіють менше, ніж повинні, або менше, ніж вони могли б очікувати, або менше, ніж інші індивіди, подібні до них. Зіткнувшись з розчаруванням, людина може прийняти два різних погляди. Перший з них буде мати захисний характер, тоді як інший − характер завдання, тобто розчарування не тільки вивільняє в людині сильні, негативні емоції, але і підштовхує її до дії.

Агресія проникає в соціальні верстви і може мати різні форми. Е. Фромм називає такі:

- псевдоагресія − агресивна поведінка, яка може завдати шкоди комусь, але не має такого наміру;

- агресія випадковості − агресивні дії, наслідком яких, але не наміром, є шкода, заподіяна іншій особі;

- асертивна агресія − йти до мети, без марних вагань, сумнівів і страхів;

- захисна агресія – має на меті усунути небезпеку, людина готова діяти відповідно до мотивацій, запрограмованих її тілесними схильностями, спрямованими на захисну агресію, коли її життю, здоров'ю, волі або майну щось загрожує;

- конформістська агресія − дії, які не є наслідком агресивних потягів, що штовхають агресора до руйнування, а випливають із зовнішніх «наказів»,

- інструментальна агресія − яка має своєю метою досягнення необхідного і бажаного [375].

Агресивна поведінка може проявлятися в різних формах, наприклад, фізична агресія, вербальна або експресивна прямолінійна агресія або медіальна тощо. Це яскраві форми відкритої агресії. Можна вказати на спонтанну агресію, «гарячу» та інструментальну, «холодну», що здійснюється за попередньою допомогою [503]. Крайньою формою агресії є жорстокість. Беручи до уваги біологічну основу агресивної поведінки, здійснюється пошук факторів, що обумовлюють їх [406]. Дослідження, проведене на тему залежності між хромосомною структурою і порушеннями поведінки, показало, що статистично людей з цією аномалією в кримінальній популяції більше. Ці типи розладів частіше викликають у людей агресивність і неврівноваженість в емоційній сфері. Також було проведено дослідження неврологічного та фізіологічного фонування агресії, тобто пошуку певної структури в мозку або гормону, що відповідає за неї. На виникнення агресії впливають і біологічно-психічні процеси [551].

З'ясувалося, що агресія може бути результатом взаємодії між певними структурами мозку. З проведених експериментів можна зробити висновок, що в той момент, коли організм стимулюється до агресії, можна спостерігати велику кількість фізіологічних змін − активність симпатичної системи, виділення гормонів, швидкий кровообіг, дихання − приходить швидше і глибше [387]. Серед факторів, що провокують агресію, називають також ті, що пов'язані з роботою гормону та загальною біохімією в головному мозку [478]. Особи з низьким рівнем серотоніну набагато легше і швидше потрапляють в стан агресії. Рівень агресії залежить від стресу тощо [465]. Великий вплив на агресію людини має тестостерон. У жінок і чоловіків, які вчинили злочини із застосуванням сили, рівень цього гормону вищий, ніж у інших. Звідси можна зробити висновок, що чоловіки більш

агресивні, ніж жінки, оскільки їх тестостерон знаходиться на більш високому рівні.

Інший поділ визначення надано К. Kmiecik-Baran: конструктивна агресія може призвести до злочину; це можуть бути дії, що суперечать існуючим на даний момент законам і правам, але відповідають очікуванням суспільства, наприклад, порятунок своєї сім'ї шляхом вбивства або поранення правопорушника. Інший вид агресії – це деструктивна агресія, тобто насильство, поведінка, спрямована на честь людини; не завжди має кримінальний характер, наприклад, емоційне насильство, інституційне тощо [438].

Взаємозв'язок між поняттями агресії, насильства, злочинності (за К. Kmiecik-Baran) наведено на рис. 1.2.

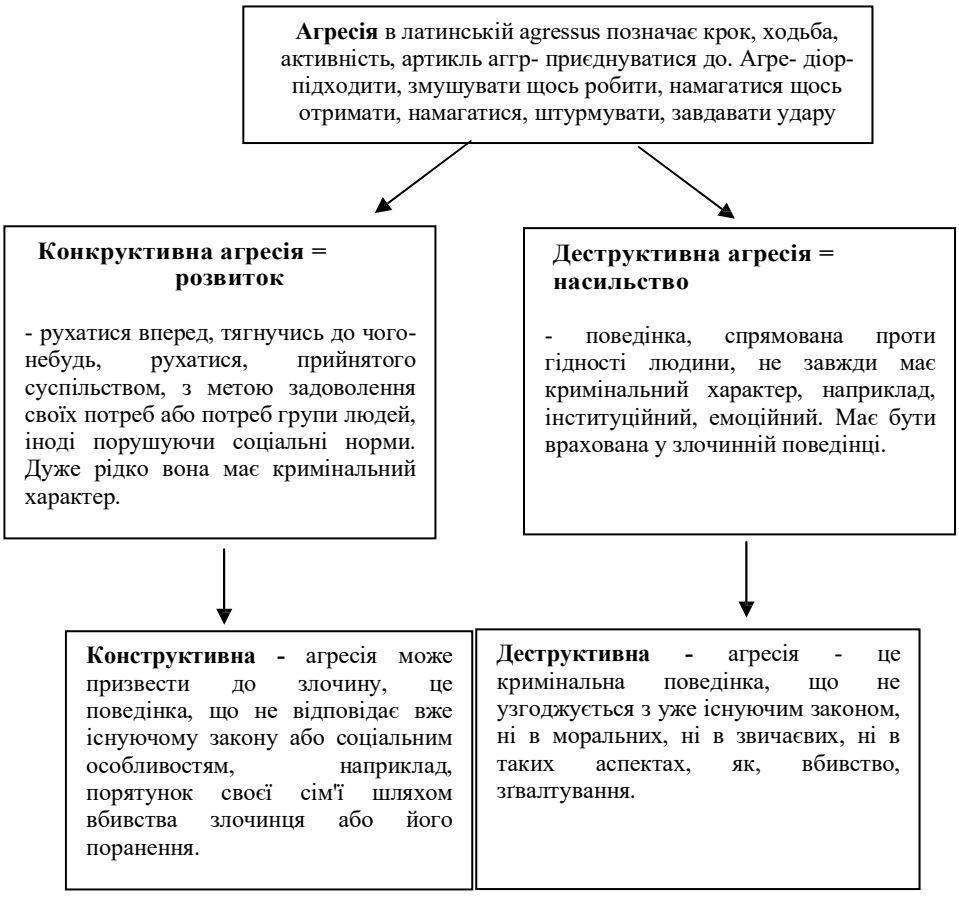

Рис. 1.2. Взаємозв'язок між поняттями агресії, насильства, злочинності (за К. Kmiecik-Baran)

Як зазначалося, агресія може бути викликана також під впливом різних соціальних ситуацій. Теорія соціального навчання наголошує, що навчання соціальній поведінці відбувається за допомогою наслідування і спостереження за іншими людьми. Наукові дослідження доводять, що діти батьків, які застосовували силу до власних дітей, швидше за все, також будуть використовувати її, вважаючи, що це правильний виховний метод. Подразником, що вивільняє агресію, може бути річ, що ототожнюється з агресивними діями, сама наявність якої збільшує можливість появи нападів насильства. Дослідження показують, що доступ, наприклад, до зброї у повсякденному використанні, збільшує кількість скоєних злочинів з її використанням [53; 109; 142; 192 та ін.].

У літературі на цю тему все частіше приділяється увага впливу агресії на поведінку людей, яка є доступною в засобах масової інформації. З погляду багатьох дослідників ця проблема чітко обумовлена тим, що, чим більше в дитинстві людина дивиться жорстокі фільми, тим частіше в підлітковому віці вона поводиться жорстоко. Діти після перегляду агресивних сцен думають, що їм дано дозвіл на те, щоб їх агресія проявлялася вільно. Спостереження за актами насильства в засобах масової інформації впливає і на дорослих. Це призводить до того, що, спостерігаючи такі ситуації в повсякденному житті, вони стають все більш байдужими і навіть приймають їх. Також було зроблено висновок, що перегляд жорстких порносцен дуже негативно впливає на глядача. З проведених досліджень можна узагальнити, що шлюб між насильством і сексом призводить до прийняття такої поведінки і це є елементом, відповідальним за агресивну поведінку по відношенню до жінок. Також було показано, що спостереження за жорстоким сексом, як і насильством взагалі, призводить до прояву меншого співчуття до жертви такої поведінки, тобто зростає терпимість до такої поведінки в реальному житті [63; 71; 241; 243 та ін.].

На думку Е. Аронсона, це, перш за все, дозвіл – якщо інші можуть робити це, і я можу це зробити. Далі він пише, що спостереження за

агресивними діями може дати ідеї, як проявити власні агресивні почуття», і «причини», що дозволяють краще усвідомити свій гнів і швидше переключитися на рух агресивних дій [300].

Генезис насильницької поведінки шукають також у тривожних змінах сімейного життя, суспільства, еротичних звичаях, взаєминах між представниками різних статей та у кризі спільної цінності. Поряд із кримінальним насильством, має місце поширене спільне насильство в повсякденному житті. Насильницька поведінка не завжди буває суголосною зі злочином. Існує також поведінка, яка виступає проти загальноприйнятих ціннісних норм, моралі і звичаїв. Зокрема, наркоманія, алкоголізм, які в свою чергу можуть спровокувати кримінальну поведінку. Так, алкоголь є домінуючим мотивуючим фактором для проявів насильницької поведінки: бійок, поранень, нападу і навіть вбивства. У момент інтоксикації людина перестає повністю контролювати свою поведінку і часто стає сміливішою, не дотримується прийнятих норм і законів. При цьому те, чи буде людина поводитися агресивно, чи ні, залежить від її психічної схильності і від сили соціального тиску, якому вона піддається. До найтрагічніших вчинків належать самогубства та їх спроби. Головною причиною такої поведінки є шкільні та сімейні негаразди, а також, нещасна любов.

Нещодавні моделі агресії все більше фокусуються на знаннях, які можуть бути основою агресії. До них належать установки, переконання, очікування, сприйняття, ідеї та концепції, а також агреговані пізнання, такі як схеми та сценарії. Очевидно, що різні зовнішні тригери можуть збільшити доступність агресивних знань у семантичній пам’яті. Ці знання можуть бути активовані, але нижче за поріг усвідомлення, або активовані до точки усвідомлення. У будь-якому випадку вони можуть викликати агресивну поведінкову тенденцію через праймінг пов’язаних з агресією тенденцій дій, активацію агресивних сценаріїв поведінки або через вплив ворожих упереджень на інтерпретацію сигналів із навколишнього середовища.

Отже, проаналізувавши фундаментальні теорії агресії, ми можемо стверджувати, що така поведінка все ж контрольована, і може як прогресувати до більш жорстоких форм, якщо її не засуджують, а підкріплюють, якщо особистість не вчиться на конструктивних прикладах регулювати свої реакції, але може і зменшуватися та стримуватися шляхом осмислення, рефлексії, перенаправлення вектору уваги чи мотивації.

Таким чином, агресія, як вид поведінки, притаманна кожній людині та існувала в соціальній площині завжди. Агресивну поведінку зумовлює низка факторів, серед яких як біологічні (тип нервової системи, реакція нейронів на негативні емоції), соціальні (наслідування агресивної поведінки дітьми через споглядання дій дорослих, позитивне закріплення агресивної поведінки, як домінуючої у певних соціальних груп) та психологічні (стрес, кризові події, загальний негативізм, дратівливість, патологічні особистісні розлади, попередній негативний життєвий досвід).

По суті, насильство – це психологічна стратегія, яка використовується для демонстрації влади та контролю над іншими людьми. З огляду на наслідки насильницької поведінки для жертви (відмова ходити до школи, занижена самооцінка, депресія, самотність, страх підтримувати близькі стосунки в майбутньому, думки про самогубство), вона вбачається як серйозна загроза як для особистості, так і для соціальної спільноти в цілому і потребує особливої уваги з наукової точки зору.

На наш погляд, агресивна поведінка – це емоційно заряджена реакція, спрямована на захист, вираження невдоволення або домінування, яка може проявлятися вербально чи фізично, часто як реакція на стрес, фрустрацію або почуття загрози.

Натомість, насильницька поведінка – це цілеспрямоване заподіяння шкоди іншій людині: фізичної, психологічної, сексуальної чи економічної, яка має більш серйозні наслідки – травми, страх, втрати, приниження, часто включає агресію, що порушує права людини та завдає шкоди її гідності,

може бути систематичною (домашнє насильство, булінг) або разовою, але дуже травматичною.

Насильство – це цілеспрямована дія або бездіяльність однієї особи щодо іншої, яка завдає або може завдати шкоди фізичному, психологічному, сексуальному чи економічному благополуччю людини, порушує її права, свободу, гідність чи розвиток.

Порівняльні характеристики насильницької та агресивної поведінки унаочнено у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Порівняльні характеристики насильницької та агресивної поведінки

Критерій	**Агресивна поведінка**	**Насильницька поведінка**
Мета	Вивільнення емоцій, демонстрація незгоди чи фрустрації	Підкорення, контроль, приниження або заподіяння шкоди
Наслідки	Можливе психологічне напруження, але без довготривалого впливу	Завдає реальної шкоди (фізичної, психологічної, економічної тощо)
Наявність шкідливих наслідків	Не обов’язково	Обов’язково
Форма прояву	Підвищений голос, крик, грубість, емоційні вибухи	Підвищений голос, крик, грубість, емоційні вибухи
Тривалість	Зазвичай короткочасна	Може бути систематичною, тривалою
Ознаки правопорушення	Не завжди	Часто є порушенням закону або прав людини

Згідно з соціально-когнітивною екологічною теорією, вплив насильства збільшує емоційні фактори, такі як асоціальні риси, які потім сприяють залученню в агресивну поведінку.

Вплив насильства є провідним чинником ризику агресивної та насильницької поведінки [315]. Бути свідком і бути жертвою насильства − впливає на розвиток агресивної поведінки через соціальне навчання та соціально-когнітивні процеси, оскільки люди дізнаються, що в світі може бути місце насильству, і згодом набувають систему переконань, що підтримує звичне використання агресії. Дослідження висвітлили ці соціально-когнітивні шляхи від впливу насильства до агресивного реагування, але набагато менше уваги було приділено потенційно важливому емоційному медіатору цих відносин: асоціальним рисам, або відсутності почуття провини, занепокоєння, співчуття та емоцій [373]. Асоціальні риси часто мають прояв як диспозиційні характеристики протягом усього життя, які спостерігаються з раннього дитинства та збільшують ймовірність насильницької поведінки через афективну відстороненість від соціальних відносин і загальну відсутність турботи про негативні наслідки проблемної поведінки.

Ці риси також можуть проявлятися як копінг-стилі, що відзначаються дистанціюванням, десенсибілізацією та емоційним заціпенінням у результаті переживання хронічних та інтенсивних стресових факторів, включаючи вплив важкого та постійного насильства [314]. Польові дослідження показали, що людина може бути патологічно пристосованою до насильства у своєму середовищі, на що вказує відсутність емоційного стресу в поєднанні з високим рівнем антисоціальної реакції [381] – ключових маркерів асоціальних рис.

Соціально-когнітивна екологічна модель підкреслює, що в міру дорослішання людина піддається все більшому спектру соціально-екологічних контекстів за межами своєї сім'ї [342]. У міру того як діти взаємодіють, вони засвоюють сценарії, схеми та нормативні переконання на

основі своїх висновків та атрибуцій щодо конкретної соціальної ситуації розвитку. Ці скрипти, схеми і нормативні переконання служать орієнтирами для того, як вони будуть поводитися в майбутньому. У випадку коли діти піддаються насильству постійно та в різних умовах, вони можуть розвивати соціальні когніції та емоційні процеси, що підтримують агресію, включаючи засвоєння та програвання агресивних сценаріїв, прийняття переконань про насильство, ворожі упередження атрибуції та емоційну дисрегуляцію у формі емоційного стресу та емоційної десенсибілізації до насильства [416].

Кілька всебічних оглядів досліджень осіб з проблемами поведінки виявили, що підвищені асоціальні риси допомагають визначити окрему групу осіб, які демонструють особливо серйозні, насильницькі та стабільні моделі проблем з поведінкою [372]. Зокрема, численні дослідження показали, що підвищення рівня ознак асоціальних рис вказує на вищий рівень агресії та насильства [342; 343; 372 та ін.]. Зв’язок між зазначеними рисами та агресією може виникнути через афективний дефіцит, який впливає на міжособистісну взаємодію, так, що особи з асоціальними рисами розглядають агресію як більш сприятливий засіб для досягнення мети та частіше мотивуються домінуванням та помстою при вирішенні міжособистісних конфліктів [343]. Крім того, дослідження показали, що молодь з підвищеними асоціальними рисами частіше демонструє нечутливість до покарання, а також недооцінює ймовірність бути покараною [372]. Таким чином, бракує внутрішніх стримуючих факторів для насильницької поведінки у молоді, яка демонструє вищий рівень асоціальних рис.

Постійний вплив насильства часто призводить до десенсибілізації та нормалізації насильства [315]. Це частина процесу патологічної адаптації до насильства. При цьому молодь може розвивати асоціальні риси як захисний механізм подолання для «деактивації» від неприємних емоційних ефектів, спричинених несприятливим досвідом (наприклад, тривоги, дискомфорту, смутку [415]). В результаті молода людина вже не має сильної негативної емоційної реакції на події, а скоріше вчиться очікувати або сприймати їх як

нормальні, що призводить до зниження збудження, емоційного заціпеніння (наприклад, пригнічений страх або смуток) і десенсибілізації (тобто асоціальні риси). Хоча асоціальні риси були пов'язані як зі схильністю до насильства, так і з агресією; відносно небагато досліджень вивчали, як ці риси можуть опосередковувати відносини між ними.

За результатами міждисциплінарних досліджень, прихованим чинником насильницької поведінки є потреба позбавитися психологічної, фізичної та економічної залежності, яку відчуває, переживає (можливо й не усвідомлює) людина-кривдник (насильник) від іншої людини (чи людей), проти якої й спрямовані насильницькі дії. Тому мета насильницької поведінки – підкорити своїй волі іншу людину/людей і у такий спосіб позбавитися відчуття залежності, відчути себе володарем, піднятися над ситуацією [267].

Отже, явище насильства, незалежно від місця і форми виникнення, зумовлене негативним впливом і завжди призводить до наслідків (психічних, фізичних, іміджевих, економічних) для жертви насильства.

1.3. Соціально-психологічний аналіз сутності, типології та форм насильницької поведінки особистості

Для цілісного розуміння феномену насильницької поведінки особистості використано структурно-функціональний підхід. У його межах насильство розглядається як багатоаспектне явище, яке включає в себе такі параметри: мотив, мета, контекст, інструмент, зусилля, результат і ставлення суб'єкта до вчиненого.

Мотивація визначає джерело та динаміку насильницької дії. Можна виділити реактивне (оборонне, відповідне) й активне (ініціативне, навмисне) насильство. Прикладами є агресія на ґрунті жадібності, страху, ідеологічної ненависті або ж альтруїстично вмотивована дія, пов'язана із захистом іншого.

Авторитарна агресія (на явно слабшу людину), контрафобія – це одне [492], а інша природа мотивів – страх за когось іншого, почуття обов'язку, родинний зв'язок, симпатія, патріотизм.

Другий з параметрів – мета. Тут доречно говорити про насильство захисного і перетворювального характеру, спрямоване на збереження або перетворення (в крайніх випадках – руйнування) певного об'єкта. Можна розрізняти насильство-агресію (зловмисне, з метою заподіяння шкоди, образи, страждання) і оборонне, доброякісне (С. Гроф в цьому сенсі говорить про доброякісну агресію, яка служить виживанню індивіда і виду [391], особливо якщо це заступництво). Педагогічний примус і дії хірурга ми, очевидно, вважаємо доброякісними.

Вчені розмірковують про ціннісно-мотивоване насильство, що виникає в ході завоювання влади та її здійснення. Варто розширити розуміння за межі соціально-політичної сфери, що означає розрізняти насильство, спрямоване не лише на завоювання та утримання влади, встановлення порядку, а й на утвердження віри, набуття багатства, захоплення життєвого простору, захист свободи.

Насильство може бути спрямоване на руйнування (деструктивне) або трансформацію (перетворювальне), захист (оборонне) чи підкорення. Окремо слід виділити феномен ціннісно-мотивованого насильства, характерного для боротьби за владу, ідеї, ресурси.

Наступний параметр – контекст. З цієї точки зору очевидно, що треба розрізняти неспровоковане і спровоковане насильство. Насильницька поведінка за прикладом інших та «інноваційне» насильство. Насильство з власної ініціативи індивіда і обумовлене його соціальною роллю. Є різниця між грабіжником, який стріляє в перехожого, і поліцейським, який стріляє в грабіжника. Тут доцільно розрізняти такі форми насильства, які по-різному вплетені в контекст відносин, як помста (насильство, викликане ззовні, але не вплетене в цей контекст), покарання (обумовлене і освячене інтересами

вищої влади, ніж сам суб'єкт) і саботаж (не пов'язаний з обставинами і не обумовлений чимось більшим, ніж власними злими станами суб'єкта).

Контекстуальний аналіз дозволяє диференціювати насильство правомірне (легітимізоване законом чи соціальними нормами), кримінальне, побутове, а також спровоковане й неспровоковане.

Важливими є соціальні ролі учасників конфлікту, моральна легітимація дій, наявність чи відсутність сторонніх свідків. Що стосується інструменту, засобами насильства може бути практично будь-який матеріальний і духовний вплив, примусовий, пригнічуючий, спрямований на підкорення волі, стану та дій суб'єкта.

Загалом можна розрізняти фізичне, психічне та інформаційне насильство. Так, фізичне насильство здійснюється механічним, звуковим, світловим тощо способом. Психічне насильство спрямоване на емоційний стан потерпілого з метою змусити його впасти у відчай, вийти з себе або, навпаки, стати щасливим. Інформаційне насильство може виражатися як в навмисній дезінформації суб'єкта, обраного в якості жертви, так і в організації непідйомного для нього потоку інформації.

У цьому ж відношенні треба розрізняти пряме і непряме насильство. До непрямих видів насильства можна віднести блокаду – фізичну, психічну, інформаційну.

Отже, інструментальна площина насильства охоплює фізичні, психологічні та інформаційні засоби впливу. Фізичне насильство базується на прямому тілесному впливі, психічне – на емоційному тиску, інформаційне – на дезорієнтації, маніпуляції та блокаді. Також доцільно виділяти прямі й непрямі форми насильства. Зусилля проявляються в послідовності і наполегливості, з якими реалізується мета дії.

Сучасні морально-правові уявлення про справедливу відплату в таких випадках «розпорошеної» відповідальності намагаються ізолювати відповідальність кожного співучасника в залежності від відмінних «заслуг».

Є сенс розрізняти насильство випадкове, один поведінковий прояв, причинно-обумовлене скоріше обставинами і – атрибутивне, підкріплене ставленням і волею ґвалтівника. Ступінь зусиль свідчить про намір, силу впливу та моральну відповідальність суб'єкта. Від легких, ситуативних дій до навмисних, повторюваних і цілеспрямованих актів насильства – спектр є надзвичайно широким.

Результат, до якого прагне суб'єкт, може бути позитивним і руйнівним. Результатом є перш за все змінений стан потерпілого (фізичний, психічний, ментальний). Він може бути як успішним (те, що вийшло, корелює з цілями), так і невдалим (цілі не досягнуті). Більш того, відбита атака, невдалий замах, неточний постріл слід розглядати як насильство з пом'якшувальними обставинами.

Відносно результату можна говорити також про відкрите (видиме) і латентне (приховане) насильство, а також значне та незначне. В обох випадках варто уточнити, хто є видимим/невидимим, а для кого насильство є значним/незначним. Адже це можуть оцінити не лише учасники, а й сторонні спостерігачі. У кожного з них буде своя шкала оцінок.

Наслідки насильства можуть бути як фізичними, так і ментальними. Іноді насильство призводить до видимого результату (травма, смерть), іноді – до латентного, але не менш значущого (втрата довіри, психологічна травма).

Слід розрізняти насильство між ефективністю дії та глибиною її впливу на жертву. Психологічне ставлення суб'єкта до скоєного включає виправдання, каяття, байдужість або намір продовжувати подібну поведінку. Визначальним є наявність рефлексії, що впливає на подальшу поведінкову динаміку. Ставлення, можна сказати, є синтетичною оцінкою жорстоким суб'єктом своєї ролі в подіях: переконання в правоті, намір продовжувати діяти таким же чином в аналогічних обставинах; сумніви, а може навіть каяття, моральний урок (тобто змінений стан самого кривдника) – це лише основні варіанти ставлення до результату. І тут можуть виникнути дуже тривожні передчуття. Але саме для того, щоб такі передчуття не

справдилися, необхідно максимально вдумливо аналізувати феномен насильства, шукати шляхи його нейтралізації, витіснення з культурної практики.

Розглянемо типологію насильства (рис. 1.3).

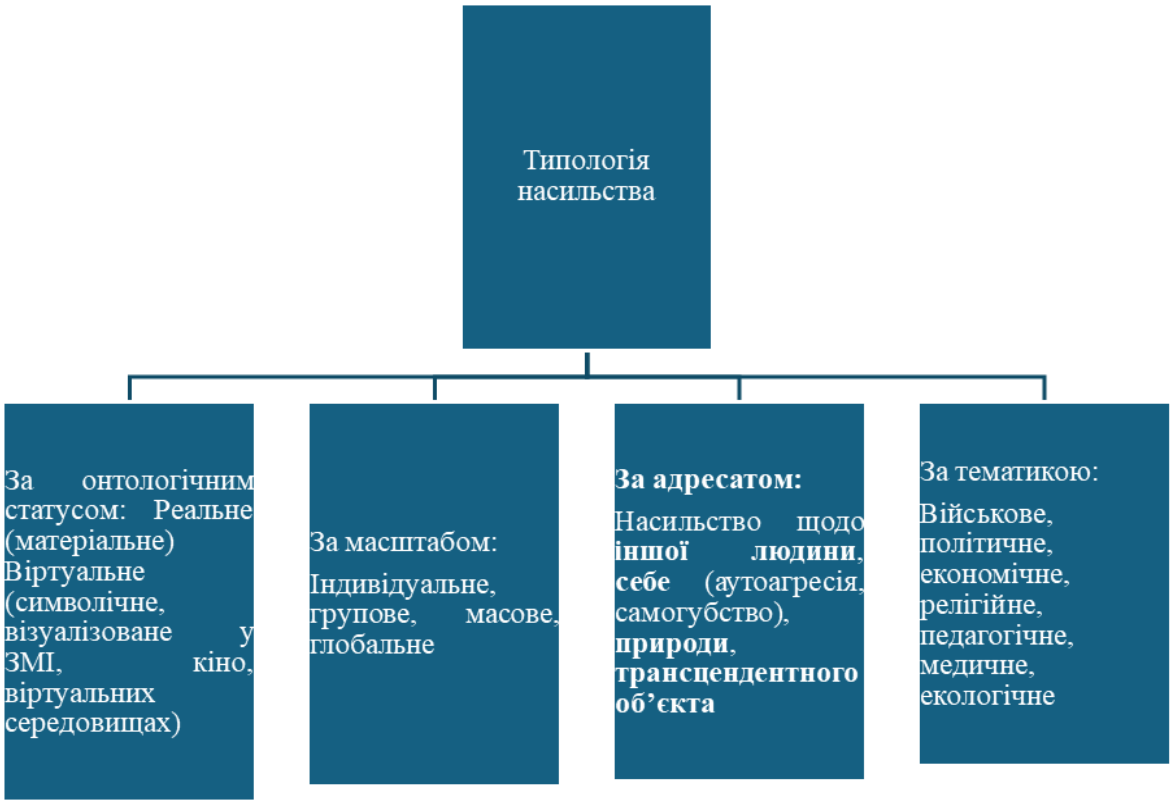

Рис. 1.3. Типологія насильства

Насильницька поведінка як конкретна моральна дія, дія, яка є сором'язливою, образливою, незаконною і свавільною характеризується цілком певним набором значущих факторів. Зокрема, вже недостатньо згадати побіжно адресата насильницької діяльності. Вкрай важливо враховувати його початковий стан, проміжні реакції і кінцеве ставлення до того, що сталося.

Прихильники екологічної етики врахували б ще й насильство до природи. Не будемо з ними сперечатися з цього приводу. Очевидно також, що і тут необхідно було б розрізняти насильство різного масштабу, залежно від того, спрямоване воно на одну людину, на групу людей, на все людство.

Відповідно, насильницька поведінка різного масштабу може бути спрямована як на природу (окремий живий організм або рослину, на місцевість, на екосферу Землі), так і на самого себе (на окрему особливість, особливість зовнішнього вигляду або характеру, на групу ознак, на все цілісне життя).

За сферами насильницьку поведінку поділяють на військову, політичну, економічну, ідеологічну, юридичну, релігійну, а також у таких сферах, як: спорт, мистецтво, охорона здоров'я, педагогіка, різні сфери професійної діяльності, життя, родина, екологія.

Наслідки систематичного психологічного тиску – зруйнована самооцінка, спотворене сприйняття реальності, нездатність будувати довірливі стосунки, хронічна тривога, що не покидає навіть після того, як ситуація змінилася, нерідко виявляються стійкішими і важчими для подолання, ніж наслідки фізичної травми.

В межах досліджуваної проблеми важливим вбачаємо розкриття форм насильницької поведінки.

Різні форми психологічного насильства рідко існують окремо – і це одне з найважливіших спостережень, що відокремлює клінічно значущі ситуації від поодиноких конфліктів. Вони взаємодіють і підсилюють одна одну: газлайтинг знижує здатність жертви довіряти власним оцінкам – і тим самим відкриває простір для маніпуляції. Ізоляція усуває свідків і альтернативні точки зору – тим самим поглиблює залежність від кривдника як єдиного джерела інтерпретації реальності. Економічний контроль обмежує можливість виходу та робить терпіння єдиною доступною стратегією. Ця системність, а не окремі епізоди – хоча й поодинокі можуть бути руйнівними – є тим, що визначає найважчі форми психологічного насильства.

Так, у соціальній психології аб'юз має конкретний зміст, власну типологію і внутрішню динаміку, яка принципово відрізняє його від конфлікту, непорозуміння чи одиничного жорстокого вчинку. Без цієї точності неможливо ні розпізнати аб'юз у реальній ситуації, ні зрозуміти,

чому він так важко піддається зупиненню, як з боку кривдника, так і з боку постраждалого.

В узагальненому визначенні аб'юз – це систематична поведінкова модель, за якою одна особа (або група осіб) здійснює деструктивний контроль над іншою через різноманітні форми примусу, знецінення, залякування або маніпуляції з метою встановлення та збереження домінуючої позиції у стосунках [423; 553]. Вирішальним у цьому визначенні є слово «систематична»: одиничний прояв жорстокої поведінки, що стався у стані афекту або ситуативного зриву, не може бути кваліфікований як аб'юз у строгому психологічному сенсі. Аб'юз – це не інцидент, а патерн; не реакція, а стратегія.

Розрізнення між ситуативним конфліктом і аб'юзивними стосунками є принципово важливим і було чітко операціоналізовано у типологічній моделі М. Джонсона. На підставі масштабного порівняльного дослідження М. Джонсон виокремив щонайменше два якісно різних типи насильства у близьких стосунках [423]: ситуативне насильство у парі, яке виникає ескалаційно з обопільних конфліктів і не передбачає системного контролю, та інтимний тероризм, при якому один з партнерів реалізує всеохоплюючу стратегію примусового контролю над іншим [423]. Саме другий тип відповідає психологічному розумінню аб'юзу: тут насильство є не зривом, а інструментом влади.

Концепція примусового контролю, розроблена E. Stark, зміщує фокус із окремих епізодів жорстокої поведінки на структуру стосунків загалом [553]. Аб'юз, за E. Stark, це передусім система: ізоляція від близьких, контроль над фінансами і пересуванням, мікроуправління повсякденним життям, постійний психологічний тиск, що поступово підточує здатність людини довіряти власним судженням. Саме ця системність, а не інтенсивність окремих інцидентів, визначає руйнівну силу аб'юзу.

Емоційний аб'юз є найпоширенішою і водночас найважче розпізнаваною формою – власне, саме через це він найчастіше залишається

непоміченим роками. Систематичне знецінення почуттів і переживань партнера. Критика, спрямована не на конкретну поведінку, а на особистість загалом – хто людина є, а не що вона зробила. Публічні приниження, що подаються як жарт. Завуальовані погрози, які неможливо «довести», але які людина чує цілком виразно. Використання залежностей – від прихильності, схвалення, матеріального забезпечення як важелів тиску в момент, коли партнер найбільш вразливий [365].

Дослідники підкреслюють [504] принципово важливе спостереження: психологічна жорстокість не просто супроводжує фізичне насильство − вона йому передує і є надійнішим предиктором майбутніх ескалацій, ніж самі фізичні інциденти.

Вербальний аб'юз реалізується через систематичне використання мови як інструменту приниження – і тут важливо слово «систематичне», алде саме воно відрізняє аб'юз від різкого слова у стані втоми чи стресу. Образи, крики, саркастичні коментарі, що повертаються знову і знову до одних і тих самих болючих точок, навішування ярликів, висміювання у присутності інших. Д. Даттон і Л. Гудман у своїх дослідженнях показали: вербальний аб'юз формує у жертви стабільний стан психологічного страху, який значно сильніше визначає її поведінку і підпорядкованість, ніж поодинокі фізичні епізоди насильства [345]. Людина може не отримати жодного удару – і водночас жити в постійному очікуванні вибуху, що саме по собі є формою хронічної травми.

Особливо руйнівним є вербальний аб'юз у публічному просторі – на роботі, у колі друзів, у родинному колі. Він виконує подвійну функцію: принижує жертву і водночас демонструє кривднику власну владу над нею. Людина, яку висміяли перед іншими і яка не змогла або не наважилася відповісти, виходить із цієї ситуації з подвійним збитком: їй боляче і вона почувається безсилою.

Фізичний аб'юз охоплює будь-яке навмисне заподіяння болю або фізичних ушкоджень – удари, поштовхи, обмеження фізичної свободи. Але

розуміти його як набір ізольованих інцидентів – методологічна помилка, що має практичні наслідки. У контексті аб'юзивних стосунків фізичне насильство є не причиною, а симптомом, одним із проявів системи примусового контролю, що вже існує і вже функціонує. Фізичний акт насильства в цій системі виконує конкретну функцію: він підтверджує і закріплює ієрархію, що до нього вже була встановлена психологічними засобами [582].

Сексуальний аб'юз у контексті близьких стосунків включає будь-які сексуальні дії, здійснені без явної і добровільної згоди, а також використання сексуальності як інструменту приниження чи контролю. Особливою небезпекою цієї форми є культурна нормалізація, що подекуди зберігається і в сучасних суспільствах: переконання, що у шлюбі або тривалих стосунках партнер «зобов'язаний» підкорятися сексуальним вимогам незалежно від власних бажань.

Економічний аб'юз дедалі частіше потрапляє в поле уваги дослідників, і не випадково. Це форма насильства, що часто залишається невидимою навіть для тих, хто її переживає, адже не виглядає як насильство у звичному розумінні: немає крику, немає удару, є лише «я розпоряджаюся грошима, адже ти не вмієш». Повне або часткове позбавлення доступу до фінансових ресурсів, контроль над заробітком і витратами, перешкоджання у здобутті освіти чи працевлаштуванні, цілеспрямоване формування стану матеріальної залежності – все це є інструментами утримання людини в стосунках через позбавлення її ресурсів для виходу [340].

Цифровий, або технологічний аб'юз є відносно новою, але стрімко актуалізованою формою – і темп її поширення прямо пов'язаний із тим, наскільки глибоко цифрові технології проникли в повсякденне життя. Перевірка переписки і геолокації, встановлення програмного забезпечення для стеження, контроль над акаунтами у соціальних мережах, поширення інтимних зображень без згоди не можна вважати окремим «конфліктом через

телефон», а потрібно оцінювати як цілеспрямоване використання технологій задля контролю і залякування.

Специфіка цифрового аб'юзу в тому, що він стирає межі між приватним і публічним простором і фактично позбавляє людину можливості мати хоча б якусь зону, куди кривдник не має доступу. Це посилює відчуття тотальної підконтрольності, яке є формою психологічної травми – незалежно від того, чи супроводжується воно іншими формами насильства.

Одним із найвпливовіших теоретичних внесків у розуміння аб'юзу залишається концепція циклу насильства, запропонована Л. Вокер на підставі клінічних досліджень із жінками, що пережили насильство у стосунках [582]. Л. Вокер описала повторювану динамічну послідовність із чотирьох фаз, яка пояснює як внутрішню логіку аб'юзивних стосунків, так, і, що не менш важливо – труднощі, з якими стикаються жертви при спробі їх залишити. Ця модель важлива не лише як теоретична рамка, а як практичний інструмент розуміння. Одне з найпоширеніших запитань ззовні – «чому вона не пішла?» отримує у логіці циклу Л. Вокер чітку і нежорстоку відповідь: тому що після фази напруги і вибуху незмінно приходить фаза примирення, яка відновлює надію і знецінює попередній досвід [582]. Людина йде не від «поганих» стосунків – вона залишає стосунки, в яких є і біль, і прив'язаність, і пам'ять про те, «як було добре». Саме це робить вихід психологічно набагато складнішим, ніж він виглядає зі сторони.

Аб'юз залишає виразні сліди у психологічному функціонуванні постраждалої особи. Систематичний мета-аналіз досліджень, проведений К. Тревільйоном зі співавторами, переконливо продемонстрував зв'язок між досвідом домашнього насильства та підвищеним ризиком депресії, тривожних розладів і посттравматичного стресового розладу [358]. Особливо значущими є ефекти хронічного психологічного насильства, яке у вигляді тривалого стресового впливу може призводити до стійких змін у регуляції нейроендокринної системи та у структурі самосприйняття особистості.

Дж. Герман у своїй фундаментальній праці «Травма та відновлення» описала специфічний клінічний синдром, характерний для тих, хто пережив тривале, повторюване насильство у ситуації залежності або полону [406]. Цей синдром, який Дж. Герман позначила як «комплексний ПТСР» або «порушення внаслідок екстремального стресу», включає: зміни в регуляції афекту (хронічне відчуття дисфорії, схильність до дисоціації); зміни у самосприйнятті (стійке почуття сорому, провини, дефектності); зміни у системі стосунків (труднощі з довірою, вразливість до ревіктимізації); зміни в системі смислів і переконань (втрата відчуття безпеки та сенсу). Дж. Герман наголошує, що ці зміни є закономірною психологічною відповіддю на ненормальні обставини, а не вадою особистості жертви.

Окремої уваги заслуговує феномен «вивченої безпорадності», запозичений Л. Вокер [582] з класичних досліджень М. Селігмана та застосований до розуміння поведінки жертв аб'юзу [538]. Суть явища полягає в тому, що після достатньої кількості досвідів, у яких жертва переконується, що будь-які її дії не впливають на результат, вона може повністю втрачати мотивацію до спроб вийти зі стосунків – навіть за наявності об'єктивних можливостей для цього.

Ще одним важливим психологічним механізмом є травматична прив'язаність, відома також як «синдром заручника» або «стокгольмський синдром» у застосуванні до насильницьких стосунків. Перемежоване підкріплення – чергування жорстокого і ніжного ставлення, формує у жертви особливо стійку афективну прив'язаність до кривдника, яка є парадоксально сильнішою, ніж у стабільно добрих стосунках. Психологічне пояснення цього феномену пов'язане з тим, що в ситуації небезпеки та непередбачуваності система прив'язаності людини активується з максимальною інтенсивністю – і прагне до кривдника як до єдиного можливого джерела безпеки [406].

Проблематика психологічного насильства у стосунках набуває особливої значущості в українському контексті, що зумовлено як тривалими соціально-демографічними тенденціями, так і катастрофічними

психосоціальними наслідками воєнних подій. Порівняльний аналіз даних Фонду народонаселення ООН (UNFPA) за останнє десятиліття демонструє тривожну динаміку ескалації та трансформації цього явища. Якщо станом на 2014 рік домашнє насильство ідентифікувалося як критична, проте значною мірою латентна проблема – де лише 10-15% постраждалих зверталися до правоохоронних органів через культурально зумовлену стигматизацію та низьку довіру до інституцій, то до 2024 року масштаб викликів набув системного гуманітарного характеру.

Сучасні дані підтверджують, що поєднання хронічного стресу, травми втрат та матеріальної нестабільності в умовах війни діє як потужний каталізатор агресії. Як зазначалося вище, такий стан підвищує реактивність нейробіологічних систем та знижує здатність до емпатії. Якщо у 2014 році психологічне насильство часто розглядалося як супутній елемент фізичного аб'юзу, то у 2024 році UNFPA акцентує увагу на стрімкому поширенні цифрового насильства та використанні психологічного терору як інструменту контролю в умовах загальної дестабілізації суспільства [419]. Водночас розширення мережі допомоги до 130 спеціалізованих пунктів по всій Україні свідчить про значний прогрес у системі реагування, порівняно з минулим десятиліттям, хоча загальний рівень соціальної напруги та радикалізація, спричинена колективною травмою, продовжують підривати безпеку приватного життя громадян.

Порівняльна характеристика динаміки насильства в Україні наведена у табл. 1.2.

Зауважимо, що вітчизняне законодавство визначає домашнє насильство як діяння фізичного, сексуального, психологічного або економічного характеру, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (пов'язані спільним побутом), незалежно від того, чи проживає особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому

місці, що й постраждала особа (Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [183]).

Таблиця 1.2

Порівняльна характеристика динаміки насильства в Україні

Параметр порівняння	**Стан на 2014 рік (початок АТО)**	**Стан на 2024 рік (повномасштабна війна)**
Кількість осіб, що потребують допомоги	Оцінювалася тисячами (переважно в зоні конфлікту та прилеглих областях).	2,5 мільйона осіб по всій території України.
Рівень латентності (прихованості)	Дуже високий: лише 10–15% постраждалих зверталися до правоохоронних органів.	Залишається високим, але зріс рівень звернень до спеціалізованих сервісів (понад 224 400 осіб за рік).
Ключові чинники ризику	Гендерні стереотипи, економічна залежність, локальний конфлікт на Сході.	Хронічний стрес, травма втрати, ВПО-статус, енергетична криза, мілітаризація суспільства.
Домінуючі форми насильства	Фізичне та психологічне насильство в сім'ї.	Домашнє насильство, сексуальне насильство (зокрема СНКН), цифрове насильство (TFGBV).
Інфраструктура допомоги	Обмежена кількість притулків, низька обізнаність про сервіси допомоги.	Розгалужена мережа: 130 пунктів надання послуг (притулки, денні центри, кризові кімнати).
Групи найбільшого ризику	Жінки, що проживають у зоні АТО.	Жінки-ВПО, особи з інвалідністю, підлітки, мешканці прифронтових громад.

Зокрема, психологічне насильство у цьому законі визначається як форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Правове визначення психологічного насильства має значення, що виходить за межі юридичного механізму захисту. Коли держава законодавчо закріплює, що психологічна шкода є реальною і підлягає захисту, це не лише норма права, це суспільне визнання. Для людини, яка роками чула «адже мене ж не вдарили» − від оточення, від фахівців, від себе самої, це визнання має конкретну психологічну вагу: воно повертає право називати пережите своїм іменем і претендувати на захист без необхідності спочатку довести, що біль був достатньо серйозним.

Отже, аб'юз є складним, багатовимірним явищем, яке не зводиться до конкретних епізодів жорстокості і не вичерпується категорією фізичного насильства. Його сутність криється у системному деструктивному контролі над іншою особою, який реалізується через поєднання різноманітних форм примусу, маніпуляції, знецінення та залякування. Наслідки аб'юзу для психічного здоров'я постраждалих є серйозними і довготривалими. Розуміння психологічних механізмів аб'юзу – його динаміки, мотиваційної структури, впливу на особистість жертви – є необхідною передумовою для ефективної профілактики, раннього втручання та надання кваліфікованої психологічної допомоги.

Якщо аб'юз – поняття широке, що охоплює систему різноманітних форм примусу й контролю, то газлайтинг є специфічним механізмом всередині цієї системи: він цілеспрямовано атакує когнітивну й перцептивну реальність жертви, позбавляючи її впевненості у власних спогадах,

судженнях і сприйнятті. Саме це робить газлайтинг особливо небезпечним − він не просто завдає болю, а руйнує саму здатність особи цей біль ідентифікувати й назвати.

Сучасні психологічні дослідження виокремлюють кілька ключових технік газлайтингу: заперечення – кривдник наполегливо стверджує, що певні події, слова або дії не мали місця: «Цього не було», «Ти все вигадуєш»; переформулювання – маніпулятор надає власну версію подій, яка суттєво відрізняється від пам'яті жертви: «Ти неправильно зрозумів/зрозуміла»; знецінення – реакції жертви кваліфікуються як неадекватні, надмірно емоційні або патологічні: «Ти занадто чутлива», «Тобі потрібна допомога психолога»; відволікання – при спробах жертви порушити проблему маніпулятор змінює тему або переходить у контратаку: «Ти знову починаєш»; тривіалізація – жертві навіюють, що її потреби та переживання є дрібницями: «Ти знову з нічого робиш трагедію» [397].

Принципово важливим є розрізнення між ситуативною суперечкою щодо фактів (яка є нормальним елементом будь-яких стосунків) та газлайтингом як системним патерном. Критерієм тут є систематичність, цілеспрямованість і наслідки: газлайтинг, на відміну від звичайної незгоди, послідовно підриває самосприйняття жертви та є інструментом встановлення контролю. Дослідження Т. Тагер-Шафір та співавторів, якими було розроблено та валідовано «Шкалу впливу газлайтингових стосунків», підтвердили, що газлайтинг є самостійним і вимірюваним конструктом, відмінним від загальної психологічної агресії [568].

Психологічні механізми, через які газлайтинг діє на жертву, пов'язані насамперед з атакою на автобіографічну пам'ять та здатність до самовизначення. Дослідження Г. Дарк зі співавторами показали, що систематичне оспорювання партнером спогадів призводить до реальних змін у процесах кодування та відтворення пам'яті: жертви газлайтингу демонструють знижену впевненість у власних спогадах навіть у нейтральних ситуаціях [338]. Інші дослідники запропонували теоретичну рамку, яка

пояснює цей ефект через порушення «епістемічної довіри» − здатності людини довіряти власним когніціям як надійному джерелу знань про реальність [437 та ін.].

Особливо небезпечним є газлайтинг у контексті близьких емоційних стосунків, де жертва апріорі надає кривднику статус надійного джерела інформації про реальність. Як показав ще Р. Чалдіні у своїх дослідженнях впливу, чим вищий авторитет джерела для людини, тим сильніший вплив воно справляє на її переконання. Тому газлайтинг від партнера, якого люблять і якому довіряють, є набагато більш руйнівним, ніж аналогічна поведінка з боку малозначущої особи [328]. В українському контексті І. Ботнаренко та О. Гриньків зафіксували газлайтинг як одну з найпоширеніших форм психологічного насильства у сімейних стосунках, яку водночас виявити і кваліфікувати надзвичайно важко через її «невидимий» характер [20].

Серед наслідків газлайтингу дослідники виокремлюють: хронічний сумнів у власній адекватності; труднощі з ухваленням рішень; депресію та тривожні розлади; дисоціативні епізоди; стійку залежність від оцінки кривдника.

A. Imtiaz та співавтори в дослідженні 2024 року показали, що тривалий газлайтинг у романтичних стосунках є незалежним предиктором симптомів ПТСР, навіть при контролі за іншими формами насильства [419]. Це дозволяє стверджувати: газлайтинг – не просто «неприємна поведінка», а форма психологічного насильства з клінічно значущими наслідками.

Важливо підкреслити, що газлайтинг може відбуватися не лише у романтичних стосунках. Його зафіксовано у сімейних відносинах (батьки – дитина), у професійних стосунках (керівник – підлеглий), у медичному контексті («ви перебільшуєте свої симптоми»), а також у політичному та медійному просторі. Дослідники використовують поняття «інституційного газлайтингу» для позначення ситуацій, коли цілі групи або спільноти позбавляються права на власну версію реального досвіду. Для України, яка

на міжнародному рівні неодноразово стикалась із запереченням фактів агресії та колективного досвіду насильства, ця концепція набуває особливого сенсу.

Розпізнавання газлайтингу є складним завданням, насамперед для самої жертви. Поступовість його розгортання, довіра до кривдника та поступовий підрив власної впевненості унеможливлюють раннє виявлення. Клінічна рекомендація полягає у відновленні «зовнішньої верифікації»: розмовах з довіреними особами, веденні щоденника подій, зверненні до психологічної підтримки. В контексті профілактики насильницької поведінки принципово важливо знати: людина, яка зазнала газлайтингу, не «вигадує» і не «драматизує» − вона описує реальний досвід маніпулятивного впливу на її сприйняття.

Якщо газлайтинг атакує здатність жертви довіряти власному сприйняттю, то гостинг позбавляє її можливості осмислити і пережити завершення стосунків, залишаючи психіку у стані нерозв’язаної невизначеності.

Термін «гостинг» (від англ. ghost – привид) увійшов до наукового та повсякденного обігу у другій половині 2010-х років, відображаючи нові реалії цифрової комунікації. Гостинг визначається як раптове і повне припинення будь-якого спілкування з особою без надання пояснень, попередження чи зворотного зв’язку [446]. Дж. Шокенброк та колеги запропонували теоретичний аналіз поняття, виокремивши три конститутивні ознаки гостингу: унілатеральність (рішення ухвалюється однією стороною), відсутність комунікації (ніякого пояснення) та раптовість (відсутність поступового відходу) [586].

Дослідження поширеності гостингу засвідчують, що він є не маргінальним, а масовим явищем сучасних стосунків. За даними Л. Панчані та співавторів, понад 65% учасників онлайн-опитування повідомили, що хоча б раз ставали об’єктом гостингу, а близько 30% зізналися, що самі вдавалися до цієї стратегії розриву стосунків [382]. Системний огляд A. Morales та

співавторів, охопивши дослідження 2015-2024 років, підтвердив, що гостинг є найпоширенішою стратегією розриву серед молоді, яка взаємодіє переважно у цифровому просторі [487].

Дослідники розглядали гостинг через призму соціального остракізму і порівнювали його з «орбітингом» ситуацією, коли той, хто зник зі спілкування, продовжує стежити за колишнім партнером у соціальних мережах, підтримуючи жертву у стані підвішеності [548 та ін.].

У науковій дискусії немає консенсусу щодо того, чи є гостинг завжди формою психологічного насильства, і ця відсутність консенсусу є виправданою, адже явище справді неоднорідне. Частина дослідників наполягає: у певних контекстах гостинг є не агресією, а захисною реакцією людини, яка сама перебуває в небезпечних або токсичних стосунках і обирає «зникнення» як єдину реально доступну стратегію самозбереження. Коли прямий розрив загрожує фізичній безпеці, коли будь-яке пояснення може стати приводом для переслідування або ескалації, мовчання стає не байдужістю, а рішенням. Ігнорувати цей контекст у клінічній або педагогічній практиці означає ризикувати патологізувати поведінку людини, яка вже і так перебуває в уразливому становищі.

Маніпуляція – поняття широке і водночас вперто ковзке: всі розуміють, про що йдеться, але точно окреслити межі виявляється складніше, ніж здається. Газлайтинг атакує сприйняття реальності напряму. Гостинг діє через мовчання. Маніпуляція «обирає» інший шлях – вона комунікує, але так, що справжній намір залишається за кадром. Саме в цьому її природа: вплив, що подає себе за щось інше.

Маніпуляція – це форма навмисного психологічного впливу, при якій суб’єкт впливу (маніпулятор) прагне сформувати у об’єкта впливу певні думки, емоційні стани або поведінкові реакції, що відповідають інтересам маніпулятора, але не обов’язково інтересам самого об’єкта, при цьому приховуючи як справжні цілі впливу, так і сам факт здійснення такого впливу.

До конституційних ознак маніпуляції віднесено навмисність, прихованість, обхід раціонального судження, асиметрію інтересів, порушення автономії.

За механізмами реалізації маніпуляції бувають такі: емоційна маніпуляція, когнітивна маніпуляція, соціальна маніпуляція, маніпуляція через ідентичність.

Г. Саймон описав арсенал маніпулятивних тактик, з яких найпоширенішими є: мінімізація, сором'язлива/провинна індукція, відволікання уваги, приховане знецінення, проєкція вини [548].

Типові стратегії емоційного шантажу охоплюють: погрози, «мовчазну кару», «позитивне підкріплення» [324].

Окремою, і дедалі більш актуальною, темою є феномен лавбомбінгу (love bombing), або «бомбардування любов'ю». Лавбомбінг є маніпулятивною стратегією, за якої особа на початку стосунків або після конфліктного епізоду виявляє надмірну, інтенсивну й невідповідну ситуації «любов» − засипає партнера увагою, компліментами, подарунками, постійними повідомленнями, декларує надзвичайно глибоку прихильність значно раніше, ніж це було б природним.

В українському правовому полі маніпуляція та емоційний шантаж кваліфікуються як форми психологічного насильства у рамках Закону про запобігання та протидію домашньому насильству [183], зокрема у частині «інших діянь, спрямованих на обмеження волевиявлення особи». Психологи-практики, які надають допомогу постраждалим від домашнього насильства, підкреслюють, що маніпуляція та емоційний шантаж є найчастіше повідомлюваними формами насильства серед клієнтів, які звертаються по допомогу вперше, і нерідко передують більш відкритим формам агресії або є їхнім постійним тлом.

Якщо маніпуляція є активним психологічним впливом, то ігнорування реалізується через відсутність відповіді – через навмисне мовчання, відстороненість і невидимість.

K. Williams у своїй темпоральній моделі остракізму описав нейробіологічний і психологічний ефект ігнорування: дослідження із застосуванням функціональної МРТ показали, що соціальне відторгнення активує ті самі зони мозку, що й фізичний біль (передня поясна кора), що надає наукового обґрунтування поширеному твердженню «байдужість болить» [587]. Жертви систематичного ігнорування демонструють загрозу чотирьом базовим потребам: у належності, у значущості, у контролі та у самоповазі. Ця загроза запускає автоматичні психологічні реакції – першою є когнітивний «поклик» до відновлення зв'язку; це пояснює, чому жертви ігнорування нерідко посилено намагаються «заслужити» увагу кривдника.

У контексті аб'юзивних стосунків ігнорування реалізується, насамперед, через техніку «мовчазного поводження» − навмисного і тривалого відмовлення від комунікації як форми покарання або контролю. С. Валлер і Форіндер у якісному дослідженні 2025 року, що базується на глибинних інтерв'ю з жінками, які пережили домашнє насильство, запропонували поняття «усамітнення» для позначення специфічного досвіду системного ігнорування у стосунках, при якому жертва відчуває себе самотньою та невидимою, поруч з іншою людиною − не як пасивний наслідок насильства, а як результат цілеспрямованих тактик кривдника [547].

Ізоляція є наступним рівнем у системі психологічного контролю: вона не просто ігнорує жертву всередині стосунків, а відрізає її від зовнішнього світу – від родини, друзів, колег, будь-яких соціальних зв'язків, що могли б надати підтримку, альтернативний погляд або практичну допомогу. Ізоляція є одним з ключових елементів того, що E. Stark описано як «примусовий контроль»: без соціальної мережі жертва стає повністю залежною від кривдника не лише емоційно, а й практично [553].

Психологічні наслідки системного ігнорування та ізоляції включають: депресію, тривожні розлади та симптоми ПТСР; руйнування образу власного «Я» (через відсутність позитивного соціального підкріплення самооцінки); порушення здатності до автономного ухвалення рішень; патологічну

прив’язаність до кривдника як до єдиного доступного джерела соціального контакту. С. Орам та співавтори у великому систематичному огляді показали, що соціальна ізоляція у контексті домашнього насильства є незалежним предиктором розвитку психічних розладів та суїцидального ризику [506].

Необхідно звернути окрему увагу на ігнорування та ізоляцію як форми насильства щодо дітей. Дослідження С. Холта та співавторів показали, що діти, які зростають у родинах, де практикується систематичне ігнорування (зокрема, емоційна недоступність батьків), демонструють стійкі порушення у розвитку прив’язаності, регуляції емоцій та соціальних навичок, які можуть зберігатися в дорослому віці [569]. В українській психологічній практиці ця проблема актуалізується в контексті сімей, де один із батьків є учасником бойових дій або має непрожиту психологічну травму, що може виявлятись у емоційній недоступності та мимовільному ігноруванні дітей.

Світовий звіт ВООЗ з насильства і здоров’я визначає соціальну ізоляцію жертви як один з ключових показників ризику ескалації насильства та водночас один з головних бар’єрів для отримання допомоги [590].

Серед форм психологічного насильства сталкінг та аутинг займають особливе місце: обидва явища суттєво порушують базове право особи на приватність, автономію та безпеку. Якщо ізоляція обмежує простір жертви ззовні, то сталкінг вторгається у цей простір – через нав’язливу присутність, стеження та переслідування. Аутинг, своєю чергою, порушує право особи на контроль над власними персональними даними, розкриваючи їх без її згоди і нерідко з явним наміром завдати шкоди.

Сталкінг визначається як систематична нав’язлива поведінка, спрямована на іншу особу проти її волі, що включає стеження, переслідування, небажані контакти та комунікації, моніторинг діяльності жертви, і яка викликає у неї обґрунтований страх за власну безпеку [489]. Поширеним є помилкове переконання, що сталкінг – це діяльність незнайомців або «маніяків». Дослідження спростовують цей міф: у

переважній більшості випадків сталкер є колишнім романтичним партнером, знайомим або родичем жертви.

Аналіз актуальних статистичних даних опитування за 2025 рік [335] демонструє стійку тенденцію до поширення сталкінгу, як системної форми психологічного насильства, причому результати підтверджують виражену гендерну асиметрію цього явища. Згідно з отриманими показниками, протягом усього життя досвід переслідування мали 19,9% жінок та 7,8% чоловіків, що вказує на те, що кожна п’ята жінка стикалася з цією формою агресії. Ці дані стосуються осіб старше 16 років. Щодо підлітків молодше 16 років – серед них сталкінгу зазнавали 14% (як дівчат, так і хлопців). Якщо розглядати динаміку за останній рік, то жертвами сталкінгу стали 4% жінок та 1,8% чоловіків, що свідчить про високу інтенсивність переслідувань у поточному соціальному контексті. Особливої уваги заслуговує той факт, що в переважній більшості випадків агресором виступає знайома особа: для жінок цей показник становить 90,4%, а для чоловіків – 71,9%. Найбільш небезпечною категорією переслідувачів залишаються колишні інтимні партнери, які складають 43,3% від загальної кількості сталкерів для жінок, що ще раз підкреслює зв’язок сталкінгу з розривом аб’юзивних стосунків.

Аналіз поведінкових патернів показує, що найбільш поширеними методами переслідування є небажані повідомлення (через телефон, електронну пошту або соціальні мережі), з якими зіткнулися 65,4% постраждалих жінок, а також нав’язлива присутність агресора поблизу місця проживання чи роботи (близько 32,8%).

Важливо зауважити, що цифровізація насильства продовжує поглиблюватися: понад 40% випадків супроводжуються моніторингом онлайн-активності жертви. Психологічний вплив таких дій є критичним: 78,5% постраждалих повідомляють про відчуття високого рівня тривоги та значне порушення звичного способу життя, включаючи вимушену зміну номерів телефону, маршрутів пересування або навіть місця проживання. Рівень латентності залишається викликом для правоохоронної системи,

оскільки лише близько 16% жертв офіційно звертаються до правоохоронних органів, що часто зумовлено страхом ескалації або знеціненням серйозності загрози з боку оточення.

Типологія сталкерів включає такі типи: покинутий; жадаючий близькості; некомпетентний претендент; ображений [335]. Ця типологія важлива для оцінки ризиків: «відкинутий» та «хижацький» типи є найбільш небезпечними з точки зору вірогідності фізичного насильства.

Кібер-сталкінг є сучасним продовженням класичного сталкінгу в цифровому просторі і включає систематичне онлайн-стеження, моніторинг соціальних мереж, надсилання небажаних повідомлень, пристрій до акаунтів, встановлення шпигунського програмного забезпечення тощо. Ф. Стівенс та співавтори у систематичному огляді 2021 р. показали, що кіберсталкінг корелює з вищим рівнем тривожних розладів, депресії та ПТСР у жертв, порівняно навіть з класичним сталкінгом – частково через 24-годинну доступність жертви у цифровому просторі та відчуття тотальної незахищеності [555].

У роботі українських дослідниць Н. Бунас та О. Горбаньової було виявлено, що значна частина активних користувачів мережі (близько 39%) має виражену схильність до кіберсталкінгу, причому найчастіше ця діяльність має характер прихованого спостереження [23]. Ключовим результатом роботи стало встановлення того факту, що головною психологічною детермінантою, яка відрізняє онлайн-переслідувачів від звичайних користувачів, є високий рівень нейротизму. Це свідчить про те, що особи, схильні до сталкінгу, зазвичай емоційно нестабільні, мають занижену самооцінку, підвищену тривожність та гостро реагують на життєві невдачі.

Автори з’ясували, що такі особи часто не здатні ефективно контролювати свої імпульсивні потяги та емоції, що виражається у зниженому відчутті відповідальності за власні дії. Цікаво, що за іншими базовими якостями, такими як товариськість, доброзичливість чи відкритість до нового досвіду, сталкери практично не відрізняються від більшості людей. Також виявилося, що тип емоційної спрямованості (прагнення до альтруїзму,

комфорту чи визнання) не є визначальним фактором для формування схильності до переслідування. Таким чином, автори підкреслюють, що кіберсталкінг часто стає для особистості специфічним способом компенсації внутрішньої напруги та формою ескапізму, де через дефіцит реальної стійкості людина вдається до нав'язливого моніторингу життя інших.

Психологічні наслідки сталкінгу для жертв є серйозними і багатовимірними: дослідження Дж. Ворслі та співавторів показало, що переважна більшість жертв відчуває стійкий страх, гіперпильність, соціальне відсторонення; близько третини розвивають клінічно значущі симптоми ПТСР [580]. Жертви сталкінгу нерідко змінюють свої маршрути, обмежують соціальну активність, переїжджають або змінюють місце роботи – тобто сталкінг реально обмежує свободу і якість життя людини.

В українському законодавстві переслідування (сталкінг) криміналізовано статтею 182-1 Кримінального кодексу України (введеною у 2023 році), яка передбачає відповідальність за систематичне переслідування особи, що супроводжується погрозами або спричиняє страх за власну безпеку. Також відповідні норми містяться у Законі «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017) у частині, що стосується переслідування як форми психологічного насильства [183].

Ще однією формою насильницької поведінки є аутинг – це розкриття конфіденційної інформації про людину без її згоди, навмисне або внаслідок недбалості. У широкому значенні йдеться про будь-які приватні відомості: стан здоров'я, репродуктивний статус, особисті обставини, які людина не готова або не хоче оприлюднювати. В усталеному термінологічному обігу поняття звужується до розкриття сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності без відома і погодження особи – і саме в цьому значенні аутинг є найбільш дослідженим і найбільш клінічно значущим явищем.

В умовах воєнного часу в Україні ці ризики набувають додаткового виміру. Загальна соціальна напруга, мілітаризація суспільного дискурсу і звуження простору для видимості меншин – усе це створює середовище, де

наслідки небажаного аутингу можуть бути значно серйознішими, ніж у мирний час. Людина, яку «розкрили» у середовищі з вираженою гомофобією на тлі загальної соціальної тривоги, має значно менше ресурсів для опрацювання цього досвіду і значно менше безпечних просторів, куди вона могла б звернутися.

Отже, феноменологія сталкінгу та аутингу вказує на те, що ці форми насильства спрямовані на системне руйнування особистісних кордонів та позбавлення людини права на безпеку й автономію. Особлива небезпека цих явищ полягає в їхній кумулятивній природі: те, що на початкових етапах може сприйматися як нав'язлива прихильність або випадкове розголошення інформації, насправді є дієвими стратегіями примусового контролю. Чітка диференціація мотиваційних типів переслідувачів та розуміння механізмів цифрового розповсюдження конфіденційних даних є критично важливими для адекватної оцінки ризиків. Своєчасна ідентифікація цих деструктивних патернів як актів насильницької поведінки, а не як приватних непорозумінь, дозволяє не лише мінімізувати психотравмуючі наслідки для постраждалої особи, а й забезпечити належну правову та психологічну протидію втручанню у простір її ідентичності.

Усі форми психологічного насильства об'єднує спільна риса: вони завдають реальної шкоди тим, хто стає їхньою мішенню. Проте сама по собі ця шкода не завершує досвіду насильства, адже до неї нерідко долучається ще один потужний деструктивний елемент: звинувачення жертви у тому, що трапилось. Це явище отримало назву «віктимблеймінг» (від англ. victim blaming – звинувачення жертви) і є одним з найбільш психологічно складних і суспільно небезпечних феноменів у полі насильницької поведінки.

Поняття «звинувачення жертви» увійшло до наукового обігу завдяки В. Ріану, який показав [531], як суспільство систематично переносить відповідальність за структурні проблеми на осіб, що від них потерпають. У контексті міжособистісного насильства звинувачення жертви означає перекладання відповідальності за насильство з кривдника на постраждалу

особу – через приписування їй поведінки, рис або рішень, що нібито «спровокували» або «виправдали» жорстоке ставлення.

Дослідження у цій сфері тривалий час зосереджувались, насамперед, на сексуальному насильстві, і саме тут накопичена найбільша доказова база. Мета-аналіз E. Suarez і T. Gadalla, що охопив десятки досліджень, показав, що прийняття «міфів про зґвалтування» − хибних переконань, які перекладають відповідальність на жертву («вона сама спровокувала», «не треба було так одягатись») є поширеним явищем, що варіює залежно від ґендеру, освіти та культурного контексту [558]. A. Grubb і E. Turner у своєму огляді виявили, що сприйняття жертви як «тієї, що сама винна», суттєво корелює зі ступенем прийняття ґендерних стереотипів, і що чоловіки в середньому демонструють вищий рівень звинувачення жертви, ніж жінки [393].

Проте віктимблеймінг не обмежується сексуальним насильством: він є системним механізмом, що супроводжує всі форми психологічного та фізичного насильства. «Чому ти не пішла?», «Ти ж сама його дратувала», «Не варто було вступати в конфлікт» − всі ці репліки, адресовані жертвам домашнього насильства, є класичними прикладами побутового віктимблеймінгу. У контексті булінгу жертву нерідко звинувачують у тому, що вона «не вміє давати здачі» або «сама привертає до себе» агресорів. А. Карнен описав механізм вторинної віктимізації – повторної психологічної травматизації жертви через реакцію оточення, зокрема через звинувачення та скептицизм [428].

В українському суспільстві явище віктимблеймінгу залишається поширеним, попри суттєвий прогрес у законодавстві та суспільних дискусіях останніх років [143]. Культурно закріплені уявлення про те, що «сор з хати не виносять», що «самі розберуться», що жінка «зобов’язана» зберігати сім’ю за будь-яких обставин – є проявами системного віктимблеймінгу на рівні суспільної свідомості.

Розглядаючи насильницьку поведінку у всій різноманітності його форм, не можна залишити поза увагою найбільш «видиму» з них – ту, що безпосередньо звучить у словах і яка, незважаючи на свою очевидність, часто нормалізується і применшується в суспільній свідомості. Вербальна агресія та систематичне приниження є самостійними формами насильницької поведінки з власними механізмами та наслідками, що не зводяться до «просто слів».

D. Infante та A. Rancer, які заклали теоретичні основи досліджень вербальної агресії в комунікативній психології, визначили вербальну агресію як схильність атакувати «Я-концепцію» іншої людини замість того, щоб критикувати аргументи чи поведінку. Ключовою рисою вербальної агресії, на відміну від асертивної суперечки, є саме ця спрямованість на особистість, а не на предмет конфлікту: замість «ти зробив/зробила це не так» − «ти нікчемна людина» [420]. Така атака не вирішує конфлікту, але завдає стійкої шкоди самооцінці й образу власного «Я» жертви.

Психологічні наслідки систематичної вербальної агресії є добре задокументованими в науковій літературі. Н. Сакс-Еріксон та співавтори у проспективному дослідженні виявили, що вербальний аб’юз з боку батьків у дитинстві є незалежним предиктором інтерналізованих розладів (депресія, тривога) у дорослому віці – навіть після контролю за іншими формами насильства та ґендером [509]. Я. Вісінг та співавтори показали, що вербальна агресія батьків корелює з антисоціальною поведінкою, нижчими академічними показниками та порушеннями міжособистісних стосунків у дітей [579].

Особливої уваги заслуговує питання взаємозв’язку між вербальною агресією та регуляцією емоцій. С. Ґарофало та співавтори в дослідженні дорослої вибірки показали, що дисрегуляція емоцій – нездатність ефективно управляти негативними афективними станами є найсильнішим предиктором вербальної агресії, сильнішим за особистісні риси та ситуативні тригери [354]. Це має важливі імплікації для профілактики: програми розвитку

емоційної регуляції є одним з найефективніших інструментів зниження вербальної агресивності.

В українському науковому та суспільному просторі вербальна агресія тривалий час розглядалась як другорядна, порівняно з фізичним насильством. Мовна агресія як соціальний феномен аналізувалась Т. Коць у контексті медійного та публічного дискурсу; дослідниця фіксує зростання рівня вербальної агресії в інформаційному просторі під час воєнного часу та підкреслює необхідність формування суспільної нетолерантності до неї [99].

На відміну від вербальної агресії, яка є відкритою і безпосередньою, пасивна агресія реалізується через непряме вираження ворожості й невдоволення, що приховується за фасадом поступливості, мовчання або формальної покори. Саме ця прихованість робить пасивну агресію особливо складною для ідентифікації: вона нерідко маскується під «поганий настрій», «пасивність» або «забудькуватість», не залишаючи очевидних слідів, але систематично створюючи атмосферу напруги, безсилля й роздратування для тих, хто перебуває поруч.

Серед основних поведінкових проявів пасивної агресії виокремлюють: систематичне зволікання та прокрастинацію як форму опору; мовчазне відмовлення від виконання прохань або завдань без прямої відмови; навмисну некомпетентність («я намагався, але не вийшло»); провокування роздратування і ворожості в оточуючих зі збереженням власного «невинного» вигляду; «забудькуватість» щодо важливих для іншої людини подій або домовленостей; неявний саботаж – дії, що формально відповідають вимозі, але підривають її суть; «льодяне мовчання» або мінімальні, підкреслено формальні відповіді; завуальована критика через «невинні» коментарі [453].

C. Hopwood і A. Wright у порівняльному дослідженні встановили, що пасивно-агресивна поведінка тісно пов’язана з базовою ворожістю та прихованою потребою у контролі, яка реалізується непрямими засобами саме тому, що пряме вираження гніву суб’єктивно сприймається як небезпечне або неприйнятне [412]. Це пояснює, чому пасивна агресія часто є

результатом середовища, в якому відкрите вираження негативних емоцій каралося або було заборонене – наприклад, у дисфункціональних сім'ях або авторитарних організаційних культурах. Таким чином, пасивна агресія може розглядатись як дисфункціональна стратегія адаптації до небезпечного середовища.

В українському суспільному та організаційному контексті пасивна агресія є широко поширеним, але погано ідентифікованим феноменом. Рефлекс уникання прямих конфліктів, що є частково культурно обумовленим, разом із нормалізацією «мовчазного спротиву» як прийнятної форми невдоволення, створює середовище, в якому пасивна агресія залишається майже невидимою. Саме тому включення цього феномену до навчальних програм з психологічного насильства є не академічним надлишком, а актуальною практичною необхідністю.

Усі форми насильницької поведінки об'єднані єдиним функціональним ядром – прагненням встановити і зберегти владу над іншою людиною. Економічний контроль є, мабуть, найбільш інструментальним виразом цього прагнення: він перетворює матеріальні ресурси на зброю, що утримує жертву у стані залежності та унеможливлює реалізацію автономних рішень. У системі аб'юзивних стосунків, описаних вище, економічний контроль нерідко є тим структурним елементом, що утримує жертву тоді, коли вона вже усвідомила деструктивний характер стосунків.

Економічне насильство – термін, що ширше охоплює явище, яке можна визначити як систематичний контроль над фінансовими ресурсами партнера з метою обмеження його автономії, мобільності та здатності покинути стосунки або отримати допомогу ззовні [340].

Конкретні прояви економічного насильства охоплюють широкий діапазон поведінки: повне вилучення контролю над спільними фінансами – заощадженнями, рахунками; позбавлення «кишенькових грошей» або встановлення жорсткого підзвітного бюджету; заборона або перешкоджання у здобутті освіти та кар'єрному розвитку («ти не підеш на ту роботу», «навіщо тобі ці курси»); примусова або прихована фінансова залежність

жертви від кривдника; використання боргів як інструменту тиску; присвоєння власності жертви.

Психологічні наслідки тривалого економічного насильства виходять далеко за межі матеріальної сфери. По-перше, воно формує стійку фінансову тривогу та патологічне ставлення до фінансів як до джерела небезпеки. По-друге, нівелювання власних фінансових навичок (особи, яких роками позбавляли доступу до фінансів, нерідко втрачають елементарні навички фінансового управління) поглиблює залежність навіть після виходу зі стосунків. По-третє, економічне насильство атакує ідентичність: жертва, яку позбавляють доступу до ресурсів, поступово засвоює образ «нездатної», «некомпетентної», «залежної», що є частиною загальної системи психологічного знецінення.

В Україні проблема економічного насильства набуває особливої актуальності в контексті воєнного стану. Вимушена безробітність, переміщення, фінансова нестабільність і зростаюча залежність частини родин від одного заробітчанина – все це створює об’єктивно сприятливі умови для виникнення або посилення економічного контролю. Саме тому будь-яка серйозна система підтримки постраждалих від насильства не може обмежуватися психологічною допомогою – вона неминуче виходить на питання житла, зайнятості і юридичного захисту.

Висновки до розділу

У розділі наведено інтерпретаційний потенціал концепту «насильницька поведінка особистості»; здійснено систематизацію наукових підходів до проблеми насильницької поведінки особистості як предмету міждисциплінарного дослідження; проведено соціально-психологічний аналіз сутності, типології та форм насильницької поведінки особистості.

Констатовано, що інтерпретаційний потенціал концепту насильницької поведінки особистості визначається фокусом дослідницької парадигми і є міждисциплінарним, що дозволяє розглядати його як комплексне явище. З'ясовано, що досліджуване питання розроблялося в філософії, соціології, психології, педагогіці, юриспруденції та показано, що кожна з цих наук спирається на свої принципи, категорії, традиції і використовує власні методи дослідження, що проводяться з цієї проблеми. Ці дослідження доповнюють і взаємно збагачують одне одного. Так, психологічний підхід пояснює насильницьку поведінку та насильницькі дії через індивідуально-особистісні особливості: фрустрацію, внутрішні конфлікти, психічні травми, акцентуації характеру тощо; соціологічний підхід акцентує увагу на соціальних чинниках: кризових явищах у суспільстві, маргіналізації, нерівності, деструктивних субкультурах; педагогічний підхід розглядає насильницьку поведінку в контексті виховання та соціалізації, особливо серед дітей та підлітків, як результат дефіциту позитивних моделей поведінки; кримінологічний підхід визначає насильницьку поведінку як злочинну діяльність, що регулюється правом і підлягає юридичній відповідальності.

Наголошено, що предметно-ціннісні, феноменологічні, діяльнісні, філософсько-антропологічні, етносоціологічні пояснювальні парадигми неминуче стикаються з колом питань щодо насильницької поведінки, а аналіз наукової літератури дає підстави для формування широкого спектра понять, пов'язаних з цим конструктом: агресія, примус, тортури, тероризм, анексія, репресії, експлуатація тощо. Підкреслено, що така лексична розгалуженість

вказує на глибоку інтеграцію феномену насильницької поведінки в культуру, суспільну свідомість і міжособистісні взаємодії.

Показано, що при аналізі визначень насильницької поведінки слід зазначити основні компоненти, які повторюються в дослідженнях різних авторів, а саме: тип поведінки, наміри та наслідки такої поведінки (K. Kmiecik-Baran, J. Papież та ін.) Такими спільними елементами є: застосування сили для заподіяння тілесних ушкоджень, вбивства, пошкодження майна, застосування фізичної сили всупереч закону, застосування насильства або погроза насильством для досягнення незаконної мети, акт фізичного винищення, непотрібне руйнування, що суперечить загальноприйнятим нормам та етичним кодексам. Це також акт примусу, що виходить за межі допустимості в суспільних відносинах. Утім, важливо чітко відмежовувати первинні форми насильства від його похідних, супутніх понять та емоційних станів, як-от: страх, вина, сором, злість, зловтіха, страждання.

Зазначено, що для цілісного розуміння феномену насильницької поведінки використано структурно-функціональний підхід. У його межах ця поведінка розглядається як багатоаспектне явище, що включає такі параметри: мотив, мета, контекст, інструмент, зусилля, результат і ставлення суб'єкта до вчиненого. Так, *мотив* визначає джерело та динаміку насильницької дії і виокремлені реактивна (оборонна, відповідна) й активна (ініціативна, навмисна) насильницька поведінка. Прикладами є агресія на ґрунті жадібності, страху, ідеологічної ненависті або альтруїстично вмотивована дія, пов'язана із захистом іншого. Говорячи про *мету* мають на увазі насильницьку поведінку захисного і перетворювального характеру, спрямовану на збереження або перетворення (в крайніх випадках – руйнування) певного об'єкта і розрізняють насильство-агресію (зловмисне, з метою заподіяння шкоди, образи, страждання) і оборонне, доброякісне, особливо якщо це заступництво. Окремо виокремлюють феномен ціннісно-мотивованого насильства, характерного для боротьби за владу, ідеї, ресурси. З точки зору *контексту* розрізняють неспровоковану і спровоковану насильницьку поведінку, тобто такі форми насильства, які по-різному вплетені в контекст відносин. Контекстуальний аналіз дозволив

диференціювати правомірне насильство (легітимізоване законом чи соціальними нормами), кримінальне, побутове, а також спровоковане й неспровоковане. Показано, що важливими є соціальні ролі учасників конфлікту, моральна легітимація дій, наявність чи відсутність сторонніх свідків. Стосовно *інструменту*, засобами насильницької поведінки може бути практично будь-який матеріальний і духовний вплив, примусовий, пригнічуючий, спрямований на підкорення волі, стану та дій суб'єкта. Інструментальна площина насильства охоплює фізичні, психологічні та інформаційні засоби впливу. Загалом фізичне насильство базується на прямому тілесному впливі, психічне – на емоційному тиску, інформаційне – на дезорієнтації, маніпуляції та блокаді. Ступінь *зусиль* свідчить про намір, силу впливу та моральну відповідальність суб'єкта: від легких, ситуативних дій до навмисних, повторюваних і цілеспрямованих актів насильницької поведінки – спектр є надзвичайно широким. *Результат*, до якого прагне суб'єкт, може бути позитивним і руйнівним. Результатом є перш за все змінений стан потерпілого (фізичний, психічний, ментальний). Іноді насильницька поведінка призводить до видимого результату (травма, смерть), іноді – до латентного, але не менш значущого (втрата довіри, психологічна травма).

Розкрито форми насильницької поведінки. Показано, що аб'юз – це систематична поведінкова модель, за якою одна особа (або група осіб) здійснює деструктивний контроль над іншою через різноманітні форми примусу, знецінення, залякування або маніпуляції з метою встановлення та збереження домінуючої позиції у стосунках. Газлайтинг – планомірне руйнування впевненості людини у власному сприйнятті дійсності, що з часом підточує саму здатність відрізняти реальне від нав'язаного. Натомість гостинг − раптовий і беззвітний розрив контакту, що залишає людину не просто відкинутою, а позбавленою будь-якого пояснення, на яке можна було б спертися. Розкрито сутність маніпуляції, емоційного шантажу, систематичного ігнорування, цілеспрямованої ізоляції. Проаналізовано сталкінг і кіберпереслідування, як форми, що вийшли далеко за межі приватних стосунків і стали предметом кримінального права в більшості

розвинених правових систем. Зазначено, що аутинг і віктимблеймінг – явища, в яких насильницька поведінка набуває соціального виміру і де жертва нерідко опиняється двічі покараною: спочатку кривдником, потім − реакцією середовища. З'ясовано, що вербальна агресія, публічне приниження, пасивна ворожість – форми насильницької поведінки, які часто існують у просторі між «формально нічого не сталося» і реальним психологічним збитком. Наголошено, що кожна з зазначених форм насильницької поведінки має власну феноменологію, власну внутрішню логіку і власний профіль психологічних наслідків (О. Бандурка, Е. Едмондсон, В. Корнієнко, О. Крижановський, Д. Метілка, С. Миронець, Н. Мілорадова, К. Седих, Х. Хоел, О. Цільмак та ін.).

Підкреслено, що насильницька поведінка є багатогранним соціально-психологічним явищем, яке потребує глибокого аналізу та коректного трактування. Її форми та типологізація за різними критеріями дозволяє не лише розширити наукове розуміння, а й окреслити стратегії профілактики й інтерпретації. Зазначено, що сучасне українське суспільство, яке переживає численні виклики, має зберігати здатність до емпатії, справедливого судження та активного реагування на прояви насильницької поведінки – з метою її поступового викорінення з соціального життя (В. Барко, А. Грись, С. Ейнарсен, О. Євдокимова, Г. Лейманн, Н. Максимова, К. Мілютіна, І. Пасічник, Т. Перцева, Л. Пілецька, В. Огоренко та ін.).

Систематизація наукових поглядів на проблему дослідження дозволила підкреслити складність, суперечливість і недостатню концептуальну розробленість сутнісно-змістової характеристики феномену насильницької поведінки особистості; виділити провідні напрямки вивчення проблеми насильницької поведінки особистості та системи її попередження і подолання в умовах трансформаційного соціуму, в основі яких лежить специфіка завдань дослідження.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях авторки: [59; 119; 122; 197; 198; 204; 207; 210; 213; 216; 219; 223; 224; 230; 235; 473; 596].

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СОЦІУМІ

2.1. Насильницька поведінка як соціально-психологічний феномен у дискурсі рольових моделей особистості

За даними ВООЗ приблизно 30% людей, які зазнали будь-якої форми насильства в дитячому віці (булінг, психологічне насильство у сім'ї, сексуалізоване та емоційне насильство) демонструють агресивну поведінку у дорослому віці.

У сучасному суспільстві досі не вщухають дискусії щодо того, що певна поведінка особистості може «спровокувати» насильство, а дослідники віктимології намагаються сформулювати універсальний образ жертви, яка вступає в постійну моральну боротьбу з кривдником [341 та ін.].

Універсальний психологічний портрет жертви подається таким: завжди неадекватна (низька) самооцінка, несформована або викривлена «Я-концепція», відсутність власної опори, пошук схвалення, певна наївність та довірливість у судженнях, схильність до самопожертви, бажання та пошук близькості через відсутність її в дитинстві, самотність та наявність емотивних або тривожних акцентуацій характеру (за класифікацією К. Леонгарда).

В той же час агресор (нападник) завжди подається як: емоційно нестабільний, егоцентричний, з відсутньою емпатією та патологічною жагою до контролю, але при цьому часто невпевнений (що також свідчить про

неадекватність самооцінки), з викривленою або власною мораллю, відкидаючий суспільні норми або приймаючий тільки ті, що для нього «зручні», агресивний на всіх рівнях (від вербального до фізичного), шукаючий виправдання своїм діям та зі збудливою або застрягаючою акцентуацією (за тією ж класифікацією).

Проте, на нашу думку, жертви і агресори можуть мінятися місцями, займаючи протилежні ролі в залежності від того соціального досвіду, який вони засвоюють та від соціально-культурних особливостей, в яких вони перебувають, особливо в умовах сучасного трансформаційного соціуму.

Аналіз наукової літератури щодо вивчення феномену насильницької поведінки дає підстави для висновку, що квінтесенцією цього дискурсу є роботи К. Лоренца, З. Фрейда, Л. Берковіца, Д. Зільмана, А. Бандури, Ч. Ломброзо та ін. Дослідником, який одним із перших активно почав вивчати особистість через рольові моделі «жертва» та «агресор» справедливо вважають Г. Гентіга. У своїй монографії «Злочинець та його жертва» вчений порівнював «стосунки», які вибудовуються у такій взаємодії зі стосунками тварини, які існують у природі. Як хижак відчуває та переслідує в подальшому беззахисну тварину, так і злочинець за певними критеріями помічає потенційну жертву.

При цьому Г. Гентіг стверджує, що агресивний акт відбувається через провокування нападника на агресивні дії з боку жертви [405]. Але ще й до публікації цієї монографії, яка фактично заклала фундамент для віктимології як окремої галузі, у іншій своїй роботі «Зауваження по інтеракції між злочинцем і жертвою» автор стверджував, що жертва не повинна розглядатися лише як пасивний об’єкт нападу, адже в залежності від дій жертви (провокація чи смиренність) можуть змінюватися і дії нападника [405].

В описаній теорії, на нашу думку, є проблемне поле: ми не можемо заздалегідь знати яку поведінку потрібно транслювати злочинцю, щоб не спровокувати або не підвищити агресію в наш бік, адже в залежності від

особистості самого злочинця «тригерним» для нього може здатися і та поведінка, яка вченими віктимологами вважається «рекомендованою» та більш безпечною (наприклад покірність та смиренність).

Ідеї Г. Гентіга знайшли своє відображення в наукових роботах Г. Еленбергера, в яких він описує так звану «природжену» жертву та зовнішні умови, які створюють потенційно віктимологічні ситуації [351]. Він також підіймає питання соціальної ізоляції, стверджуючи, що агресор завжди буде шукати своїх жертв саме у такому середовищі, адже зусилля на таку жертву витрачаються мінімальні і вона сама йде в пастку, побудовану нападником.

Підтвердження цьому бачимо і у сьогоденні − в численних реальних випадках як домашнього, так і інших видів насильницької поведінки (булінгу, сексуалізованих нападах тощо) – агресори шукають самотніх осіб, у який відсутня соціальна підтримка та коло близьких знайомих, або досить швидко створюють такі умови відстороненням жертви від близьких та друзів, щоб в результаті вона виявилась відстороненою від соціуму, який може її захистити. Ще один послідовник Г. Гентіга, Б. Мендельсон також більше зосереджувався на особистості жертви. Деякі джерела взагалі стверджують, що саме він ввів поняття «жертва» у кримінологію.

Б. Мендельсон виділяв такі типи жертв [474]:

1. Повністю невинна жертва (ідеальна жертва) – жертва, яка не має жодної провини у скоєнні злочину.

2. Жертва з незначною провиною (випадкова жертва) – жертва, яка несвідомо сприяла злочину через необережність або легковажність.

3. Жертва, яка так само винна, як і злочинець – жертва свідомо бере участь у ситуації, що призводить до злочину.

4. Жертва, яка більше винна ніж злочинець – жертва, яка сама ініціювала злочин, але потім постраждала.

5. Найбільш винна жертва (імітуюча жертва) – жертва, яка сама є злочинцем, але видається постраждалою.

6. Уявна жертва (психічно хвора або маніпулятивна особа) – людина, яка вигадує злочин або перебільшує свою роль жертви.

Фактично, до «ідеальних» жертв Б. Мендельсон [474] відносив дітей та людей, які зіткнулися з насильницькою поведінкою через суто зовнішні чинники, яка при цьому незнайома з кривдником і доклала необхідних зусиль задля своєї безпеки. Проте, на нашу думку, для агресорів подібні формулювання можуть стати додатковим інструментом для виправдання власних дій та створювати у постраждалих відчуття власної безпорадності, зароджувати у них почуття провини та спотворювати їх оцінку власної особистості та поведінки.

Для українського суспільства це досить актуальне та болюче питання, зокрема в контексті тривалого воєнного стану: багато наших співвітчизників не можуть поставити себе в роль постраждалих від агресії, адже вони не втратили життя, на відміну від інших громадян, або змогли виїхати задля власної безпеки. Це не дає їм можливості поставитися з турботою до власного психічного стану, адже особистість сама собі не дає права «жалітися».

В контексті циклу насильства на сьогоднішній день багато практичних психологів та психотерапевтів розглядає взаємодію особистості через трьохкомпонентну модель С. Карпмана [429], відому також як «трикутник Карпмана» або «драматичний трикутник».

Ця модель була описана у роботі С. Карпмана «Fairy Tales and Script Drama Analysis» [429]. С. Карпман пропонує три ролі: переслідувач – рятівник – жертва. Важливо зазначити, що ця модель залишилась лише на рівні теорії і не має експериментального підкріплення, а її популярність можна пов’язати із зрозумілістю та простотою, з одного боку, та популяризацією теми психологічного насильства, особливо в межах родини (дитячо-батьківські, подружні стосунки), з іншого.

Згідно з теорією С. Карпмана люди розігрують певні ситуації переймаючи на себе ті чи інші ролі, але в кожній з них є своя вигода та

певний внутрішній мотив. Саме тому всередині трикутника відбувається постійний рух: рятівник переходить в роль переслідувача, переслідувач у роль жертви, жертва у роль рятувальника тощо [429].

Це може продовжуватися поки внутрішні мотиви не будуть чітко усвідомлені та терапевтично пропрацьовані. На думку С. Карпмана найцікавіша та, з першого погляду неочевидна, позиція рятувальника. Рятувальник може входити у цю роль задля того, щоб приховати власні почуття або задля підвищення власної самоцінності в своїх очах та для оточуючих. Він витрачає свої ресурси на допомогу жертві, чим отримує вдячність від оточуючих, що спостерігають за цією ситуацією та в той же час ховає власні переживання та проблеми за цією «рятувальною» активністю [429].

С. Карпман стверджував, що дуже часто роль рятувальника виконують ті, хто хотів довести свою «важливість» в дитинстві, в першу чергу своїм батькам. Для них приходити на допомогу був єдиний варіант бути поміченими, відчувати себе потрібними [429].

Фактично, рятувальники вважають, що гарне ставлення до них можна тільки чимось заслужити. Жертва ж стає в таку позицію через абсолютне небажання брати на себе відповідальність навіть за своє власне життя.

С. Карпман описує образ жертви як максимально інфантильну особистість, яка перебуває у пасивному положенні по відношенню до свого життя і чекає поки прийде той, хто вирішить за неї ці складні та проблемні питання. С. Карпман показує цих людей, як досить залежних і не тільки від оточуючих рятувальника та агресора, а й взагалі описує їх як певних адиктів: вони легко потрапляють в поведінкові чи хімічні залежності [429].

Вчений вважав, що позиція жертви призводить до повільної деградації особистості, адже людина перекладає прийняття рішень за власне життя на рятувальника (чи рятувальників) і самостійно проживати його не хоче.

Для переслідувача головний мотив це домінація та повний контроль над життям жертви. На думку С. Карпмана така рольова модель характерна

для тих, хто сам відчув насильство по відношенню до себе в дитячому віці. Вони відчувають себе безпорадними та нікчемними і намагаються всі ці негативні відчуття приховати за агресією та нападом на інших. Досить часто внутрішньо вони відчувають себе жертвами і пояснюють свою поведінку або позитивними мотивами («Я хотів як краще») або перекладають відповідальність на жертву чи обставини [429].

Для агресорів характерна постійна зміна ролей в трикутнику, хоча б у власній свідомості, це може виглядати приблизно за такою схемою: «Я намагався Вам допомогти (рятувальник), але Ви на мене напали (жертва), тож тепер мені доводиться захищатися (переслідувач). Оскільки це є найочевидніша та найдеструктивніша роль, то, на думку С. Карпмана [429], з неї вийти простіше за все.

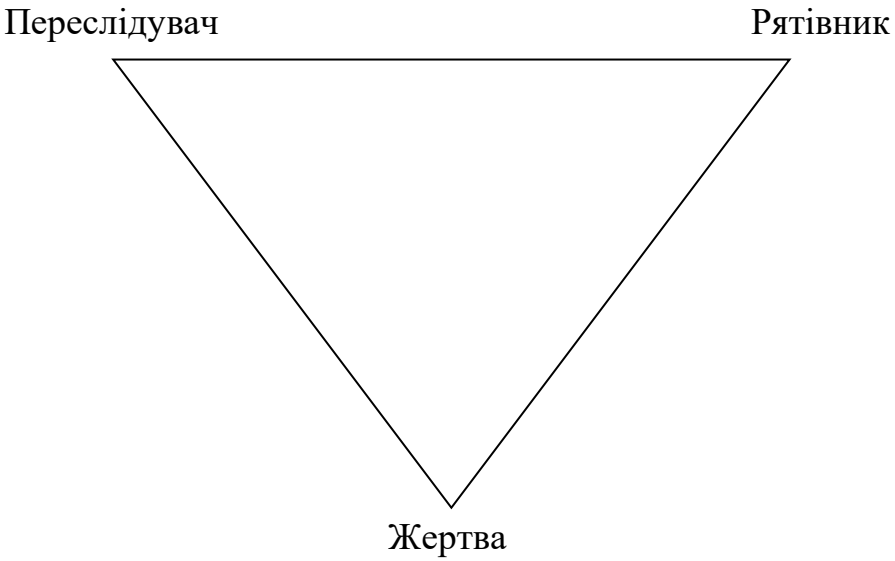

Рис. 2.1. Трьохкомпонентна модель С. Карпмана

Дослідження природи агресора завжди цікавило соціологів, філософів, біологів та психологів. В цьому контексті неможливо не згадати роботи Ч. Ломброзо, які беруть свій початок ще з кінця XIX століття. В межах своєї антропологічної теорії Ч. Ломброзо стверджував, що насильство є таким самим природнім явищем, як смерть голод чи секс.

На думку Ч. Ломброзо [452] схильність до злочинів закладена в психофізіологічній природі людини. В межах цієї теорії він розробив класифікацію злочинців та розділив їх на чотири категорії:

- вроджені злочинці;
- душевно хворі злочинці;
- керовані пристрастю злочинці;
- випадкові злочинці.

Ч. Ломброзо був переконаний, що існують суто «природжені злочинці», які володіють особливими анатомо-фізіологічними та психічними властивостями, що роблять їх фатально приреченими від народження до скоєння злочину. До таких властивостей Ч. Ломброзо відносив: неправильну, потворну форму черепа, роздвоєння лобової кістки, малу зазубреність країв черепних кісток, асиметрію обличчя, неправильність будови мозку, притуплену сприйнятливість до болю та ін. [452].

У межах класичної антропологічної теорії поведінка такого злочинця оцінюється як атавізм – він не може прилаштуватися до тих норм суспільства, які існують і порушує їх через те, що ніколи не зможе адаптуватися та їх засвоїти [452].

Ф. Зімбардо [66] провів один із найвідоміших психологічних експериментів, який отримав назву «Стенфордський тюремний експеримент». Експеримент ілюструє, яким чином індивіди адаптуються до соціальних ролей і як ситуаційні фактори можуть зумовлювати дегуманізовану поведінку навіть у психічно здорових людей. Метою експерименту було з’ясувати, як поведінка звичайних людей змінюється в умовах, коли їм приписуються владні (охоронці) або підлеглі (ув’язнені) ролі, та дослідити динаміку інституційного насильства в умовах псевдокарної системи. В експерименті взяли участь 24 здорових чоловіка, відібрані після психологічного тестування з-поміж 75 добровольців. Усі учасники були студентами та не мали судимостей або історії психічних захворювань. Через процедуру рандомізації учасників розподілили на дві групи: «в’язні» та

«охоронці». Охоронцям дозволялося створювати правила і контролювати поведінку ув'язнених, зберігаючи нібито «порядок». Експеримент було заплановано на два тижні, однак перервано вже на шостий день, через етичні порушення та психологічну дестабілізацію учасників. Протягом перших днів спостерігалося різке посилення жорстокості з боку «охоронців», які почали принижувати ув'язнених, застосовувати психологічне насильство, карати без причини. Водночас, «в'язні» демонстрували симптоми деперсоналізації, емоційного виснаження та пасивності [600]. Спонтанно сформовані ролі призвели до глибокої трансформації поведінки обох груп, навіть у відсутності зовнішнього тиску або прямих наказів.

Ф. Зімбардо зробив висновок, що ситуаційні фактори й соціальні ролі можуть мати більший вплив на поведінку особистості, ніж її внутрішні моральні якості [600].

Це підтверджує модель «соціального детермінізму» – коли обставини диктують моральні межі. Цей експеримент співзвучний із теоріями С. Мілґрема (експеримент підпорядкування авторитету), і став одним з ключових доказів токсичності владних структур без зовнішнього нагляду [600]. Хоча експеримент Ф. Зімбардо активно піддавали критиці у науковій спільноті, подібних експериментів у XX столітті було проведено достатньо, щоб стверджувати – хоча агресія і є природньої поведінкою, її інтенсивність та частота залежить не скільки від природніх особливостей людини, скільки від соціуму, в якому ці агресивні акти створюються.

Якщо в суспільстві не існує жодних механізмів стримування агресії або, що, на нашу думку, ще гірше, агресія підтримується, то особистість починає її демонструвати яскравіше та частіше, адже не знаходить жодного супротиву. Це частково пояснює, чому агресію, як рису характеру, частіше приписують чоловікам: у багатьох суспільствах саме виховання формує агресивну поведінку у чоловіків, як щось позитивне, через формулювання «ви що, не могли розібратися по-чоловічому?», «чоловік повинен бути сильним» та ін.

Таким чином, вже в дитинстві при перших агресивних проявах у дитини, які виникають через фрустраційні відчуття подібну поведінку толерують. Проте, це не означає, що у жінок немає агресії. Низка досліджень демонструє, що у жінок домінує «тиха» агресія – через плітки, маніпуляції, хитрощі, брехню.

На нашу думку, такі сформовані поведінкові дії є яскравим прикладом того, як стереотипізація формує поведінкові патерни на цілі покоління.

А. Басс представляє агресію у вигляді дихотомії:

- вербальна – фізична;
- активна – пасивна;
- пряма – непряма;
- ворожа – інструментальна [320].

Термін «ворожа агресія» найбільш дотична до тих випадків прояву агресії, коли головною метою агресора є заподіяння страждань жертві. Люди, які виявляють ворожу агресію, прагнуть заподіяти зло чи шкоду тому, на кого вони нападають.

Поняття інструментальна агресія, навпаки, характеризує випадки, коли агресори нападають на інших людей, переслідуючи цілі, не пов’язані із заподіянням шкоди. Іншими словами, для осіб, які виявляють інструментальну агресію, завдання шкоди іншим не є самоціллю. Швидше вони використовують агресивні дії як інструмент здійснення різних бажань. Цілі, що не передбачають заподіяння шкоди та стоять за багатьма агресивними діями, включають примус та самоствердження. У разі примусу зло може бути заподіяне з метою вплинути на іншу людину або «наполягти на своєму».

Насильство може бути потрібним і при скоєнні крадіжки – наприклад, у тих випадках, коли жертва чинить опір. Однак основна мотивація подібних дій – нажива, а не заподіяння болю та страждань наміченим жертвам [305].

Фактично, на наш погляд, складніше контролювати та спрогнозувати саме ворожу агресію, адже вона являє собою непереборну деструктивну

силу, де головний мотив – страждання іншого. У суспільстві частіше простежується саме інституційна агресія, як рольова модель, – коли людина через певні дії може закрити інші свої мотиви. Цю агресію можна і контролювати, і зменшити через позитивний вплив соціальних інститутів.

В умовах, коли Україна перебуває в ситуації воєнного стану, науковці намагаються дати відповіді на запитання, як взагалі можливо виникнення масового насильства як способу мислення.

Події сьогодення спричиняють істотний вплив на психічне здоров'я населення та призводять до агресії, як способу самовираження чи компенсації та збільшення проявів насильницької поведінки всередині суспільства – починаючи від сімейного насильства до збільшення кількості деструктивних та злочинних насильницьких дій.

Попередження та обмеження агресії і насильницької поведінки є наріжними каменями створення гуманного та безпечного суспільства. Це викликає необхідність звернутися до обговорення концептуальних підходів до інтерпретації агресивної та насильницької поведінки і можливості їх мінімізації в контексті реалій українського трансформаційного соціуму.

У науковому дискурсі простежується дві стратегії концептуалізації агресії та насильницької поведінки. Перший науковий напрямок трактує агресію як «генетичну властивість», що іманентно присутня у людини від природи (К. Лоренц [454], З. Фрейд [268]); інший, альтернативний, інтерпретує агресію та насильницькі дії як наслідки дезадаптації або фрустрації (Л. Берковіц [9], Н. Завацька [57; 58], Д. Зільман [599]), або агресії, засвоєної внаслідок соціального научіння (А. Бандура [302]).

У межах соціокультурної традиції агресія і насильницька поведінка трактуються як соціальні феномени, що еволюціонують від міфу до трагедії, від всезагального до організаційного насильства (в роботах Ж. Делеза [567], Е. Дюркгейма [353], М. Мосса [485] та ін.).

Агресія, як і всі види поведінки, включає в себе біологічні чинники. Однак самі по собі вони не визначають розвиток агресії. Соціальне

середовище індивіда є потужним регулятором нейробіологічних процесів і поведінки. Іншими словами, агресивна поведінка є результатом регуляції зовнішніх і внутрішніх подразників. У той час, як внутрішні стимули можуть бути пов'язані з агресією, по суті, це може бути лише схильністю, що вимагає інших екологічних, психологічних і соціальних факторів для посилення або зменшення цієї біологічної схильності [451]. Дія одного чинника навряд викличе насильницьку поведінку. Скоріше, багато чинників поєднуються, щоб сприяти такій поведінці та формувати її. Соціальні чинники, зокрема, незадовільний майновий стан, цілеспрямована пропаганда та загальна апатія відіграють важливу роль у створенні умов, які можуть сприяти формуванню культури насильства [493].

У сукупності проаналізовані дослідження вказують на те, що особа, яка зазнає постійного хронічного насильства в соціальній екології, піддається більшому ризику розвитку агресивної поведінки, а також характеристик, що підтримують агресію (наприклад, асоціальні риси).

За відсутності зменшення впливу насильства як такого, втручання відносно особи, яка зазнала насильства, можуть бути зосереджені на зменшенні потенціалу агресивної поведінки та соціальних когніцій, що підтримують агресію.

Дослідження насильницької поведінки є не лише актуальним, а й життєво необхідним. Воно дозволяє глибше зрозуміти причини агресії; розробити ефективні методи профілактики; сприяти формуванню гуманного, безпечного суспільства, де поважають гідність кожної людини.

Отже, насильницьку поведінку розкрито як соціально-психологічний феномен через призму рольових моделей особистості. Досліджено науковий спадок Ч. Ломброзо [452] та показано, що у межах його теорії існують суто «природжені злочинці», які володіють особливими анатомо фізіологічними та психічними властивостями, що роблять їх фатально приреченими від народження до скоєння злочину.

Проаналізовано причини того, чому особистість обирає модель жертви чи агресора. На думку агресорів насильницька поведінка виявляється єдиною ефективною для досягнення їх мети, у той же час суспільство може впливати на цю поведінку підкріплюючи її високою толерантністю чи, навпаки, зменшувати її загальним осудом.

Особистість жертви відіграє активну роль у динаміці насильницької взаємодії. Теорії Г. Гентіга та Б. Мендельсона наголошують, що жертва не є виключно пасивним об'єктом злочину. Залежно від її поведінки (пасивність, провокація тощо) змінюється характер і інтенсивність агресії. Водночас, такий підхід потребує обережного тлумачення, аби не підсилювати віктимізацію.

Трикутник С. Карпмана демонструє циклічність ролей у міжособистісному конфлікті. Рольова модель «жертва – переслідувач – рятівник» ілюструє, як суб'єкти взаємодії змінюють позиції в драматичному сценарії. Особливо небезпечною є інфантилізація «жертви» та домінантна поведінка «переслідувача», які підсилюють агресивні патерни. А за А. Бассом, ворожа агресія має на меті спричинення шкоди, тоді як інструментальна − досягає інших цілей (наприклад, вигоди чи самоствердження). Саме інструментальна агресія частіше є об'єктом регуляції та соціального контролю.

Наголошено, що хоча агресія і є природньою поведінкою, її інтенсивність та частота залежить не скільки від природніх особливостей людини, скільки від соціуму, в якому ці агресивні акти відбуваються. Якщо в суспільстві не існує жодних механізмів стримування агресії або агресія підтримується, то особистість починає її демонструвати яскравіше та частіше, адже не знаходить жодного супротиву.

Встановлено, що термін «ворожа агресія» найбільше застосовується до тих випадків прояву агресії, коли головною метою агресора є заподіяння страждань жертві. Люди, які виявляють ворожу агресію, просто прагнуть заподіяти зло чи шкоду тому, на кого вони нападають. Поняття

інструментальна агресія, навпаки, характеризує випадки, коли агресори нападають на інших людей, переслідуючи цілі, не пов'язані із заподіянням шкоди. Визначено, що цілі, які не передбачають заподіяння шкоди та стоять за багатьма агресивними діями, включають примус та самоствердження.

Доведено, що складніше контролювати та спрогнозувати саме ворожу агресію, адже вона являє собою неперебoрну деструктивну силу, де головний мотив – страждання іншого. В суспільстві частіше простежується саме інституційна агресія як рольова модель – коли людина через певні дії може закрити інші свої мотиви. Цю агресію можна і контролювати, і зменшити через позитивний вплив соціальних інститутів

2.2. Виклики трансформаційного соціуму та його вплив на прояви насильницької поведінки особистості

Серед сучасних викликів трансформаційного соціуму слід розглянути, насамперед, умови воєнного стану та гуманітарної кризи у векторі їх впливу на прояви насильницької поведінки особистості.

Так, найчастіше термін «гуманітарна криза» згадується у контексті аналізу гуманітарних інтервенцій. Сам термін «криза» походить від грецького слова «krisis», яке означає «вирок з якого-небудь питання або рішення в сумнівній ситуації; вихід, вирішення конфлікту».

Міжнародне гуманітарне співтовариство не вважає всі акти милосердя або дії щодо полегшення кризових ситуацій гуманітарною допомогою; не всі організації, які виконують такі роботи, вважаються гуманітарними. Термін «гуманітарний» в гуманітарному співтоваристві належить до організацій і дій, заснованих на гуманітарних принципах. Ці принципи визначають як прояв гуманітарної підтримки і являють собою базовий консенсус між гуманітарними організаціями, незалежно від приналежності та ідеології.

Ключовим принципом і базою будь-якої гуманітарної роботи є принцип гуманізму: на страждання людей потрібно реагувати у всіх

випадках, а мета гуманітарних дій – захищати життя і здоров'я, забезпечувати повагу до людей.

Слід зазначити, що міжнародна гуманітарна криза – це систематичний, перманентний стан порушення прав людини на території певної держави, коли масштаби порушень становлять явну загрозу для миру та безпеки в регіоні або в усьому світі; при цьому органи державної влади неспроможні чи не бажають припинити цей стан, а отже існує нагальна потреба у невідкладних діях світового співтовариства для ліквідації цього становища [42; 571].

На наш погляд, гуманітарна криза – це стан соціуму, при якому унеможливлюється забезпечення дотримання прав людини та громадянина, зокрема основоположних громадянських і політичних прав людини, а також можливості забезпечити базові потреби у продовольстві, питній воді, медичній допомозі, в умовах знищення частини природного місця існування.

Психологічний вплив гуманітарних криз включає психологічні проблеми як на індивідуальному, так і на громадському рівнях після надзвичайної ситуації, а також вплив на наявні психологічні ресурси [571].

У кризових ситуаціях посилюються психологічний стрес (наприклад, горе тощо), проблеми з психічним здоров'ям (наприклад, депресія, тривога, часто помічається посттравматичний стресовий розлад, психози тощо) та індивідуальні труднощі у веденні повсякденної діяльності.

З гуманітарних трагедій не виходять неушкодженими, а психологічні реакції на такі події часто бувають драматичними. Крім того, у таких ситуаціях люди часто мають знижену здатність задовольняти свої життєві потреби, концентруватися, знаходити рішення щоденних проблем, робити внесок у реконструкцію та взаємодіяти з іншими.

Незважаючи на такий серйозний вплив, дослідження показують, що більшість постраждалого населення реагує швидко і позитивно, що дозволяє впоратися і повернутися до повсякденної діяльності після початкового шоку. Існуюча попередня ситуація, культура, індивідуальні ресурси, соціальні

зв’язки та тип кризи пояснюють різницю в реакціях, які переживають люди в надзвичайних ситуаціях [571].

Гуманітарні кризи зачіпають не лише людей окремо, а й громади в цілому. Часто через саму надзвичайну ситуацію змінюються звички, громадські та соціальні зв’язки, а іноді й у результаті гуманітарних втручань. При цьому традиційні механізми підтримки можуть бути слабкими або зруйнованими. Руйнування життєвого простору також може перешкодити спроможності громади покладатися на власних лідерів і соціальні зв’язки, щоб організовуватись, підтримувати один одного та розпочати реконструкцію. Відсутність місць культу та релігійних лідерів може призвести до затримки або скасування релігійних ритуалів, що сприяє просуванню процесів особистого та колективного горя, а тривога може бути виражена через деструктивні дії.

У випадку, якщо постраждалі від кризи стали жертвами цієї події і відчувають себе подоланими через її непередбачуваний і масовий характер, можна говорити про індивідуальну чи колективну вразливість. Особи, які постраждали від кризи, знову відкриють – більш-менш швидко – те, що дозволяє їм впоратися з ситуацією та боротися за виживання. Це стосується індивідуальної чи колективної стійкості. Незважаючи на це, на етапах після надзвичайних ситуацій та реабілітації часто необхідно допомагати постраждалим у процесі відновлення їхнього нормального життя та підтримувати їх, зміцнюючи стійкість.

Нагадаємо, що у сфері охорони здоров’я поняття вразливості тісно пов’язане з ідеєю небезпеки. Окрема особа або група є вразливими, якщо вони схильні до негативного результату цієї ситуації чи проблеми. Уразливість визначається як потенційним ризиком, так і його впливом. Це може бути пов’язано з віком суб’єкта, його статтю, станом здоров’я тощо [425].

Нагадаємо, що стійкість від латинського дієслова resilio, ire, буквально «відстрибнути», тобто «відскочити, чинити опір». У психології

стійкість – це психологічна здатність відновлюватися після однієї або кількох потенційно травматичних подій і добре функціонувати, незважаючи на стрес, негаразди та несприятливі ситуації [425]. Це індивідуальний та/або колективний процес, який дає змогу протистояти інтенсивному стресу шляхом розвитку (і використання) власних соціальних та психологічних ресурсів.

Страх, викликаний стихійними лихами, війнами та тоталітарними режимами, впливає на людину з перших днів. Часто культурні відмінності у вираженні емоцій та переживань обмежують розуміння певних установок, поведінки та практик, пов'язаних із стражданнями людей. Загалом, більшість постраждалих відносно швидко відновлюються після початкового шоку і починають турбуватися про своє життя та виживання рідних. Однак фундаментальний психологічний дистрес може залишатися тривалий час і сповільнювати реабілітацію та зусилля з відновлення або, в деяких випадках, може призвести до симптомів, які потребують специфічного клінічного лікування в психопатологічному аспекті [571].

За даними ВООЗ, у кризовій ситуації:

- 35-50% осіб відчуває легкий або помірний дистрес, який можна виправити за допомогою психосоціального втручання та який може бути вирішений протягом перших тижнів;

- 15-20% осіб відчувають тривалий дистрес від легкого до помірного ступеня (психосоматичні проблеми, посттравматичний стресовий розлад тощо). У цьому випадку необхідне специфічне втручання з підтримки психічного здоров'я;

- 3-4% осіб страждає на серйозні психічні розлади (психоз, важка депресія, великий тривожний розлад) і потребують психіатричного втручання.

Важливо розрізняти психологічний час і хронологічний час. Вони не завжди відповідають, що може призвести до помилок у розумінні чи інтерпретації. Підписання перемир'я (хронологічний час), наприклад, не

обов’язково означає кінець їхніх симптомів для людей (психологічний час). Часто також буває період, протягом якого симптоми не проявляються: людина функціонує і діє відповідно до режиму виживання. Однак, як тільки ситуація стабілізується і знову гарантується безпека, можуть з’явитися симптоми, які були якимось чином «заморожені» під час гострої фази (симптоми з’являються через кілька тижнів після події). Нарешті, існують посттравматичні розлади, які можуть бути спровоковані новою травматичною подією [571]. При цьому особи, які потребують психологічної допомоги, становлять відносно невеликий відсоток від загальної кількості осіб, незалежно від типу катастрофи [501].

Загальний аналіз психосоціального контексту дозволив виділити важливі з цих втручань на різних рівнях: громада, сім’я та особистість, з адаптованими та взаємодоповнювальними підходами. Психосоціальні втручання: дії з пріоритетною метою створення, відновлення та підтримання соціального функціонування постраждалих, а також афективно-емоційної рівноваги осіб на рівні їх соціального середовища [461]. Клінічні втручання: дії, спрямовані на найбільш вразливих осіб, зокрема, спрямовані на психологічні чи психіатричні наслідки [425].

Піраміда IASC (Міжвідомчий постійний комітет) із психосоціальної підтримки та психічного здоров’я в надзвичайних ситуаціях [417] пропонує систему поетапного втручання з метою все більшого задоволення конкретних потреб.

Основа піраміди пов’язана з психосоціальними потребами всього населення, а вершина піраміди – з потребами обмеженої кількості осіб (див. рис. 2.2).

Рис. 2.2. Піраміда втручань для психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в надзвичайних ситуаціях

Психологічна вразливість належить до ситуації, коли важка криза впливає на психологічне та поведінкове функціонування людини, виходячи з її початкового оточення, ступеня впливу критичної події та схильності до травми. Необхідно також враховувати групи з особливою вразливістю, включаючи жінок, дітей, людей похилого віку, хворих, людей з обмеженими можливостями.

Психосоціальна стійкість визначається як психологічна здатність відновлюватися після однієї або кількох потенційно травмуючих подій і добре функціонувати, незважаючи на стрес, негаразди та несприятливі ситуації. Це залежить від факторів ризику та факторів захисту особистості та ситуації (внутрішні та зовнішні ресурси) [366].

Гуманітарні втручання повинні робити акцент на всіх факторах захисту − на економічному, соціальному та психологічному рівнях шляхом посилення або створення ресурсів. Уразливість і стійкість важко виміряти лише кількісними змінними, враховуючи їх різноманіття і розвиток у часі. Якісний аналіз необхідний для збагачення та вдосконалення аналізу [571].

Виникнення конфлікту визначає особливий психологічний вплив на особистість: територіальне вторгнення може бути більш жорстоким, оскільки

ґрунтується на принципі домінування. Тривалість конфлікту, як і його інтенсивність, має очевидний вплив на стійкість особистості та наявні ресурси. Більше того, конфлікти можуть характеризуватися різним рівнем насильства та руйнування: одні пов'язані зі звірствами щодо населення (катування та напади на життєво важливі соціальні зв'язки), а інші характеризуються знищенням майна (спалені будинки та села), що спричиняє масштабні переміщення населення.

Наслідки насильницької поведінки та незахищеності глибоко змінюють людські стосунки, оскільки пронизують почуття несправедливості та безпорадності; поширення бойових груп може викликати певну плутанину і породжувати недовіру. Це зменшує зв'язки з тими, хто не входить до спільноти, і посилює жести солідарності між особами однієї групи; спотворення ідентичності також може мати наслідки для структури традиційного суспільства, посилення цінностей, характерних для групи, і посилення групових характеристик (наприклад, релігійних цінностей). Крім того, конфлікти часто можуть спонукати подорожувати на значні відстані, підриваючи зв'язки у громаді.

Сім'ї часто ризикують втратити зв'язок зі своїми соціальними цінностями, а отже, втратити значні зовнішні ресурси, коли стикаються з надзвичайною ситуацією. На першому етапі, окрім того, що біженці та/або вимушені переселенці втекли від насильства та небезпеки, не готові до дегуманізуючих ситуацій таборового життя, де потрібно навчитися всьому: отримати картку біженця, боротися за доступ до притулку, до їжі тощо. Зміни в їхніх системах відліку (соціальні ролі, динаміка, спільні цінності, групові ідентичності, переконання) і контакти з гуманітарними працівниками − усе це є джерелом великого стресу для сімей та окремих людей, а насильство може бути прямим наслідком [571].

Отже, психічні маніпуляції, психологічне навіювання, вплив щоденного терору, погрози ув'язнення та тортур, приниження − усі ці умови створюють відчуття безсилля та психічної замкнутості, що може призвести

до хронічної тривоги та депресії. Травматичні події та горе переживаються ізольовано, з постійним страхом зрадити себе. Незалежність і планування на майбутнє неможливі. Втрата контролю над своїм життям неминуча; кожен сплеск надії руйнується. В результаті знижуються психічні функції, обмежується свобода думки і творчості. Відбувається зниження емпатії, що впливає на емоційні зв'язки між людьми [538].

Знання психосоціальних змін, динаміки та потреб, пов'язаних з надзвичайними ситуаціями, дозволяє краще інтегрувати цей аналіз у заходи і, отже, запропонувати більш ефективні форми попередження та подолання насильницької поведінки. Психологічні наслідки терористичних актів і терористичної загрози детально вивчали Л. Гуменюк [44], R. Adams, J. Boscarino та інші [313].

За умов воєнного стану актуалізується проблема мінімізації деструктивних наслідків не тільки для фізичного, соціального, а й психологічного статусу людини.

Крім того, війна змінює не лише географію і політику – вона змінює те, як люди сприймають один одного, як реагують на чужий біль, де проходить межа між терпимістю і ворожістю. Воєнний досвід стає середовищем, у якому насильство, передусім психологічне, знаходить нові форми, нові виправдання і нових носіїв.

Відправна точка тут є нейробіологічною, а не моральною. Хронічний стрес, що є неминучим супутником тривалого воєнного часу, виснажує саме ті регуляторні ресурси, які відповідають за здатність стримувати імпульси, зберігати перспективу і діяти інакше, ніж підказує перша реакція. Людина, що місяцями живе в умовах невизначеності, дефіциту сну, тривоги за близьких і відсутності безпечного простору, має суттєво знижений поріг агресивної реакції. Це не виправдання насильства – це пояснення умов, що роблять його статистично передбачуванішим.

Українське суспільство переживає процес, що не має прямих аналогів у новітній європейській історії за масштабом і тривалістю. Мільйони людей

змушені були залишити домівки. Мільйони залишилися і живуть під постійною загрозою. Сотні тисяч пройшли через безпосередній бойовий досвід. І всі ці люди – з різним досвідом, різним рівнем втрат, різним ступенем фізичної безпеки – продовжують існувати в одному суспільному просторі, де кожен несе свій тягар і де порівняння цих тягарів стає невідворотним і хворобливим. Звідси – напруга між тими, хто поїхав, і тими, хто залишився. Між тими, хто служить, і тими, хто не служить. Між тими, хто втратив усе, і тими, чиє повсякденне життя змінилося менше. Кожна з цих ліній розмежування є потенційним джерелом дискримінації – прихованої, нерідко несвідомої, але реальної у своїх наслідках для людей, що опиняються «не на тому боці» чергового поділу. Це є проявом механізму, що соціальна психологія описує давно і добре: в умовах загрози і дефіциту ресурсів міжгрупова ворожість загострюється, а межі між «своїми» і «чужими» стають жорсткішими і менш проникними. Спрощення є захисним механізмом, і водночас джерелом нових форм насильства всередині суспільства, яке і без того знесилене.

Найбільш тривожним проявом цього процесу є те, що можна назвати внутрішньою радикалізацією – поступовим розмиванням норм, які регулюють припустиму поведінку з «іншим», навіть якщо цей інший є громадянином тієї самої країни. Логіка «зараз не час для чутливості» або «у нас є важливіші проблеми» створює культурний клімат, де психологічне насильство щодо певних груп-переселенців, людей з іншим мовним профілем, тих, хто уникнув призову, отримує мовчазне або відкрите соціальне схвалення. Це не є неминучим наслідком війни – але це є задокументованим ризиком, що реалізується там, де суспільство не має ані усвідомлення цього механізму, ані мови для його опису і оскарження.

Концептуально стрес – це не подія, а відношення між людиною та її середовищем. Р. Лазарус і С. Фолкман запропонували когнітивно-транзакційну модель, згідно з якою стресором стає не стільки сама ситуація,

скільки суб’єктивна оцінка неспівмірності між вимогами реальності та ресурсами, якими людина розпоряджається для відповіді на ці вимоги [539].

Коли стресові ситуації не вирішуються, коли загроза стає тлом повсякденного існування, адаптація припиняється і починається виснаження. B. McEwen описав це явище через концепцію алостатичного навантаження – накопиченого ефекту хронічної нейроендокринної активації, що веде до структурних і функціональних змін у мозку [471]. Якщо гострий стрес мобілізує – хронічний руйнує. Він змінює архітектуру нейронних мереж, перепрограмовує реакції страху і загрози, і, що особливо важливо в контексті вирішення висунутої проблеми, стає одним із ключових чинників, що перетворюють людину з жертви на агресора, а суспільство – з простору взаємодопомоги на простір взаємного насильства.

Психологічна травма – це не просто хворобливий спогад. Це структурна реорганізація психіки, що змінює спосіб, у який людина сприймає себе, інших і світ. Як відомо, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) включає нав’язливі спогади (флешбеки), уникання тригерів, негативні когніції та стійку гіперзбудженість. Саме гіперзбудженість і порушена емоційна регуляція безпосередньо пов’язані з підвищеним ризиком насильницької поведінки [77; 135; 241; 243; 339; 368; 392 та ін.].

Відправною точкою для аналізу виникнення агресії після впливу стресу слугує фрустраційно-агресивна гіпотеза, сформульована дослідниками Єльського університету. Відповідно до неї, агресія завжди є наслідком фрустрації, а фрустрація неодмінно породжує спонукання до агресії [376]. Хоча наступні десятиліття досліджень показали, що цей зв’язок є не таким жорстким і однолінійним, саме поняття фрустрації, як блокування цілеспрямованої поведінки, залишається фундаментальним для розуміння агресивних реакцій в умовах стресу.

L. Berkowitz суттєво розширив цю модель, запропонувавши теорію когнітивного неоасоціанізму [309]. Він стверджував, що будь-який негативний афект – не лише фрустрація, а й біль, спека, задуха, страх –

автоматично активує асоціативні мережі, пов’язані з агресивними думками, почуттями і спонуканнями. Цей механізм є особливо значущим для розуміння реакцій людей у зоні бойових дій або поруч із нею: постійний негативний сенсорний досвід (звуки вибухів, хронічний недосип, дефіцит базових ресурсів) підтримує стан хронічної афективної активації, що знижує поріг агресивного реагування.

Синтезом попередніх підходів стала загальна модель агресії C. Anderson і B. Bushman (General Aggression Model, GAM), що описує агресію як результат взаємодії особистісних і ситуативних чинників через три внутрішні стани: когніції, афект і збудження [297]. Модель враховує як безпосередні ситуативні тригери (провокація, стрес, дискомфорт), так і диспозиційні фактори (риси особистості, попередній досвід насильства, засвоєні агресивні сценарії). У контексті хронічного воєнного стресу GAM дозволяє пояснити механізм поступової сенсибілізації: тривале перебування в умовах загрози формує стійкі когнітивні схеми, що інтерпретують нейтральні або амбівалентні стимули як небезпечні чи ворожі. Це явище, яке дослідники називають «ворожий атрибутивний зсув», підвищує вірогідність агресивного реагування у повсякденних ситуаціях, що виглядають цілком безпечними для стороннього спостерігача.

М. Лукашенко у своєму дослідженні травматичного досвіду бойових дій, як чинника девіантної поведінки, зафіксував, що від 15 до 20% військовослужбовців, які пройшли крізь збройні конфлікти, демонструють хронічні посттравматичні стани, а серед учасників локальних воєн психогенні розлади можуть сягати 70% [125]. Характерно, що ветерани з ПТСР значно частіше стають учасниками домашнього насильства, конфліктів у публічному просторі, а також схильні до адиктивної поведінки – алкоголізму та наркотичної залежності, як до форм «самолікування» від хронічного психічного болю.

С. Кузікова, В. Зливков, С. Лукомська наголошують, що психотравматизація у воєнних умовах має тотальний характер і суттєво

різниться залежно від вікової групи: для дітей – це передусім руйнування базової довіри до світу, для підлітків – загострення кризи ідентичності, для дорослих – розрив із професійною і соціальною роллю, а для людей похилого віку – ретравматизація минулого досвіду [110]. Усе це формує умови, за яких агресія стає міжпоколінним явищем: травма, не опрацьована в одному поколінні, відтворюється у наступному – через стилі виховання, копінг-стратегії, а нерідко й через пряме насильство.

Психологічний стрес, що переживають українці, є багатошаровим і мультимодальним. Крім того, психологічне навантаження воєнного часу не є однорідним – воно складається з кількох одночасних і взаємопов'язаних форм стресу, що діють на різних рівнях і підсилюють одна одну. Розуміння цієї структури є практично важливим: різні рівні навантаження вимагають різних форм підтримки, і втручання; ефективне для одного, може бути недостатнім або навіть контрпродуктивним для іншого.

Найбільш фундаментальний рівень – загроза фізичному існуванню: власному, близьких, держави як такої. Це не гіперболізація стосовно українського досвіду, а реальність мільйонів людей, які живуть в умовах, де смерть є не абстрактною можливістю, а статистично близькою ймовірністю. Мозок, що отримує сигнали екзистенційної загрози, активує еволюційно давні системи виживання і ці системи не є пристосованими до тривалої роботи. Коли загроза є не гострою, а хронічною, ці системи залишаються активованими місяцями і роками – виснажуючи регуляторні ресурси, підвищуючи фонову тривогу і знижуючи здатність до складних соціальних реакцій, що вимагають витримки, емпатії і відкладеного судження.

Окремим і не менш руйнівним джерелом стресу є пролонгована невизначеність**.** Це явище добре задокументоване в психологічній літературі як самостійний стресогенний чинник, що не зводиться до конкретних загроз: нездатність прогнозувати, планувати і відчувати будь-який контроль над власним майбутнім є одним із найпотужніших предикторів хронічної тривоги і дратівливості. Для українського суспільства ця невизначеність є не

епізодичною, а структурною. Психіка під таким тиском виробляє специфічні захисні стратегії – звуження горизонту планування, емоційне заціпеніння, підвищену реактивність на дрібні подразники, як спосіб розрядити напругу.

Третій рівень навантаження є, мабуть, найменш видимим публічно – і саме тому найбільш клінічно значущим. Йдеться про накопичену скорботу: втрату людей, місць, звичного способу життя, соціальних ролей і форм ідентичності, які людина мала до війни. Скорбота є нормальною і необхідною психологічною відповіддю на втрату, але вона потребує часу, простору і соціального дозволу. Суспільство в стані активного конфлікту нерідко не може або не хоче надавати цей дозвіл: мобілізація, витримка і функціональність є тим, що від людини очікується і що вона сама від себе очікує. Горювати означає зупинитися, а зупинитися – визнати, що щось справді втрачено назавжди. Для багатьох людей це є психологічно нестерпним у момент, коли виживання вимагає руху вперед.

Четвертий рівень є специфічним для українського досвіду в тому сенсі, що він виходить за межі індивідуальної психологічної травми і набуває культурного та ідентичнісного виміру. Знищення пам’яті, символів, архітектури є матеріальним виразом колективної ідентичності. Це травма колективна, культурна і екзистенційна одночасно. Цей вимір є принципово важливим для розуміння того, чому відновлення українського суспільства після війни не може бути виключно індивідуальною психологічною роботою – воно неминуче матиме культурний, символічний і колективний характер.

Мета-аналіз C. Taft та колег, що охоплює понад 30 досліджень, підтвердив значущий зв’язок між симптомами ПТСР і фізичною агресією [519]. Особливо значущим цей зв’язок виявився у контексті насильства в партнерських стосунках: ветерани з ПТСР демонстрували суттєво вищий рівень агресії щодо партнерів порівняно з тими, хто не мав діагнозу. Для українського контексту це означає зростання ризику домашнього насильства в родинах, де один або обоє партнерів мають симптоматику ПТСР, що

підтверджується повідомленнями профільних організацій про збільшення кількості відповідних звернень.

Механізм «відтворення травми», описаний Б. Ван дер Колк, є ще одним важливим аспектом зв'язку ПТСР з насильством [578]. Люди несвідомо відтворюють травматичні ситуації у своїй поведінці – нерідко переходячи з позиції жертви в позицію агресора – як спробу досягти «завершення» і контролю над переживанням, яке було нестерпним. Цей механізм особливо актуальний для учасників бойових дій, які повертаються до цивільного життя: ситуації, що навіть дистанційно нагадують бойовий контекст, можуть запускати автоматичні агресивні реакції, які в мирному середовищі виглядають як невмотивована жорстокість.

Прогностична модель ПТСР, розроблена D. Katsoty зі співавторами, розділила ізраїльське населення на шість груп залежно від інтенсивності і типу травматичного впливу: від тих, хто зазнав прямого контакту з терористами, до тих, хто спостерігав за подіями через медіа. Результати підтвердили дозо-залежну закономірність: чим ближче людина була до епіцентру трагедії, тим вищий ризик розвитку ПТСР та пов'язаних розладів [431].

Загальнонаціональне крос-секційне дослідження, проведене командою О. Лушчака та колег через рік після початку воєнних дій, охопило три групи – тих, хто залишився в Україні, внутрішньо переміщених осіб та біженців за кордоном. Дані виявили парадоксальний результат: найвищі рівні тривоги і ПТСР продемонстрували саме ті, хто перебував за межами України – 47–63% відповідно [520]. Це відлунює з даними українського дослідження В. Предко і О. Сомової, де найвищий інтегральний показник стресу (118 балів за шкалою PSM-25) також отримали українці, які виїхали за кордон до початку воєнних дій[181].

Феномен «дистанційної травми», коли фізична безпека парадоксально посилює психологічне страждання через неможливість бути поруч із рідними і неможливість впливати на ситуацію – є одним із найважливіших відкриттів

сучасної психотравматології. Відсутність відчуття контролю є одним із ключових чинників, що перетворює стрес на дистрес. Людина за кордоном, яка бачить руїни рідного міста у стрічці новин, але не може нічого зробити, перебуває у стані вивченої безпорадності – одному з найбільш руйнівних психологічних станів.

Дослідження JAMA Network Open, що спиралося на сім хвиль загальнонаціональних репрезентативних опитувань 2015-2022 рр., встановило статистично значущий зв'язок між ступенем руйнувань від війни і зростанням суїцидальних думок та відчуття безпорадності [475]. Безпорадність і суїцидальність – це протилежний полюс агресивного спектру: якщо гіперзбудженість спрямовує агресію назовні, то колапс агентності спрямовує її всередину. Обидва полюси є проявом одного й того ж феномену зруйнованого психологічного гомеостазу.

М. Яремчишин та І. Якубович у своєму дослідженні 2025 року звертають увагу на ще один вимір сучасного стресу – інформаційне перевантаження і «культуру продуктивності», що нашаровуються на воєнний стрес, формуючи складний поліетіологічний феномен [291]. В умовах, коли людина, яка пережила нічний обстріл, вже вранці має виконувати робочі завдання, піклуватися про дитину та стежити за розвитком подій на фронті, межа між стресом і хронічним виснаженням стирається. З часом це не лише виснажує нейроендокринні резерви, але й підвищує ризик імпульсивної агресивної поведінки в найближчому оточенні – у сім'ї, у громаді, на робочому місці.

У контексті українського суспільства моральна травма набуває специфічних форм. Зокрема, для мирних жителів моральна травма може виникати через «провину вижившого» – стан, описаний ще В. Франклом [266] у контексті досвіду нацистських концтаборів. Для вимушених переселенців через відчуття того, що вони «втекли», поки інші залишилися й ризикують собою.

Агресія при моральній травмі має особливу природу: вона часто є зовнішньою проєкцією нестерпного внутрішнього болю. Людина, охоплена соромом і провиною, може несвідомо переносити їх у ворожість до оточуючих, насамперед, до тих, хто здається «недостатньо постраждалим» або «недостатньо стурбованим».

Поряд із індивідуальною травматизацією, збройний конфлікт породжує явище колективної травми – ушкодження, що зачіпає ідентичність, смислову систему і соціальні зв'язки цілої групи або спільноти. К. Erikson, досліджуючи наслідки промислових катастроф і стихійних лих, описав колективну травму як «удар по базовій тканині суспільного життя», що руйнує відчуття спільноти, взаємної довіри й передбачуваності світу [355]. J. Herman у своїй фундаментальній праці показала, що соціальна підтримка є критично важливим чинником відновлення після травми: ізоляція травмованої людини від спільноти поглиблює патологію [406].

У випадку України йдеться про травму, що охопила суспільство в цілому: за даними різних досліджень, більшість дорослих українців особисто стикнулася з такими стресорами, як обстріли, вимушене переміщення, загибель або поранення близьких, руйнування майна тощо. Це означає, що механізми міжособистісної підтримки, які мають амортизувати індивідуальну травму, самі по собі ослаблені: потенційні «ресурси підтримки» є травмованими.

Соціально-психологічний вимір масової травматизації включає ефект «соціальної заразливості агресії», описаний ще А. Бандурою у теорії соціального научіння [302]. Коли агресивна поведінка стає нормалізованою в межах соціального середовища, а в умовах збройного конфлікту насильство набуває масового та інституційно санкціонованого характеру, знижуються бар'єри для використання агресії у вирішенні побутових конфліктів. Люди спостерігають агресивні моделі поведінки і засвоюють їх як прийнятні сценарії реагування на перепони та загрози.

Водночас важливо підкреслити, що цей механізм не є детерміністичним. Дослідження резильєнтності (стійкості) показують, що навіть за умов жорстокої травматизації значна частина людей не лише зберігає, а й зміцнює просоціальну орієнтацію [565]. Феномен посттравматичного зростання, виявлений R. Tedeschi і L. Calhoun, свідчить про те, що пережите страждання може стати поштовхом до поглиблення емпатії, альтруїзму і соціальної відповідальності. В Україні цей феномен знаходить вираження у масовому волонтерстві, міцній суспільній солідарності та ідентитарній консолідації.

Окремої уваги заслуговує механізм дегуманізації – когнітивного процесу, в ході якого ворог позбавляється людських рис і сприймається як загроза, а не як особистість. А. Бандура описував цей механізм як моральне роз'єднання, що дозволяє людям здійснювати насильство без активації власних моральних гальм [303]. У воєнному контексті дегуманізація є адаптивним механізмом виживання для бійців, але вона несе ризик переносу у мирне життя, де автоматичний поділ людей на «своїх» і «чужих» може живити ксенофобію, нетерпимість і міжгрупові конфлікти.

Особливою рисою хронічного воєнного стресу є явище, яке можна назвати «порожнечею після адреналіну». У перші місяці воєнного стану багато людей описували стан мобілізаційного підйому: ейфорію солідарності, надзвичайну працездатність, нечутливість до власних потреб. Цей стан забезпечувався гострою стресовою активацією, яка тимчасово маскує виснаження. Коли ж стрес стає хронічним і перестає бути «свіжим», настає виснаження психічних і фізичних ресурсів – при тому, що загроза нікуди не зникає.

Хронічний стрес і психологічна травма є не виключно особистою проблемою: вони породжуються суспільними умовами – бідністю, нерівністю, насильством, війною – і відтворюються в соціальних стосунках.

Звідси висновок, що є незручним для моралізаторських підходів до насильства, але необхідним для будь-якої серйозної роботи з ним: агресія в

умовах хронічного стресу і психологічного виснаження є здебільшого не вільним вибором, а реакцією передбачуваною і певною мірою закономірною відповіддю психіки на умови, що перевищують її регуляторні можливості. Це твердження не скасовує відповідальності і не виправдовує конкретних дій – насильство завдає реальної шкоди незалежно від того, у якому стані перебував той, хто його вчинив. Але без розуміння цього механізму профілактика зводиться до закликів «поводитися краще», а реабілітація – до роботи з симптомами, не торкаючись умов, що їх породжують.

Сучасна Україна опинилася в ситуації, коли мільйони людей одночасно переживають різні форми і ступені травматизації. За оцінками компанії Gradus, до 91% [249] українців відчувають сильний стрес або знервованість, а близько 50% перебувають у зоні ризику розвитку ПТСР. При цьому лише 8% [188] звертаються за професійною психологічною допомогою – показник катастрофічно низький, що відображає і стигматизацію психічних розладів, і реальну нестачу ресурсів, і суто воєнну специфіку: коли людина думає про виживання, вона не думає про терапію.

Проте саме зараз, в умовах тривалої війни, суспільство закладає базу для того психологічного ландшафту, в якому Україна буде жити у наступні десятиліття. Питання в тому, чи стане це ландшафтом, у якому травма відтворює насильство і агресію; чи ландшафтом, у якому суспільство навчилося переробляти травму у стійкість і солідарність.

Збройний конфлікт за своєю суттю є не лише катастрофою фізичного руйнування та безпосередньою загрозою життю, а й потужним, часто радикальним реорганізатором усього соціального простору. Суспільство, яке змушене перебувати у стані тривалої війни, не просто переживає колективний стрес чи тимчасову дестабілізацію: воно починає фундаментально перебудовувати свої ціннісні та координатні системи. У цьому процесі відбувається болісна ревізія соціальних зв’язків, де наново визначаються критерії того, кого вважати абсолютно «своїм», а кого – «чужим», хто має першочергове право на дефіцитні ресурси та державний

захист, а хто, внаслідок певних обставин чи вибору, починає сприйматися як потенційна загроза або соціальний тягар. Саме це глибинне переструктурування соціальної ієрархії породжує феномен, який вимагає окремого аналізу, відмінного від вивчення індивідуальних психологічних травм. Мова йде про системну соціальну напругу та специфічну дискримінацію окремих груп громадян, що в умовах воєнного стану набуває не лише якісно нових форм, а й значно вищої інтенсивності та агресивності.

Соціальна напруга в такому контексті постає як особливий стан суспільної системи, за якого критично зростають протиріччя між різними сегментами населення, стрімко падає рівень міжособистісної та міжгрупової довіри, а також посилюються жорсткі конкурентні установки щодо доступу до життєво необхідних благ. Від звичайної соціальної диференціації, притаманної будь-якому здоровому суспільству, цей стан відрізняється не просто наявністю розбіжностей у статусі чи доходах, а емоційним переживанням цих відмінностей як екзистенційно загрозливих, глибоко несправедливих і таких, що не мають мирного вирішення [395]. Коли базові ресурси, такі як житло, стабільна робота, соціальні виплати чи якісна психологічна підтримка, стають гостродефіцитними, а звичні інституційні механізми їх розподілу виявляються перевантаженими або втрачають свою легітимність в очах громадян, напруга неминуче трансформується з прихованого, латентного стану у відкриту фазу конфлікту, де кожна група намагається легітимізувати власні претензії через дискредитацію інших.

Наразі соціальна напруга набула вкрай специфічної та небезпечної конфігурації: вона не розподіляється рівномірно по всій країні, а фокусується у вузлових точках зіткнення груп із кардинально різним воєнним та життєвим досвідом. Це не просто розбіжність поглядів, а глибокий розрив у сприйнятті реальності, що найбільш виразно проявляється у відносинах між внутрішньо переміщеними особами та мешканцями приймаючих громад, між ветеранами, які повертаються до цивільного життя, та суспільством, що не завжди готове до їх інтеграції, а також між тими, хто весь час залишався в

країні під обстрілами, і тими, хто шукав безпеки за кордоном. Кожна з цих ліній розлому несе в собі унікальний конфліктний заряд, що ґрунтується на взаємних претензіях, образах та відчутті недооціненості власного внеску чи страждання.

Масштабне переміщення населення внаслідок збройного конфлікту – це не просто статистичний звіт про міграційні потоки, а глибока тектонічна зміна в самій структурі українського суспільства. За різними оцінками понад 5 мільйонів українців змушені були залишити свої домівки всередині країни [147]. Ця цифра приховує за собою мільйони зруйнованих біографій, розірваних соціальних зв'язків та втрачених життєвих опор. Для приймаючих громад, передусім західних і центральних регіонів України, масовий приплив переселенців поставив гостре, майже екзистенційне питання розподілу обмежених ресурсів. Тут ми стикаємося з фундаментальним викликом для соціальної згуртованості. Теорія реалістичного конфлікту, запропонована M. Sherif [540], передбачає, що конкуренція за обмежені ресурси є достатньою умовою для виникнення міжгрупової ворожнечі – навіть за повної відсутності будь-яких ідеологічних, етнічних чи релігійних відмінностей між групами. У ситуації, коли стабільність стає привілеєм, а виживання щоденною працею, будь-яка «нова» група сприймається крізь призму загрози існуючому балансу добробуту.

Самі ж ВПО переживають стан множинного маргіналізування, що має кумулятивний ефект на їхню психіку та соціальну адаптацію. Вони втратили не лише дах над головою; вони втратили звичне соціальне середовище, роботу, професійний статус і багаторічні мережі підтримки, які вибудовувалися десятиліттями. Опинившись у новому місці, вони змушені будувати свою ідентичність буквально з нуля у чужому, часто холодному чи байдужому просторі. Нерідко цей процес супроводжується гострим відчуттям інакшості через мовні відмінності, побутові непорозуміння та постійне відчуття чужості, яке не минає навіть через роки проживання в новій громаді. За даними комплексного дослідження IOM (2023), значна

частка ВПО повідомляла про стійкий суб'єктивний досвід дискримінаційного ставлення з боку місцевих жителів. Це проявляється не лише у відвертих конфліктах, а й у більш тонких, але не менш руйнівних формах: у сфері оренди житла (відомі оголошення «тільки для місцевих»), під час отримання адміністративних послуг чи навіть у повсякденних випадкових взаємодіях у чергах чи транспорті [576]. Феноменологічно цей досвід дуже близький до того, що психолог Д. Вінг Суе описував як мікроагресії. Це сукупність дрібних, на перший погляд незначних повсякденних образ, коментарів чи зневажливих жестів, кожен з яких окремо може здаватися випадковістю, але в системі вони утворюють для людини відчуття стійкої другосортності та виключеності з повноцінного суспільного життя.

Така ситуація вимагає поглибленого розуміння соціальної динаміки. Коли ми говоримо про 5 мільйонів людей [147], ми говоримо про величезний людський капітал, який часто витрачає весь свій потенціал на боротьбу з бюрократією та соціальним неприйняттям. Соціальна напруга в цьому контексті є результатом не лише браку ресурсів, а й браку комунікації. Приймаючі громади часто бачать у ВПО лише «споживачів», не помічаючи в них фахівців, платників податків та носіїв унікального досвіду. Водночас ВПО, закриваючись у своїх спільнотах через страх перед мікроагресіями, мимоволі підтверджують стереотипи про своє «небажання інтегруватися». Це замкнене коло можна розірвати лише через активну політику соціальної інклюзії та відмову від мови ворожнечі на всіх рівнях – від побутового до державного.

Такі стереотипи є небезпечними подвійно, і їхні наслідки можуть бути катастрофічними для майбутнього країни. По-перше, вони завдають непоправної шкоди конкретним особистостям, позбавляючи їх можливості на нормальне працевлаштування, соціалізацію та сімейне щастя через несправедливу категоризацію. По-друге, що ще важливіше у стратегічному вимірі, ці процеси методично руйнують суспільну згуртованість, яка є базовою умовою для будь-якого повоєнного відновлення. Суспільство, в

якому ветерани і цивільні сприймають одне одного крізь призму взаємної підозри та відчуження, стає надзвичайно вразливим до зовнішніх маніпулятивних наративів.

Крім того, важливо враховувати регіональний аспект. У громадах, що знаходяться ближче до зони бойових дій, де межа між цивільним і військовим життям є більш розмитою, рівень розуміння часто є вищим. У глибокому тилу, навпаки, дистанція зростає, що створює грунт для відчуття покинутості у ветеранів. Це вимагає диференційованого підходу до соціальної роботи та інформаційних кампаній. Успішна реінтеграція – це процес із двостороннім рухом. Ветерани мають відчути, що їхні зусилля створили безпеку, в якій вони тепер можуть знайти своє нове місце, а цивільні мають навчитися жити поруч із тими, чия присутність є постійним нагадуванням про ціну цієї безпеки. Лише через відмову від взаємних звинувачень та перехід до моделі взаємного визнання ми зможемо зшити ці розірвані тканини соціуму, не дозволивши внутрішній напрузі перетворитися на відкрите протистояння та насильство.

Окремим, надзвичайно багатогранним та емоційно насиченим виміром соціальної напруги в сучасній Україні є мовне питання у нерозривному зв’язку з регіонально-ідентитарними аспектами. З глибинного психологічного погляду цей феномен постає як класичний приклад того, як абсолютно слушний, морально виправданий і стратегічно необхідний суспільний запит на відновлення культурної ідентичності може, за певних умов, трансформуватись у деструктивний механізм соціальної дискримінації.

Слід зазначити, що мовна напруга часто підживлюється соціальними медіа, де анонімність дозволяє висловлювати радикальні думки без відповідальності за наслідки.

Регіональна ідентичність також потребує переосмислення. Замість того, щоб сприймати схід як «проблемний» регіон, ми маємо побачити в ньому щит країни. Соціальна згуртованість вимагає відмови від пошуку внутрішніх ворогів за ознакою прописки чи мови домашнього спілкування.

Кожен прояв дискримінації – це тріщина в фундаменті спільної будівлі. Суспільство має виробити імунітет до спрощених стереотипів, навчитися бачити складність обставин і цінувати внесок кожного громадянина у спільну справу. Тільки через повагу до людської гідності та розуміння історичного контексту можна перетворити мовне питання з джерела напруги на інструмент об'єднання. Розбудова інклюзивного суспільства, де регіональне походження та мовний бекграунд не є підставою для вторинності, є запорукою того, що буде отримано не просто територіально цілісну, а соціально монолітну державу.

Трансформація ґендерних відносин у період збройного конфлікту є одним із найбільш складних об'єктів для соціально-психологічного аналізу, оскільки війна виступає потужним дестабілізатором усталених соціальних структур. В українських реаліях спостерігається інтенсифікація існуючих нерівностей та виникнення специфічних дискримінаційних практик, зумовлених мілітаризацією суспільного життя. Ґендерна дискримінація в умовах війни не є лінійним процесом, а являє собою багатошарову динаміку, що зачіпає різні соціальні групи на рівні економіки, безпеки та доступу до ресурсів.

Першим кроком аналізу є зміна економічного та соціального статусу жінок. Внаслідок масової мобілізації чоловічого населення та вимушеної міграції, значна частина українських жінок опинилася в ситуації так званого «подвійного навантаження». Це явище описується як поєднання продуктивної праці (заробіток) та репродуктивної праці (піклування про дітей, літніх родичів, ведення домашнього господарства). В умовах війни жінки, які залишилися в Україні або виїхали за кордон у статусі біженців, фактично стали єдиними відповідальними за життєзабезпечення сімей. При цьому інституційна підтримка, як-от мережа дошкільних закладів чи соціальних служб, у багатьох регіонах виявилася паралізованою або суттєво обмеженою. Такий структурний дисбаланс веде до економічної вразливості жінок, оскільки необхідність піклування про залежних членів родини часто

обмежує їхні можливості у пошуку високооплачуваної роботи або професійного розвитку.

Другий вимір ґендерної дискримінації безпосередньо стосується жінок у мілітарній сфері. Системна дискримінація всередині військових структур проявляється як на горизонтальному, так і на вертикальному рівнях. Горизонтальна сегрегація полягає у де-факто обмеженому доступі до окремих бойових спеціальностей, попри де-юре зняття законодавчих обмежень. Вертикальна дискримінація проявляється у «скляній стелі» при призначенні на керівні та штабні посади високого рівня. Окрім кар'єрних бар'єрів, існує гостра проблема матеріально-технічного забезпечення. Проте найбільш латентним і небезпечним аспектом є культура сексизму та випадки сексуальних домагань, які в умовах закритої ієрархічної системи військового управління часто замовчуються або не отримують належної правової оцінки [56]. Відсутність чітких протоколів реагування та захисту потерпілих є однією з ключових перешкод для повноцінної ґендерної рівності в секторі безпеки.

Третій аспект стосується чоловіків та специфічних форм дискримінації, що виникають у контексті загальної мобілізації. Тут спостерігаємо складну динаміку, де ґендерна нерівність проявляється через покладання виключного обов'язку ризикувати життям на одну ґендерну групу. У правовому полі військовий обов'язок у воєнний час є ґендерно асиметричним: для чоловіків він є імперативним, тоді як для жінок залишається переважно добровільним. Це створює ситуацію «позитивного обов'язку», який супроводжується жорсткими обмеженнями, що застосовуються виключно за ознакою статі.

Паралельно з правовими обмеженнями діє механізм соціальної стигматизації. Чоловіки призовного віку, які не задіяні у військових структурах, нерідко стають об'єктами публічного осуду. Цей процес описується як «криза маскулінності», де суспільство висуває жорсткий нормативний стандарт: справжній чоловік – це той, хто воює. Будь-які

відхилення від цієї норми сприймаються як вияв слабкості або відсутності патріотизму, причому часто ігноруються об’єктивні фактори: стан здоров’я, сімейні обставини, робота на критичній інфраструктурі або наявність законних підстав для відстрочки. Така стигматизація веде до зростання тривожності, соціальної ізоляції чоловіків та деструктивно впливає на загальний рівень психічного здоров’я населення. Це створює ґрунт для виникнення горизонтальної агресії всередині чоловічої групи, де військові можуть відчувати відчуженість від цивільних, а цивільні чоловіки – постійне почуття провини або страху перед осудом.

Варто також розглянути інверсію ґендерних очікувань у сім’ях. Коли чоловік перебуває на фронті, а дружина бере на себе управління фінансами, побутом та вихованням у кризових умовах, відбувається радикальна перебудова внутрішньої ієрархії. Проте при поверненні чоловіка з війни (демобілізація, ротація) часто виникає конфлікт ролей. Ветеран може намагатися відновити втрачений контроль, у той час як жінка вже адаптувалася до нової суб’єктності. Брак програм підтримки для таких сімей призводить до зростання кількості розлучень та випадків домашнього насильства, що є непрямим, але масовим проявом ґендерної кризи в умовах конфлікту.

Науковий аналіз показує, що війна одночасно «виштовхує» жінку у публічну сферу (як волонтерку, активістку, військову) і водночас намагається «повернути» її у приватну сферу через дефіцит соціальних послуг. Щодо чоловіків, війна фіксує їх у жорстких рамках мілітарної ідентичності, відмовляючи у праві на вразливість. Обидва ці процеси є взаємозалежними сторонами однієї медалі – мілітарного патріархату. Для подолання цих розломів необхідна не лише законодавча робота, а й глибока зміна суспільного дискурсу. Тільки визнання різноманітності досвідів та відмова від ґендерного редукціонізму дозволять побудувати резильєнтне суспільство, здатне до ефективного відновлення.

Можна стверджувати, що гендерна дискримінація у цей період стає більш видимою і болючою, оскільки вона напряму корелює з питанням виживання та справедливості. Суспільство має усвідомити, що ґендерна рівність – це не «питання мирного часу», а фундаментальний елемент безпеки. Побудова інклюзивних інституцій, які враховують специфіку досвіду як жінок, так і чоловіків, є єдиним шляхом до створення справедливого і згуртованого соціуму, де кожен громадянин відчуває свою цінність і захищеність незалежно від статі.

Аналіз сучасних викликів соціальної інклюзії в Україні вказує на те, що люди з інвалідністю та особи з психічними розладами становлять сегмент населення, який піддається перехресній (інтерсекційній) дискримінації. У науковому дискурсі цей феномен розглядається як накладання декількох вразливостей, де фізичні або ментальні обмеження взаємодіють із кризовими умовами трансформаційного соціуму, створюючи кумулятивний ефект ізоляції. Для осіб із порушеннями опорно-рухового апарату чи сенсорними дефіцитами мілітарний контекст означає радикальну деградацію інклюзивного середовища. Руйнування міської інфраструктури, вимушена релокація у непристосовані приміщення та критичне перевантаження соціальних служб призводять до того, що раніше досягнутий рівень автономності нівелюється. Фізична недоступність укриттів чи евакуаційного транспорту не лише створює пряму загрозу життю, а й посилює психологічну залежність від сторонньої допомоги, що сприймається суб’єктивно як втрата суб’єктності та гідності.

Щодо осіб із розладами психіки та поведінки, то в умовах збройного конфлікту спостерігається парадоксальна динаміка. З одного боку, об’єктивне зростання кількості випадків посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресивних та тривожних станів серед ветеранів і цивільних мало б сприяти нормалізації ментальних проблем у суспільній свідомості. З іншого боку, рівень реальної відкритості та толерантності залишається вкрай низьким. Психічний розлад досі часто інтерпретується не

як медичний стан, що потребує терапії, а як ознака «небезпечності», «непередбачуваності» або «фундаментальної нездатності до соціального функціонування».

У воєнних координатах цей вид стигми трансформується під впливом запиту на максимальну мобілізаційну резильєнтність. Суспільство, яке перебуває у стані екзистенційної боротьби, схильне героїзувати стійкість і водночас маркувати прояви психологічної вразливості як ознаку «слабкості» чи «ненадійності» [329].

Психологічна стигма як наукова категорія функціонує на двох взаємопов'язаних рівнях, кожен з яких має деструктивний вплив на соціальну тканину.

Перший рівень – це зовнішня або публічна стигма, що виражається у відкритій чи прихованій дискримінації. Це може проявлятися у відмові в працевлаштуванні (через упередження щодо продуктивності чи стабільності працівника), соціальному дистанціюванні та руйнуванні міжособистісних зв'язків.

Другий, більш латентний рівень – це інтерналізована стигма (самостигматизація). Вона полягає у прийнятті людиною негативних суспільних стереотипів щодо самої себе. Внутрішнє самознецінення та відчуття сорому за свій психологічний стан стають потужними бар'єрами, що перешкоджають пошуку професійної допомоги. Емпіричні дані підтверджують, що особи, які зазнають стигми, демонструють значно нижчу прихильність до лікування та гірші показники соціальної реінтеграції [333].

Системні наслідки цього явища в масштабах держави є критичними. В умовах масової травматизації населення відсутність адекватного сприйняття психічного здоров'я призводить до хроніфікації розладів. Замість ефективного втручання на ранніх етапах, суспільство отримує відтворення циклів психічного страждання, що в довгостроковій перспективі знижує загальний інтелектуальний та економічний потенціал нації. Брак інклюзивної

культури, яка б враховувала потреби людей з інвалідністю та осіб із ментальними викликами, створює приховані зони соціальної напруги.

Для подолання цих розривів необхідний перехід до соціально-правової моделі, яка акцентує увагу на усуненні бар'єрів у середовищі. У сфері ментального здоров'я пріоритетом має стати депатологізація реакцій на стрес та масове впровадження програм психологічної просвіти. Оцінка ефективності державної політики у цих сферах має базуватися не лише на кількості наданих послуг, а й на вимірюванні рівня суб'єктивного відчуття включеності та відсутності стигми у щоденних взаємодіях. Побудова інклюзивної держави є невід'ємною частиною демократичної трансформації, де повага до людської гідності вразливих груп стає індикатором зрілості всього соціуму.

Наведені вище форми дискримінації мають спільний психологічний знаменник, який слід осмислити аналітично, щоб рухатися від опису до розуміння. Збройний конфлікт є потужним активатором механізмів психологічного захисту, пов'язаних із потребою визначеності, безпеки і контролю. В умовах загрози суспільство консолідується навколо спільної ідентичності – але одночасно посилює і чутливість до будь-яких «порушень» групової однорідності всередині.

Теорія управління жахом J. Greenberg, T. Pyszczynski і S. Solomon [390] пропонує тут важливе пояснення: усвідомлення смертності активує посилену потребу у захисті «власного» культурного світогляду і самооцінки. Люди, яким нагадують про конечність їхнього існування, демонструють підвищену ворожість до тих, чий спосіб буття відрізняється від їхнього. У воєнний час, коли смерть є не абстрактним, а буденним фактом, цей механізм постійно активний – що пояснює гострішу реакцію на «відхилення» від групових норм, включаючи мовну практику, регіональне походження або невиконання «очікуваних» ролей.

Спираючись на теорію соціальної ідентичності H. Tajfel і J. Turner [563], можна зрозуміти, що в умовах загрози групова ідентифікація

посилюється, а межі між «ми» і «вони» стають більш жорсткими. Якщо у мирний час людина здатна утримувати кілька паралельних ідентичностей, то в умовах конфлікту психологічний тиск штовхає до бінарного мислення: «або свій, або чужий». Це бінарне мислення є необхідним адаптивним механізмом для швидкого прийняття рішень у критичних ситуаціях – але воно є деструктивним, коли переноситься на мирне соціальне середовище і стає основою для дискримінаційних суджень.

Отже, соціальна напруга і дискримінація в умовах збройного конфлікту – це передбачувані, системно зумовлені наслідки того, що суспільство тривалий час функціонує під тиском ресурсного дефіциту, екзистенційної загрози і масової психологічної травми. Це означає, що протидія їм – так само передбачувана і системна задача, яка вимагає цілеспрямованої суспільної відповіді: на рівні інститутів, громад і психологічних практик.

Наступний аналіз присвячений поглибленому і, в певному сенсі, більш тривожному явищу – процесу радикалізації суспільного мислення в умовах колективної травми − радикалізації. Радикалізація – це не раптовий злам, а поступова трансформація, в ході якої суспільний дискурс і індивідуальна психологія переходять до дедалі більш жорстких, бінарних і насильницьки орієнтованих форм.

Ключовою точкою входу в цей процес є психологічний конструкт, що в науковій літературі описується як поділ на «ін-ґрупу» (своїх) і «аут-ґрупу» (чужих). H. Tajfel і J. Turner, розробляючи теорію соціальної ідентичності, показали, що цей поділ є базовою когнітивною операцією: люди автоматично класифікують себе і оточуючих за груповою ознакою, і ця класифікація суттєво впливає на сприйняття, судження і поведінку [563]. Сама по собі ця тенденція є нейтральною – вона стає деструктивною, коли супроводжується дегуманізацією аут-ґрупи, тобто відмовою у визнанні повноти її людяності.

У воєнному контексті дегуманізація ворога є функціонально зрозумілим явищем: вона знижує психологічний бар’єр для ситуацій, коли вбивство є частиною функції захисту країни. Проте проблема полягає в тому,

що дегуманізуюче мислення не знає суворих кордонів. Воно формується як звичка сприйняття і може переноситися з бойового контексту на мирне середовище – застосовуючись до мирних людей, позначених як «чужі» за регіональним, мовним або ідеологічним критерієм.

Колективна травма не лише завдає психологічної шкоди – вона перебудовує смислові системи цілих суспільств. Дослідник К. Erikson, який вивчав наслідки промислових катастроф і воєн для громад, описував колективну травму як «удар по базовій тканині суспільного життя», що руйнує не лише фізичну, але й смислову архітектуру спільноти [355]. Суспільство після масової травми переживає стан, подібний до того, що на індивідуальному рівні описується як дезорієнтація і пошук нового ґрунту: старі системи значень і довіри зруйновані, нові ще не побудовані.

Саме у цей проміжний стан вступають радикальні наративи – пропозиції «нового ґрунту», що пропонують просте і тверде пояснення трагедії: «винен конкретний ворог» і «конкретна група людей є загрозою». Психологічна привабливість таких наративів в умовах колективної травми є добре задокументованою: вони пропонують ворожнечу як альтернативу безпорадності, ідентифікацію ворога як альтернативу невизначеності, агресію – як альтернативу апатії [554]. Для травмованої психіки, яка шукає відчуття контролю і пояснення, ці пропозиції є когнітивно і емоційно зручними – хоча й деструктивними.

Аналізуючи динаміку радикалізації у постконфліктних суспільствах, дослідники показали, що ключовим чинником переходу від помірних до екстремістських позицій є не стільки зміст самого наративу, скільки рівень тривоги і відчуття загрози в людини на момент впливу [470]. Людина з низьким рівнем тривоги і добре розробленою системою ідентичності здатна критично оцінювати радикальні повідомлення. Людина у стані хронічного стресу, вичерпаних ресурсів і зруйнованого відчуття безпеки є набагато більш вразливою до радикалізуючого впливу.

Медіа грамотність у цьому контексті є не культурною надбудовою і не предметом академічного інтересу – вона є практичним захисним ресурсом. Здатність ідентифікувати, коли емоційний тон повідомлення непропорційний його змісту, коли певна позиція представлена як єдино можлива, коли конкретна група систематично зображується однорідно негативною – ця здатність безпосередньо впливає на те, наскільки людина є вразливою до маніпуляції власними реакціями [132; 189; 369; 384 та ін.].

Когнітивна відповідь на таке середовище є добре описаним ефектом «спіралі мовчання» − концепція, розроблена E. Noelle-Neumann [500]. Люди, чиї погляди не відповідають сприйнятій громадській думці, замовчують їх, побоюючись соціального відчуження. Це призводить до того, що публічний простір заповнюється переважно найбільш радикальними голосами, а поміркована більшість стає невидимою що, у свою чергу, посилює відчуття самотності і маргінальності у тих, хто утримується від крайніх позицій.

У поєднанні із воєнним стресом і колективною травмою «спіраль мовчання» може ставати справжнім прискорювачем поляризації. Людина, виснажена стресом і психологічно вразлива, сприймає радикальну позицію як «сильну» і «справжню», а поміркованість – як слабкість.

Одним із найбільш тонких і водночас найбільш небезпечних процесів у суспільстві є поступове розмиття межі між патріотизмом і ксенофобією. Патріотизм – любов до власної культури, мови, громади і готовність їх захищати – є здоровим і необхідним суспільним почуттям, що мобілізує для опору агресії. Ксенофобія – ворожість і зневага до «чужих» на основі їхньої групової належності є деструктивним явищем, що живить дискримінацію і насильство.

Проблема полягає у тому, що у публічному дискурсі воєнного часу ці два поняття нерідко зливаються: публічне вираження ксенофобних позицій маскується патріотичною риторикою, а будь-яка критика ксенофобних висловлювань може бути представлена як «недостатній патріотизм». Цей риторичний механізм описаний у дослідженнях авторитаризму і

застосовується систематично різними маніпулятивними акторами для нейтралізації критики.

D. Horowitz, досліджуючи динаміку міжетнічних конфліктів у різних країнах [413], виокремлює критичний момент, коли суспільство переходить від «ми хочемо захистити себе» до «ми хочемо знищити їх»: це момент, коли ціль суспільної агресії зміщується з конкретних дій ворога на ворожу ідентичність як таку.

Завершуючи аналіз радикалізаційних тенденцій, вкрай важливо уникнути спрощеного детерміністичного висновку: колективна травма не тягне за собою неминучої радикалізації і розпаду суспільства. Психологія травми накопичила значний масив досліджень, що документують феномен посттравматичного зростання – якісної зміни особистості і суспільних зв'язків не попри пережите страждання, а через нього [565].

В Україні ці процеси реально спостерігаються: безпрецедентний розвиток волонтерських мереж, масова громадянська самоорганізація, посилення відчуття спільної культурної ідентичності, зростання рівня взаємодопомоги. Ці явища не є наївним «оптимізмом всупереч» − вони є проявом реального суспільного зростання в умовах кризи.

Ключовим питанням є, однак, те, які чинники визначають, в якому напрямку піде суспільство після масової травми: у бік посттравматичного зростання чи у бік радикалізації і розпаду. Дослідження показують, що критичними є: якість соціальної підтримки і взаємодії, наявність надійних лідерів і ненасильницьких наративів, доступ до психологічної допомоги і ефективне функціонування соціальних інститутів [522]. Жоден із цих чинників не «трапляється сам»: кожен потребує цілеспрямованих зусиль.

Таким чином, психологія «своїх і чужих» в умовах колективної травми є ареною двох протилежних потенціалів: радикалізації, ксенофобії і соціального розпаду – з одного боку, і консолідації, посттравматичного зростання і поглибленої солідарності – з іншого. Те, який із цих потенціалів реалізується, залежить від суспільного вибору: чи буде суспільство свідомо

інвестувати у психічне здоров’я, діалог і інклюзивні наративи, чи дозволить радикалізуючим голосам заповнити порожнечу, залишену травмою.

2.3. Актуалізація стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму

Трансформаційний соціум характеризується складними соціально-економічними та політичними змінами, що суттєво впливають на функціонування системи забезпечення соціальної безпеки особистості. Умови воєнного стану, економічна нестабільність, міграційні процеси, зростання кількості внутрішньо переміщених осіб, а також наслідки руйнування соціальної інфраструктури актуалізують проблему забезпечення належного рівня соціальної безпеки задля попередження та корекції насильницької поведінки особистості.

Проблема безпеки безпосередньо пов’язана зі стабільністю розвитку суспільства, якістю життя населення та функціонуванням соціальних інститутів. Особливого значення набуває питання соціальної безпеки, яка визначає умови стабільного існування людини і громади, рівень соціальної захищеності, доступність соціальних ресурсів і можливості для сталого розвитку.

Важливим аспектом дослідження безпеки у вимірі запобігання проявів насильницької поведінки особистості є соціально-психологічний підхід, який зосереджується на суб’єктивному сприйнятті людиною власної захищеності. У психології безпека розглядається як одна з базових потреб людини, що визначає її поведінку, мотивацію та здатність до соціальної взаємодії [2; 62; 332; 359; 363 та ін.]. Найбільш відомою є концепція ієрархії потреб А. Маслоу, відповідно до якої потреба у безпеці посідає другий рівень після фізіологічних потреб і є необхідною умовою нормального функціонування особистості.

Наявність відчуття безпеки формує психологічний комфорт, впевненість у майбутньому та можливість реалізації інших життєвих потреб [436]. З психологічної точки зору безпека проявляється через суб'єктивне відчуття спокою, впевненості та відсутності загрози. Людина відчуває себе захищеною тоді, коли переконана у наявності достатніх ресурсів для подолання потенційних небезпек і підтримання стабільності власного життя. Водночас це відчуття значною мірою залежить не лише від об'єктивних умов, але й від індивідуального сприйняття ситуації. Одна й та сама соціальна реальність може оцінюватися по-різному: навіть у ситуації високих ризиків окремі індивіди можуть відчувати відносну безпеку, тоді як у стабільних умовах інші можуть відчувати невпевненість або тривогу взаємодії [2; 62; 332; 359; 363 та ін.].

Таким чином, психологічний вимір безпеки пов'язаний передусім із внутрішнім переживанням власної захищеності. Саме це суб'єктивне відчуття спокою, стабільності та довіри до соціального середовища є важливим індикатором рівня соціальної безпеки суспільства.

Як показав попередній аналіз насильство, як чинник схильності людини до агресії, має значний вплив не лише на стан моральної атмосфери у суспільстві, а й соціально-правової. Розхитуються ціннісні орієнтації, соціальна, економічна та політична сфери, а також духовне життя людей та їх взаємини.

Проблему насильницької поведінки можна віднести до однієї з найбільш глобальних проблем, прояви якої є досить різноманітними. Пов'язані з насильницькою поведінкою злочини у загальному масиві злочинності становлять понад 15%. До особливостей, які притаманні цьому виду злочинів можна віднести високий рівень цинізму, підвищений рівень жорстокості та агресії, а також непохитне безжальне ставлення до жертви злочину.

У більшості випадків результатом насильницьких злочинів є вкрай трагічні та непоправні наслідки: заподіяння фізичної та моральної шкоди жертві злочину, тяжкі каліцтва чи смерть.

Як зазначалося вище, насильством можна назвати такий вплив (як фізичний, так і психічний), який завдає особі шкоди, вчиняється всупереч її бажанню і заради інтересів завдавача шкоди, або такий вплив, при якому можливе заподіяння шкоди ігнорується. До злочинів, характерною рисою яких є насильство, належать такі злочини як, вбивство, заподіяння шкоди здоров'ю, зґвалтування, насильницькі дії сексуального характеру, побої, катування, захоплення заручника, викрадення людини, примус до вилучення органів або тканин людини для трансплантації, незаконне позбавлення волі та ін.

Розкриття злочинів цього виду з кожним роком видається все важчим; у зв'язку з цим стає гострішою проблема вивчення жертв насильницьких злочинів. Це викликає необхідність активного включення до процесу розкриття злочинів, підтримки його ефективності та попередження віктимологічної профілактики.

Насамперед, це суттєво вплине на роботу держави у створенні умов, які допоможуть забезпечити гідне життя людини у суспільстві. Однією з таких умов є проголошення Конституцією як загальновизнаних, основних, невідчужуваних, права і свободи людини, які підлягають державному захисту, декларація про захист життя і здоров'я.

На жаль, наразі заходи віктимологічної профілактики часто проводяться лише у виняткових випадках. Фігура потерпілого, найчастіше, розглядається не більше як джерело інформації про злочинця та злочин, або ж як учасник (сторона) кримінально-процесуальних відносин.

Світовою спільнотою послідовно впроваджується в життя ідея захисту жертв злочинів. У цьому напрямі вдосконалюється і національне законодавство, створюються фонди допомоги, будинки довіри та порятунку потерпілих, соціальні служби, проводяться семінари та симпозіуми. Поряд із

професійною діяльністю за фактом злочину не менш професійно ведеться робота з потерпілими та іншими жертвами злочинів на користь недопущення їх повторної віктимізації. Завдання полягає в тому, щоб змінити існуючий погляд на практику боротьби зі злочинністю, що склалася, зокрема її попередження, зробити віктимологічну профілактику важливим засобом попередження злочинності.

У ряді випадків, досвід боротьби зі злочинністю свідчить, що особисті якості людей, які згодом стають жертвами злочину, є основою механізму злочинної поведінки. Можливо, деякі злочини могли й не відбутися, а те, що вже почалося, так і не закінчитися, якби передбачувана жертва дала належну відсіч потенційному злочинцеві і виявила належну передбачливість. Це кардинально змінює погляд на існуючу систему заходів запобігання злочинності, роль і місце у ній віктимології та віктимологічного напряму профілактики.

Об'єктивна можливість опинитися у ролі жертви насильницького злочину розподіляється серед населення нерівномірно. На думку більшості дослідників, певні категорії людей стають жертвами ґвалтівників та інших злочинців найчастіше. Як відзначалося вище, найбільш високою вразливістю від злочинів насильницького характеру відрізняються діти, жінки, люди похилого віку, особи з фізичними та розумовими порушеннями, а також скандальні, нестримні люди.

Стратегія національної безпеки закріпила головні напрями державної політики у сфері забезпечення державної та громадської безпеки. Ними мають стати: вдосконалення нормативного правового регулювання запобігання злочинам та створення єдиної державної системи профілактики злочинів та інших правопорушень.

Результатом застосування заходів запобігання злочинам є зниження рівня криміногенної напруженості, прояв якої виникає в різних сферах: соціальній, економічній, політичній та ін.

Слід зазначити, що віктимологічна профілактика має складну структуру, яка проявляється при здійсненні цієї діяльності різними суб'єктами, на різних рівнях, у різних видах та формах, щодо різних об'єктів, на ранній та безпосередній стадіях прояву віктимної поведінки та властивостей особистості [345 та ін.]. Однак класифікація та структура заходів цього виду профілактики злочинів визначається самим об'єктом впливу і з тим уточненням, що конкретний зміст цих заходів буде вельми специфічним.

Збереження законності та правопорядку є наріжними каменями добре функціонуючого суспільства та мають значення для повернення стабільності та миру, а безпека особистості та громадський порядок є важливими елементами у створенні фундаменту для високого рівня довіри та стійкого правопорядку.

На думку A. Misiuk, безпека – це стан, що не загрожує функціонуванню державної організації та її інтересам. З іншого боку, громадський порядок A. Misiuk визначає як реально існуючі суспільні відносини, що регулюються сукупністю правових норм та інших соціально-визнаних норм, які гарантують безперебійне та безконфліктне функціонування індивідів у суспільстві [483].

В українському науковому просторі концептуальні межі безпеки та правопорядку визначено в роботах В. Авер'янова, О. Бандурки, В. Баштанника, В. Битяка, А. Комзюка, О. Копиленка, С. Стеценка та ін. Наявність чесної та справедливої правової системи, захист прав власності та виконання контрактів мають важливе значення для залучення інвестицій, сприяння зростанню бізнесу та забезпечення економічного процвітання. Правопорядок забезпечує рамки для захисту прав особистості. Правопорядок відіграє життєво важливу роль у захисті прав людини, створюючи механізми запобігання зловживанням та забезпечення відповідальності за порушення. Це сприяє формуванню культури поваги до прав людини в суспільстві.

У загальному праві поняття безпеки зустрічається багато разів, включаючи громадську безпеку, державну безпеку, безпеку громадян, внутрішню безпеку, зовнішню безпеку та екологічну безпеку. Така множинність зумовлена тим, що безпека є найважливішим елементом функціонування держави [362]. Таким чином, втручання держави до сфери свободи та прав людини може відбуватися лише в контексті реалізації нею цінностей, захищених Конституцією.

Незважаючи на те, що існують відмінності у визначенні безпеки та громадського порядку, існують ситуації, коли обидва поняття можна трактувати однаково. Питання безпеки і громадського порядку, як і будь-якого соціального явища, слід розглядати в історичному зрізі. Це дозволяє краще зрозуміти цю складну проблему.

Філософський погляд на безпеку можна визначити як створення речей таким чином, щоб забезпечити безперервність через продовження роду та освіту, виживання за рахунок процвітання та добробуту, розвиток за допомогою належного права (верховенство права) та організацію суспільного життя (досить активну участь у цьому житті та вдосконалення шляхом поваги до свободи та відповідальності за себе, інших та природу. Внутрішня безпека в часи глобалізації та домінування ліберальної демократії в аксіологічній перспективі, здається, покладається головним чином на турботу, виживання, розвиток та покращення національної спільноти [561].

Можна припустити, що безпека є обов'язковою і санкціонованою в суспільстві соціальною системою поведінки індивідів, яка дозволяє членам суспільства виживати, не ризикуючи наслідками, які можуть вплинути на почуття страху втратити: життя, здоров'я, майно, національність, державність, релігію, систему цінностей, економічний рівень та інші явища, пов'язані з безпекою в широкому розумінні та без страху стати джерелом страху для інших [484].

Суб'єктивна перспектива – це контекст психологічних досліджень. Тому і в психологічній перспективі безпека не є чітким поняттям. Вона фіксується в декількох аспектах: потреба, цінність і сенс [436].

Потреба в безпеці, крім фізіологічних потреб, є основою функціонування кожної людини, визначаючи ці цінності як нижчі потреби. Теоретично під безпекою розуміють формальну категорію, що складається з конкретних потреб або потреб, зміст яких пов'язаний із забезпеченням основних психічних станів [436].

Почуття безпеки – це стан переживання спокою, впевненості, відсутності небезпеки, віра в те, що для суб'єктивних дій є достатні ресурси. Це стан переживання задоволення, що виникає в результаті наявності певного (достатнього з точки зору індивіда) рівня безпеки [436].

Психологічна перспектива, однак, є суб'єктивною – вона менш важлива, ніж зовнішні обставини чи реальні дії, і тим більшою є те, як людина переживає та оцінює ситуацію.

Залежно від психічних факторів і наявної інформації одна і та ж зовнішня ситуація може оцінюватися по-різному. Людина може відчувати почуття безпеки в ситуації високого ризику або відсутність почуття безпеки в умовах високої стабільності та соціального спокою [436].

Можна зазначити, що це відчуття безпеки є найважливішим контекстом для розуміння безпеки з психологічної точки зору. Під ним розуміють суб'єктивний стан переживання спокою, впевненості, відсутності небезпеки. Він фокусується на суб'єктивному стані досвіду безпеки [436].

Сучасний світ не позбавлений відчутних і реальних загроз, витоки яких простежуються в політичних, економічних, національних, етнічних або релігійних антагонізмах. Суперечності та різноманіття інтересів породжують численні небезпеки: від військової агресії, збройних конфліктів та терактів до звичайної та організованої злочинності, хуліганських ексцесів, вірусних інформаційних систем чи корупції. Крім небезпек, пов'язаних зі ставленням і діяльністю людини, стихійні лиха також важливі для безпеки.

Процес глобалізації також означає, що міжнародні загрози швидко стають реальною небезпекою, дестабілізуючи національну чи місцеву безпеку [483]. Доктринальні визначення поняття безпеки та громадського порядку чітко вказують на те, що їх стан залежить від характеру загроз.

Зараз, як ніколи, сучасний трансформаційний соціум потребує повернення почуття безпеки. Важливою є психологічна безпека освітнього середовища закладу освіти, що забезпечує оптимальний стан психічного здоров'я його учасників, є захистом від психологічних деструкцій у взаємодії учасників освітнього процесу.

Основною загрозою міжособистісної взаємодії в освітньому середовищі є можливість отримання психологічної травми, в результаті якої вона завдає шкоди позитивному розвитку людини та її психічному здоров'ю.

Насильницька поведінка у різноманітних проявах може приймати різні форми і визнана провідним джерелом психотравми [507]: психологічні впливи – образи, приниження, погрози, покарання, негативні оцінки, заборони на поведінку і почуття, позбавлення чого-небудь, відмова від співчуття тощо; психологічні ефекти – тривожність, агресія, депресія, втрата впевненості в собі або в якихось значущих людях та ін.; психологічна взаємодія – непередбачувані дії спілкування партнерів, безвідповідальність у відносинах, неадекватність поведінки тощо.

Як показав проведений аналіз, насильницька поведінка включає словесне та емоційне насильство: ізолювання, відкидання, ігнорування, образи, поширення чуток, вигадування брехні, глузування, приниження та погрози, психологічне покарання, ярликування. Насильство в закладах освіти створює невпевненість і страх, які шкодять загальному клімату та порушують право здобувачів освіти на навчання в безпечному середовищі. Заклади освіти не можуть виконувати свою роль місць навчання та соціалізації, якщо здобувачі освіти не перебувають у середовищі, вільному від насильства [577].

Серед найпоширеніших причин порушень психологічної безпеки у закладах освіти є такі: трансформація персональності здобувача освіти; соціально-психологічна або професійна деформація особистості викладача; трансформація педагогічної комунікації [507].

Існує кореляція між перерахованими вище аспектами. Можливо також, що соціально-психологічна деформація особистості викладача спонукає його до насильницької поведінки і це позначається на відносинах здобувач освіти − викладач, що провокує запуск механізму конфронтації.

Соціально-психологічні деформації характеризуються змінами, характерними для більшості науково-педагогічних працівників. Вони проявляються такими характеристиками: викладач використовує багато в чому авторитарний, маніпулятивний стиль спілкування в процесі взаємодії зі здобувачами освіти. У поведінці викладачів переважають самовпевненість, наставництво, догматизм, відсутність гнучкої здатності в спілкуванні зі здобувачами освіти.

Слід зазначити, що від насильницької поведінки можуть потерпати всі учасники освітнього процесу, зокрема викладачі. Агресія з боку викладача може носити захисний характер у відповідь на неповагу, ігнорування вимог з боку здобувачів освіти.

Нагадаємо, що відповідно до абзацу десятого частини третьої статті 26 Закону України «Про освіту» керівник закладу освіти в межах наданих йому повноважень забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування) [123].

Булінг є конституційно-правовим деліктом, який посягає на низку конституційних прав і свобод людини, як-от: право на життя, право на повагу людської гідності, право на особисте та сімейне життя, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право власності, право на освіту тощо. Булінг – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних

комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого. Його основними ознаками є: систематичність (повторюваність); наявність сторін – кривдника (булера), потерпілого (жертви булінгу), спостерігачів; наслідки у вигляді заподіяння фізичної або психічної шкоди [137; 156; 480; 546 та ін.].

Виокремлюють такі види булінгу: фізичний, психологічний, економічний, сексуальний, із застосуванням засобів електронних комунікацій (кібербулінг). Способи захисту права звичайно встановлюються нормами матеріального (регулятивного) права. Способами захисту цивільних прав і інтересів можуть бути: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Крім «способу захисту права» існує також і «форма захисту права», що є категорією процесуального характеру. Під формою захисту права варто розуміти обумовлену законом діяльність компетентних органів щодо захисту права, що полягає у встановленні фактичних обставин цивільної справи, застосуванні відповідних норм права, визначенні способів захисту права й винесенні рішення.

При встановленні форм захисту права враховується характер прав і інтересів, їхня спірність або безспірність, необхідність оперативного захисту й інші фактори. Велике значення при цьому мають правові традиції, а також прагнення до дотримання загальноприйнятих демократичних стандартів у забезпеченні права на захист.

Правильна організація дозвілля дітей є одним з ефективних профілактичних заходів в протидії булінгу. Тому державна політика має

сприяти розвиту та здійснювати фінансування закладів позашкільної освіти, спортивних секцій.

З цього боку, необхідно посилити інформування населення (залучати рекламу через соціальні мережі та веб-портали) стосовно функціонування таких закладів, де школярі можуть цікаво та корисно проводити вільний час.

Позашкільна зайнятість дітей дозволить оптимізувати їх вільний час, розвивати їх творчі, спортивні та наукові здібності, розширювати їх кругозір та не залишати час та бажання займатися тим, що може завдати шкоди іншим.

Отже, проблема насильства в різних його проявах, в тому числі й зловживання, пов’язана з легітимізацією агресії в суспільстві, а зниження ризиків формування і прояву цих явищ, є національним завданням.

Протидія босингу вимагає не лише правових санкцій, а й створення такої організаційної екосистеми, де будь-який прояв токсичності ідентифікується спільнотою як неприпустима девіація, що загрожує загальному виживанню колективу. Синтез аналізованих джерел та проведений нами теоретичний огляд дозволяють сформулювати власну концептуальну позицію щодо природи, механізмів дії та шляхів операціоналізації етико-психологічних стандартів ділової взаємодії як інструменту протидії босингу [450].

Необхідно чітко окреслити авторське розуміння цього феномену, оскільки воно суттєво відрізняється від переважаючого в літературі підходу, що зводить стандарти до нормативних документів або кодексів корпоративної етики. Натомість ми розглядаємо етико-психологічні стандарти ділової взаємодії як живу регулятивну систему, що функціонує одночасно на трьох взаємозалежних рівнях: інституційному, груповому та індивідуально-психологічному, і лише за умови їх узгодженої дії здатна виступати реальним бар’єром проти вертикального переслідування.

Перший, інституційний рівень охоплює формальне нормативне середовище організації: внутрішні положення, посадові інструкції, процедури оскарження, антимобінгові політики та механізми їх виконання.

Прийнятий у 2022 році Закон України № 2759-IX заклав необхідну законодавчу основу, однак, як переконливо показує аналіз вітчизняної правозастосовної практики, нормативне закріплення поняття «мобінг» само по собі не усуває явища: латентність босингу, складність доведення умисності та ієрархічний характер влади кривдника роблять суто правовий підхід вочевидь недостатнім.

Цей висновок узгоджується з даними скандинавських досліджень, на які ми спираємося: навіть у країнах із розвиненим антибулінговим законодавством організаційні інтервенції залишаються незамінними, оскільки право фіксує порушення пост-фактум, тоді як завданням стандартів є його попередження.

Відтак, інституційний рівень є необхідною, але недостатньою умовою: без підкріплення груповими нормами та індивідуальними психологічними установками формальні стандарти перетворюються на декларативні тексти, що не впливають на реальну поведінку в організації. Другий, груповий рівень є, на нашу думку, найбільш вирішальним і водночас найменш дослідженим у контексті протидії босингу.

Саме тут розгортається ключовий парадокс вертикального переслідування: груповий тиск та колективні норми, які в горизонтальному мобінгу можуть виступати рушійною силою цькування, при босингу нерідко перетворюються на механізм мовчазної співучасті – не внаслідок особистої солідарності з кривдником, а через дію страху ретрансляції агресії на себе, ефекту «свідка» та розмивання індивідуальної відповідальності у колективі.

Дослідження К. Айнарсен та співавторів [349] переконливо демонструє, що саме активізація конструктивної поведінки свідків через зміну суб’єктивних норм і підвищення сприйнятого поведінкового контролю є найбільш перспективним проксимальним механізмом зниження

поширеності переслідування. Ми повністю поділяємо цю позицію і вважаємо, що групові норми, сформовані через спільне обговорення, сценарну рефлексію та прийняття колективних настанов поведінки, є тим «живим тканинним середовищем», у якому формальні стандарти отримують соціальне підкріплення або навпаки нейтралізуються.

З точки зору нашої концепції, груповий рівень реалізується через три ключові механізми: по-перше, через неформальний соціальний нагляд – колективну чутливість до відхилень від прийнятних норм взаємодії; по-друге, через психологічну безпеку – суб'єктивно відчувану впевненість у тому, що відкрите висловлення незгоди або звернення по допомогу не матиме негативних наслідків; по-третє, через клімат управління конфліктами, колективну довіру до справедливості процедур вирішення спорів, включно з довірою до готовності та здатності самого керівного складу врегульовувати конфлікти за встановленими правилами, а не на власний розсуд.

Третій, індивідуально-психологічний рівень стосується внутрішніх ресурсів і вразливостей як потенційних жертв, так і потенційних кривдників. Спираючись на аналіз Ю. Бриндікова [21], ми вважаємо принципово важливим включення у систему стандартів превентивного психологічного виміру щодо самих керівників. Якщо деструктивні патерни поведінки, що реалізуються у босингу, частково мають генетичну основу в особистісному досвіді самого кривдника, то стандарти ділової взаємодії мають передбачати не лише норми зовнішньої поведінки, але й систему психологічної підтримки та діагностики управлінського персоналу.

Це означає регулярну оцінку емоційного інтелекту, навичок конструктивного зворотного зв'язку та здатності до саморегуляції в умовах ресурсного дефіциту, оскільки саме в ситуаціях організаційного стресу, конкурентного тиску або управлінської невизначеності ризик переходу від жорсткого стилю керівництва до справжнього босингу зростає найбільш стрімко. При цьому ми наполягаємо на необхідності концептуального розрізнення між психологічним профілюванням як інструментом

попередження та стигматизацією: мета цього компоненту стандартів не маркування потенційно небезпечних керівників, а системне нарощування управлінської психологічної культури в організації. Тож, для кращого розуміння всіх складових аспектів превенції босингу ми пропонуємо концепцію, яку позначаємо як модель «триярусного захисного середовища» (ТЗС).

Відповідно до неї, ефективна протидія босингу можлива лише тоді, коли етико-психологічні стандарти ділової взаємодії формують три взаємозміцнювальних шари організаційної реальності: нормативно-правовий ярус (формальні правила, закріплені процедури і санкції), соціально-груповий ярус (колективні норми, психологічна безпека і активна позиція свідків) та особистісно-рефлексивний ярус (психологічна компетентність керівника і сформована резилієнтність працівника).

Ці три яруси не є ієрархічно впорядкованими у сенсі пріоритетності – вони є взаємообумовленими: деформація будь якого з них неминуче призводить до дисфункції системи в цілому. Саме цим пояснюється парадокс, добре відомий практикам управління персоналом: організації, в яких існують бездоганно прописані кодекси етики та антимобінгові процедури, нерідко є середовищем процвітаючого босингу − тому що формальний ярус не підкріплений ні реальними груповими нормами (свідки мовчать), ні особистісною культурою керівника (він ігнорує власні декларації).

Практичним наслідком запропонованої моделі є переосмислення того, що слід вважати «впровадженням стандартів» в організації. Традиційно цей процес зводиться до розроблення та затвердження документів, проведення одноразових інструктажів та формального ознайомлення персоналу з внутрішніми правилами.

Ми вважаємо такий підхід принципово хибним, оскільки він ігнорує динамічну, процесуальну природу психологічних норм. Стандарти не «впроваджуються» одноразово: вони відтворюються або руйнуються щодня в

кожному акті управлінської взаємодії. Кожен випадок, коли керівник публічно принижує підлеглого і колектив мовчить, відтворює норму прийнятності босингу.

Кожен випадок, коли свідок конструктивно реагує, а організація дає адекватну відповідь – відтворює і зміцнює норму неприпустимості вертикального переслідування. З цієї точки зору «стандарти ділової взаємодії» є не документом, а практикою, і ефективність їх як інструменту протидії босингу вимірюється не фактом прийняття, а стійкістю відтворення у повсякденних організаційних рутинах.

З огляду на специфіку українського контексту, ми вважаємо необхідним особливо наголосити на одній обставині, яка часто залишається поза увагою теоретичних розробок: культурному вимірі дистанції влади.

У культурах із високою дистанцією влади негативні наслідки відсутності етичного лідерства для афективної відданості працівників виявляються ще більш руйнівними, але водночас і сам вплив етичного лідерства на придушення булінгу виявляється потужнішим.

Ця закономірність, на нашу думку, безпосередньо застосовна до українського публічно-управлінського контексту, де традиційно висока формальна ієрархічність організаційних структур поєднується з нерозвиненими горизонтальними механізмами колективного захисту.

В цих умовах поведінка першого керівника задає нормативний тон для всієї організації з непропорційно великою силою, що перетворює особистісно-рефлексивний ярус нашої моделі на критично важливий вузол системи: там, де групові норми ще не сформовані як автономна захисна сила, особиста психологічна культура і етична зрілість керівника залишаються головною лінією оборони.

Підсумовуючи, ми формулюємо авторське визначення центрального поняття. Етико-психологічні стандарти ділової взаємодії – це динамічна, триярусна регулятивна система організаційної поведінки, що включає формальні норми та процедури (нормативно-правовий ярус), колективно

засвоєні та соціально підкріплені правила міжособистісної взаємодії (соціально-груповий ярус) та індивідуально-психологічні ресурси і компетентності керівників і працівників (особистісно-рефлексивний ярус), і яка є ефективним інструментом протидії босингу лише за умови узгодженого функціонування всіх трьох ярусів.

При цьому ефективність системи не може бути оцінена за наявністю будь-якого одного її компоненту: вона визначається стійкістю їх взаємозв'язку в умовах реальних організаційних викликів, конфліктів та управлінського стресу. Це означає, що головним критерієм якості етико-психологічних стандартів у контексті протидії босингу є не їх формальна досконалість, а те, наскільки вони змінюють реальну поведінку конкретного керівника, конкретного свідка, конкретного колективу у конкретному моменті професійної взаємодії.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що босинг у сучасних організаційних структурах перестав бути виключно міжособистісним конфліктом, перетворившись на системну соціальну патологію, яка потребує комплексного інструментарію протидії.

Ключовим висновком є те, що ефективна превенція вертикального переслідування неможлива через використання лише одного регулятивного механізму, будь то адміністративні санкції чи етичні кодекси. Справжній бар'єр проти босингу формується лише за умови функціонування триярусної захисної моделі, де формальні нормативно правові приписи підкріплюються стійкими соціально-груповими нормами та високим рівнем особистісно-рефлексивної культури керівної ланки.

Результати концептуалізації проблеми дослідження дозволяють констатувати, що інституційна база є лише фундаментом, оскільки нормативне закріплення мобінгу в законодавстві фіксує порушення переважно постфактум, тоді як етико-психологічні стандарти мають працювати на випередження, нівелюючи використання владної асиметрії як інструменту тиску.

У цьому процесі критичним чинником стримування виступає роль свідків, адже трансформація колективних норм та підвищення рівня неформального соціального нагляду позбавляє кривдника середовища мовчазної співучасті.

При цьому етичне лідерство стає головним медіатором психологічної безпеки, особливо в умовах високої дистанції влади, де поведінка керівника безпосередньо визначає афективну відданість персоналу або провокує мотиваційну деструкцію.

Відтак, стандарти ділової взаємодії слід розглядати не як статичний документ, а як динамічну практику, що щоденно відтворюється в організаційних рутинах, а їхня ефективність прямо залежить від готовності спільноти ідентифікувати будь-яку токсичність як неприпустиму девіацію.

Отже, проведено комплексне дослідження природи, механізмів виникнення та стратегій протидії босингу як специфічної форми вертикального психологічного насильства в межах сучасних корпоративних відносин.

Здійснено аналіз деструктивних аспектів управлінської взаємодії, з послідовним розмежуванням понять «мобінг» та «босинг», а також з виокремленням ключових кваліфікуючих ознак останнього, як-от систематичність, умисність та використання владної асиметрії як інструменту тиску.

Синтезовано результати провідних міжнародних та вітчизняних досліджень, зокрема напрацювання скандинавської школи психології управління та сучасні емпіричні дані щодо функціонування етичного лідерства в умовах високої дистанції влади.

Обґрунтовано авторську концепцію «триярусного захисного середовища» (ТЗС), яка пропонує розглядати етико-психологічні стандарти не як статичні декларативні документи, а як живу регулятивну систему, що функціонує на трьох взаємопов’язаних рівнях: інституційному, соціально-груповому та особистісно рефлексивному.

Такий підхід дозволяє вийти за межі суто правового трактування проблеми та інтегрувати в систему захисту формальні правила, колективні норми психологічної безпеки та етичну зрілість керівника. Значну увагу приділено ролі свідків та феномену «неформального соціального нагляду» як критичного проксимального фактору стримування агресії, де зміна суб'єктивних норм колективу та підвищення відчуття поведінкового контролю у колег здатні ефективно нейтралізувати вертикальне переслідування.

Акцентовано увагу на критичній значущості особистісної культури першої особи організації, що в умовах жорсткої ієрархічності та викликів воєнного стану, що стає головною лінією оборони проти професійного вигорання та плинності кадрів.

Практичне значення отриманих результатів втілено у запропонованих шляхах операціоналізації стандартів через механізми анонімного зворотного зв'язку, сценарну рефлексію та системний етичний аудит щоденних організаційних рутин.

Беручи до уваги різноманітність джерел та рушійних сил розвитку особистості, а також системний характер детермінації психічних явищ та поведінки, слід також свідчити про вплив низки факторів на процес формування національної ідентичності на макросоціальному, мікросоціальному та індивідуальному рівнях досвіду.

На макросоціальному рівні, представленому суспільством загалом та великими соціальними групами, на особистість впливають макросоціальні фактори, оцінюючи які, у неї формується ставлення до суспільства, держави, її політичної та організаційної системи; значну роль на цьому рівні відіграють особливості політичної культури суспільства і національної масової свідомості.

На рівні особистості політична культура є результатом інтеріоризації елементів політичного досвіду суспільства в особистісно-психологічній

структурі індивідуальної свідомості відповідно до активної побудови особистістю свого внутрішнього світу.

Національна ідентичність у ситуації недотримання владою «суспільного договору» та недотримання демократичних процедур можуть призвести до особистісного протесту. У цій ситуації проурядовий дискурс опиняється в опозиції до національної ідентичності, який спонукає його носіїв брати на себе відповідальність за співтовариство, а не покладатися на владу.

Формування національної ідентичності покликане забезпечити інтеграцію, єдність та цілісність самосвідомості особистості як громадянина полікультурного суспільства на основі присвоєння системи загальнолюдських моральних ідей, свободи свого самовираження, великої кількості соціальних смислів, цінностей, установок та норм. У зв'язку з цим перед наукою стоїть питання розробки технологій та моделей формування нової ідентичності, насамперед, для молодих громадян, що має стратегічне значення для успішного майбутнього держави.

На мікросоціальному рівні передаються громадянські та політичні цілі та цінності суспільства, переважно через невеликі групи, в яких індивід перебуває у повсякденному житті та взаємодіє з ними. У процесі такої взаємодії особистість залучається до сфери громадянства та політики на повсякденному рівні, через первинні соціальні групи, у вигляді прямого спілкування та взаємодії. Такі референтні групи, з якими взаємодіє людина, стають базовими соціальними інститутами, які закладають основні семантичні насіння у структурі національної ідентичності. До таких груп належать сім'я, друзі, знайомі, навчальні та робочі групи, дитячі та молодіжні організації.

Чим вищий рівень розвитку первинної соціальної групи та оцінки своєї приналежності до неї, тим більше впливають вони на індивідуальність [411]. На індивідуально-експериментальному рівні фактори, що впливають на національну ідентичність особистості, діють, зокрема, на процеси

формування індивідуальних психологічних конструктів, в основі яких потреби та мотиви, різні ідеї та цінності, що регулюють свідомість та поведінку у цивільних поглядах та формуються поступово.

На цьому рівні важливу роль відіграють як соціально-демографічні характеристики (вік, стать, місце проживання тощо), так і психологічні особливості життя особистості у просторі, що побудувала для неї держава та безпосередній досвід взаємодії з представниками держави на різних рівнях, а також безпосередній досвід діяльності в юридичній, економічній та фінансовій сферах.

У результаті такої діяльності формується громадянська позиція особистості, яка оцінюється за трьома параметрами: сприятливе чи несприятливе середовище для власної самореалізації; упорядкованість соціального середовища, його прогнозованість, що визначається потребою особистості в безпеці, захисту від соціальної експансії; почуття виправданості власного існування, насамперед, як члена суспільства, як його невід'ємна складова.

У такий спосіб актуалізуються стратегії попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Висновки до розділу

У розділі наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування дослідження проблеми насильницької поведінки особистості через її *розкриття* як соціально-психологічного феномену у дискурсі рольових моделей особистості та різноманіття форм такої поведінки; *артикуляцію* викликів трансформаційного соціуму та їх вплив на прояви насильницької поведінки; *актуалізацію* стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Насильницьку поведінку розкрито як соціально-психологічний феномен через призму рольових моделей особистості та проаналізовано причини обрання ролі жертви/агресора. Показано, що особистість жертви відіграє активну роль у динаміці насильницької взаємодії. При цьому теорії Г. Гентіга та Б. Мендельсона наголошують, що жертва не є виключно пасивним об’єктом злочину. Залежно від її поведінки (пасивність, провокація тощо) змінюється характер і інтенсивність агресії. Проте, такий підхід потребує обережного тлумачення, щоб не підсилювати віктимізацію.

Виявлено, що у трикутнику С. Карпмана рольова модель «жертва – переслідувач – рятівник» ілюструє як суб’єкти взаємодії змінюють позиції у драматичному сценарії. Особливо небезпечною є інфантилізація «жертви» та домінантна поведінка «переслідувача», які підсилюють агресивні патерни. Зазначено, що за А. Бассом, ворожа агресія має на меті спричинення шкоди, тоді як інструментальна − досягнення інших цілей (зокрема, вигоди чи самоствердження). При цьому саме інструментальна агресія частіше виступає об’єктом регуляції та соціального контролю. Наголошено, що інтенсивність та частота проявів агресії залежить не скільки від природніх особливостей людини, скільки від соціуму, в якому ці агресивні акти відбуваються. Доведено, що складніше контролювати та спрогнозувати саме ворожу агресію, внаслідок її деструктивності, де головний мотив – страждання іншого.

Артикульовано виклики трансформаційного соціуму (хронічного стресу і травми як каталізаторів агресії; соціальної напруги та дискримінації, а також радикалізації суспільства в умовах колективної травми) та їх вплив на прояви насильницької поведінки.

Показано, що індивідуальна травма у трансформаційному соціумі, зокрема в умовах воєнного стану, невідворотно набуває колективного виміру – і цей перехід є якісним. Колективна травма руйнує не лише психологічну рівновагу окремих осіб, а «базову тканину суспільного життя» (К. Еріксон): взаємну довіру, відчуття передбачуваності, переконаність у тому, що оточуючі є потенційними загрозами. Нашарування та накопичення травматичного досвіду в українському суспільстві є принципово важливим для розуміння глибини поточної кризи та її впливу на прояви різних форм насильницької поведінки.

Зазначено, що відправною точкою для аналізу виникнення агресії після впливу стресу слугує фрустраційно-агресивна гіпотеза J. Dollard. Показано, що L. Berkowitz суттєво розширив цю модель, запропонувавши теорію когнітивного неоасоціанізму, а синтезом попередніх підходів стала загальна модель агресії C. Anderson, B. Bushman (General Aggression Model, GAM), що описує агресію як результат взаємодії особистісних і ситуативних чинників через внутрішні стани: когніції, афект і збудження. Ця модель враховує як безпосередні ситуативні тригери (провокація, стрес, дискомфорт), так і диспозиційні фактори (риси особистості, попередній досвід насильницької поведінки, засвоєні агресивні сценарії).

Підкреслено, що серед найбільш руйнівних джерел стресу сучасного трансформаційного соціуму є загроза фізичному існуванню: власному, близьких, держави як такої; пролонгована невизначеність: нездатність прогнозувати, планувати і відчувати будь-який контроль над власним майбутнім; накопичена скорбота: втрату людей, місць, звичного способу життя, соціальних ролей і форм ідентичності − це травма колективна, культурна і екзистенційна одночасно. Такий вимір є принципово важливим

для розуміння того, чому відновлення українського суспільства після війни не може бути виключно індивідуальною психологічною роботою – воно неминуче матиме культурний, символічний і колективний характер.

Таким чином, психологія «своїх і чужих» в умовах колективної травми є ареною двох протилежних потенціалів: радикалізації, ксенофобії і соціального розпаду – з одного боку, і консолідації, посттравматичного зростання і поглибленої солідарності – з іншого. Те, який із цих потенціалів реалізується, залежить від суспільного вибору: чи буде суспільство свідомо інвестувати у психічне здоров'я, діалог і інклюзивні наративи, чи дозволить радикаліззації заповнити порожнечу, залишену травмою.

Зазначено, що соціальна напруга і дискримінація, які розгортаються, це системно передбачувані явища, які виникають у будь-якому суспільстві під тиском дефіциту ресурсів, екзистенційної загрози і хронічного стресу. Теорія реалістичного конфлікту, теорія управління страхом смерті і теорія соціальної ідентичності описують ці механізми з різних кутів, але одноголосні в тому, що під тиском межі між «своїми» і «чужими» стають жорсткішими, а вразливі групи є зручними адресатами для різних форм насильницької поведінки, що не має іншого виходу.

Узагальнено, що радикалізація суспільного мислення в умовах колективної травми є не гіпотетичним сценарієм, а процесом із задокументованою психологічною логікою. Когнітивне спрощення, що є функціонально виправданим у бойовому контексті, де швидке розрізнення «свій/ворог» підвищує шанси на виживання, несе реальний ризик перенесення у мирне соціальне середовище, де та сама логіка стає джерелом нової несправедливості. Цілеспрямовані інформаційно-психологічні операції зовнішніх акторів цей ефект посилюють і роблять те саме через реальні суперечності, а не через вигадані. Відрізнити органічну суспільну напругу від штучно підсиленої складно – в цьому й полягає ефективність такого впливу.

Водночас наголошено, що особи і спільноти здатні виходити з важкого досвіду не лише пошкодженими, а й з новим рівнем стійкості, солідарності і

здатності до дії. Масштаб волонтерського руху, громадянської самоорганізації і взаємної підтримки – це емпіричний факт, що свідчить про реальний потенціал суспільної резильєнтності. Проте цей потенціал не реалізується сам по собі. Він потребує створення відповідних умов: доступної соціально-психологічної допомоги, що не стигматизується і не є розкішшю для небагатьох; наявність програм реінтеграції ветеранів, що враховують реальну складність повернення до мирного життя; публічного дискурсу, який дає простір для різного досвіду переживання війни.

Отже, психологічні наслідки трансформаційних змін сучасного соціуму – агресія, нетерпимість, соціальна жорстокість, внутрішня радикалізація – є передбачуваними наслідками цілком зрозумілих механізмів. Вони не є неминучими в тому сенсі, що з ними нічого не можна зробити, але вони є неминучими в тому сенсі, що без свідомої роботи з цими механізмами вони відтворюватимуться. Ця робота є не додатком до відновлення країни після війни. Вона є його невід'ємною частиною – тією, що визначає, яким буде особистість і суспільство, які вийдуть з цього досвіду. У зазначеному векторі важливим вбачається віктимологічна профілактика, формування національної ідентичності особистості на макросоціальному, мікросоціальному та індивідуальному рівнях досвіду, а також забезпечення соціальної та психологічної безпеки, зокрема, безпеки освітнього та організаційного середовища.

Обґрунтовано авторську концепцію «триярусного захисного середовища» (ТЗС), яка пропонує розглядати етико-психологічні стандарти організаційного середовища як регулятивну систему, що функціонує на трьох взаємопов'язаних рівнях: інституційному, соціально-груповому та особистісно-рефлексивному. Це дозволяє інтегрувати в систему захисту від насильницької поведінки правил, колективних норм психологічної безпеки та етичну зрілість керівника, що підкріплюються стійкими соціально-груповими нормами та високим рівнем особистісно-рефлексивної культури керівної ланки в цілому. Наголошено на ролі свідків та феномені «неформального

соціального нагляду», як критичного проксимального фактору стримування агресії, де зміна суб'єктивних норм колективу та підвищення відчуття поведінкового контролю здатні ефективно нейтралізувати вертикальне переслідування.

Концептуальне соціально-психологічне обґрунтування проблеми дослідження було покладено в основу проведення емпіричного вивчення соціально-психологічної специфіки насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях авторки: [18; 116; 117; 118; 196; 205; 206; 208; 212; 217; 218; 220; 229; 231; 433; 575].

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СОЦІУМІ

3.1. Дослідження агресії як предиктора насильницької поведінки та тригери її прояву і гальмування

На констатувальному етапі дослідження було виявлено соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі в онто-, мікро- та соціогенезі. Під час реалізації цього етапу визначено цілі, завдання та методичний апарат емпіричного дослідження й проаналізовано отримані дані.

Серед емпіричних методів дослідження на різних його етапах були задіяні спостереження, бесіда, напівструктуроване інтерв'ю (за блоками: хронологія подій; ідентифікація конкретних негативних дій; реакції жертви та її спроби опанувати ситуацію; роль третіх осіб (свідків, керівництва); наявні чинники захисту (соціальна підтримка, копінг-ресурси); актуальний психологічний стан); психодіагностичні методики: шкала стійкості Коннора-Девідсона (CD-RISC-25); опитувальник діагностики копінг-стратегій особистості (Р. Лазарус, С. Фолкман) (Ways of Coping Questionnaire, WCQ); опитувальник агресії Басса-Даркі (Buss-Durkee Hostility Inventory, BDHI); методика дослідження психологічного насильства над жінками в родині (І. Кочергіна); шкала академічної стійкості (С. Кассіді) (Academic Resilience Scale, ARS-30); шкала психологічного стресу (Л. Лемур, Р. Тесьє, Л. Філліон) (Psychological Stress Measure, PSM-25); шкала ворожості Кука-Мадлей

(Hostility Scale, CMHS); методика виявлення схильності до маніпулювання (Р. Крісті, Ф. Гейз) (Mach-IV); опитувальник негативних дій для визначення ступеня схильності до булінгу (С. Ейнарсен, Х. Хоел та ін.) (Negative Acts Questionnaire-Revised, NAQ-R); опитувальник мобінгу (інвентаризації психологічного терору (Г. Лейман) (Leymann Inventory of Psychological Terror, LIPT); шкала психологічної безпеки (Е. Едмондсон) (Psychological Safety Scale, PSS); шкала оцінки впливу травматичних подій (Д. Вайс, Ч. Мармар) (Impact of Event Scale-Revised, IES-R); шкали депресії (BDI-II) та тривожності (BAI) (А. Бек); спеціалізована шкала самооцінки проявів посттравматичного стресового розладу (М. Лінден) (Post-Traumatic Embitterment Disorder Scale, PTED).

Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх навчальних закладів, закладів вищої освіти, установ і підприємств різної форми власності різних регіонів України (науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ), Українського північно-східного інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми), Центру психічного здоров'я «Повернення» Комунального некомерційного підприємства «Міська клінічна лікарня № 4» Дніпровської міської ради, Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ), Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії Запорізької обласної ради, а також на базі закладів вищої освіти (Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м. Запоріжжя), Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв), Одеського національного університеті імені І.І. Мечникова).

Вибірку склали 786 респондентів (372 (47,3%) чоловіка та 414 (52,7%) жінок) віком від 15 до 56 років. Серед досліджуваних 245 (31,2%)

респондентів були представниками учнівської молоді, 284 (36,1%) респондента були здобувачами закладів вищої освіти; 257 (32,7%) респондентів – працівниками державних і комерційних організацій різних галузей господарства, які різнилися досвідом професійної діяльності і посадовим та сімейним статусом. Вибірка формувалася методом репрезентативного моделювання.

Застосовано методи математичної обробки даних із їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 22.0).

На *першому етапі* дослідження було проведене вивчення агресії як предиктора насильницької поведінки респондентів та проаналізовано тригери її прояву і гальмування.

Визначення природи агресії слугувало полем дослідження ще з появи соціальних наук. У різні часи сутність агресії вбачали в біологічній площині, соціокультурному впливі та в психологічних захисних механізмах.

Наразі дослідники дійшли висновку, що певний відсоток агресії притаманний всім людям та проявляється в ситуації необхідного власного захисту. На жаль, це не пояснює чому агресивна поведінка стає іноді домінуючим фактором у деяких осіб. Задля того, щоб відповісти на це питання необхідно дослідити сутність впливу соціально-психологічних чинників на формування та розвиток агресивності.

Відомо, що структура особистості – це стала конструкція, і людина не може демонструвати тільки окремі свої якості під час стресу, конфліктів або, навпаки, в позитивні моменти життя. У різних ситуаціях розкривається вся сутність особистості, і якщо вона агресивна, то ці прояви будуть і в професійній діяльності, і в міжособистісній комунікації і під час переживання психотравмуючих подій.

Фундаментальні основи розуміння агресії були закладені в роботах таких вчених, як C. Anderson та L. Huesmann [298], J. Dollard [344],

A. Bandura [304] та L. Berkowitz [309] та сучасними дослідниками R. Blair [311] та ін. Вони сформулювали основи розуміння агресії як природнього інстинкту та вродженої поведінки, але вказували на те, що оскільки людина є істотою не тільки біологічною, але й соціальною, вона має навчитися цю поведінку контролювати. Деякі з них вбачали агресивну поведінку вже тоді не тільки як біологічний, а й як соціальний продукт та стверджували, що агресивній поведінці дитина вчиться під час процесу соціалізації, та без механізмів регуляції (якими можуть виявлятися резильєнтність, життєстійкість та конструктивні копінг-стратегії) людині буде складніше вибудовувати близькі відносини та гірше переносити життєві кризи та стресові ситуації. Щодо досліджень резильєнтності – це питання окреслили такі визначні вчені, як D. Fullerton [377], K. Konaszewski [479], B. Smith, J. Dalen [549], J. Liu [451], M. Rutter [530], O. Hjemdal [409] та ін. В своїх роботах вони підкреслювали, що резильєнтність – це здатність людини до повернення в емоційно спокійний та продуктивний стан після стресів, психотравмуючих та кризових подій. Серед вітчизняних науковців можна визначити роботи О. Кокуна, Т. Мельничук, О. Креденцер, В. Балахтар, Д. Сергієнко та ін. У своїх роботах автори розкривають зміст понять резильєнтності та життєстійкості, а також надають практичні рекомендації щодо їх зміцнення та діагностики. Важливим науковим внеском цих вчених стали дослідження резильєнтності особистості в умовах війни, зокрема в різних професійних спільнотах, та засоби її розвитку.

Агресивна поведінка – це поведінка, яка зумовлена переживанням негативних емоційних станів, які породжують фрустрацію, та спрямована на пошкодження або знищення об’єкту, який викликає це відчуття. На думку R. Blair [311], агресивна поведінка – це модель поведінки адаптивного походження, яка заснована на нейрофізіологічних умовах, які у свою чергу моделюються процесами соціалізації.

В результаті, в більшості випадків агресивна поведінка контролюється за допомогою когнітивних та соціально-афективних процесів, що є

похідними від компетенцій, які наш мозок використовує глобально та скоординовано у своїх звичайних функціях.

Одна з проблем розуміння та дослідження агресивної поведінки полягає в тому, що в суспільстві її часто намагаються прирівняти зі стійкістю, сміливістю, конкурентоспроможністю або з самовпевненістю. Немає сумнівів, що в сфері психології агресія належить тільки до поведінки, а не до мислення чи емоційного стану. Такі почуття, як гнів, такі установки, як бажання гіршого для іншого, і такі мотиви, як бажання перемогти чи контролювати своє оточення, можуть підштовхувати до агресії людину, але не будуть агресивною дією як такою.

При розгляді численних способів, якими одна людина може завдати шкоди іншій, корисно розрізняти різні форми агресії та різні функції, які може виконувати агресія: агресія, що включає заподіяння фізичної шкоди іншому (тобто фізична агресія), заподіяння шкоди іншій людині за допомогою сказаних слів (вербальна агресія) або заподіяння шкоди репутації або дружнім відносинам іншої людини за допомогою того, що говориться іншим людям вербально або в цифровому форматі (тобто реляційна агресія). Агресія також може бути прямою (з фізичною присутністю жертви) або непрямою (наприклад, знищення майна або поширення чуток). Агресія може бути автоматичною реакцією, викликаною жорстко запрограмованими механізмами самозахисту (наприклад, «бий або біжи»), або включати сценарій агресивної поведінки, який так часто розігрується, що реакція більше не обмірковується.

Життєздатний альтернативний підхід до розуміння функції агресії полягає в тому, щоб локалізувати агресивні акти в трьох вимірах: ступінь, в якому мета полягає в заподіянні шкоди жертві, порівняно з вигодою для злочинця; рівень присутніх ворожих чи збуджених емоцій; і ступінь, з якою агресивний акт було продумано [298].

J. Dollard та ін. [344] запропонували першу систематичну теорію агресії. Використовуючи припущення з психоаналітичної теорії, вони

зосередилися на фрустрації, викликаній блокуванням мети, і припустили, що «виникнення агресивної поведінки завжди передбачає існування фрустрації», і що «існування фрустрації завжди призводить до будь-якої форми агресії» Хоча ця теорія отримала деяку емпіричну підтримку, швидко стало очевидно, що фрустрація не завжди призводить до агресії, і не кожен акт агресії можна простежити до фрустрації. Теорія фрустрації-агресії була переглянута, щоб уникнути можливості того, що фрустрація може викликати реакції, відмінні від агресії (наприклад, втеча або пошук іншого способу досягнення мети), і що схильність, яка буде задіяна, є тією, яка найкращим чином зменшує фрустрацію. У цьому переглянутому формулюванні люди вчаться на досвіді реагувати на фрустрацію агресивними або неагресивними відповідями.

А. Бандура припустив, що соціальну поведінку, включаючи агресію, можна вивчити, спостерігаючи за іншими і наслідуючи їх (тобто через наглядове навчання), а вирішальне значення має те, як люди подумки конструюють свій досвід [304].

Важливо відзначити, що процеси вищого порядку, такі як атрибуція мотивів іншої людини або обмірковування наслідків агресивної відповіді, можуть змусити людину пом’якшити агресивний імпульс.

Нещодавні моделі агресії все більше фокусуються на знаннях, які можуть бути основою агресії. До них належать установки, переконання, очікування, сприйняття, ідеї та концепції, а також агреговані пізнання, такі як схеми та сценарії.

Очевидно, що різні зовнішні тригери можуть збільшити доступність агресивних знань у семантичній пам’яті. Ці знання можуть бути активовані, але нижче за поріг усвідомлення, або активовані до точки усвідомлення. У будь-якому випадку вони можуть викликати агресивну поведінкову тенденцію через праймінг пов’язаних з агресією тенденцій дій, активацію агресивних сценаріїв поведінки або через вплив ворожих упереджень на інтерпретацію сигналів із зовнішнього середовища.

Таким чином, проаналізувавши фундаментальні теорії агресії, ми можемо стверджувати, що така поведінка все ж контрольована, і може як прогресувати до більш жорстоких форм, якщо її не засуджують, а підкріплюють, якщо особистість не вчиться на конструктивних прикладах регулювати свої реакції, але може і зменшуватися та стримуватися шляхом осмислення, рефлексії, перенаправлення вектору уваги чи мотивації, а формування та закріплення у особистості такого характерологічного конструкту як резильєнтність може допомогти у гальмуванні як внутрішньої фрустрації, так і в конкретних поведінкових діях, роблячи їх більш зваженими та адаптивними.

Нагадаємо, шо резильєнтність можна визначити як результат успішної адаптації до складних чи стресових життєвих ситуацій, особливо за допомогою розумової, емоційної та поведінкової гнучкості [377]. Більш конкретно, її можна концептуалізувати як поведінку та здатність особистості протистояти негараздам або «відновлюватися після них» [439; 549].

Відповідно до теорії резильєнтності, генетичні детермінанти, риси особистості, а також фізіологічні показники є міцною основою для пояснення стійкості з погляду здібностей, навичок та поведінки людини щодо здоров'я протягом усього життя [439].

Концепція стійкості відкрила дуже важливий і перспективний напрямок досліджень, що сприяє кращому розумінню психосоціальних детермінант позитивної адаптації у дітей, підлітків та дорослих, одночасно надаючи наукову основу для розробки програм зміцнення психічного здоров'я та профілактики психічних чи поведінкових розладів [451].

Подолання стресу, зокрема, M. Rutter [530] розглядає резильєнтність, приділяючи особливу увагу відносній стійкості до психосоціального ризику. Він наголошує, що ідентифікація стійкості вимагає вивчення низки можливих психологічних результатів, а не тільки зосередження на надзвичайно позитивному або на наднормальному функціонуванні.

Обмежена кількість досліджень, у яких розглядалися нейробіологічні/ біологічні фактори стійкості, визначають її як компетентне функціонування, незважаючи на негаразди, але підкреслюється, що це динамічний процес, на який впливає нейронна та психологічна самоорганізація, а також транзакції між екологічним контекстом і організмом, що розвивається [336].

Дослідники [498] також наголошують, що відсутність психопатологій має вирішальне значення для резильєнтності. З погляду генетики її можна оцінити як ступінь, у якому людина, яка знаходиться в генетичному ризику дезадаптації та психопатології, не схильна до негативного впливу.

По мірі розвитку досліджень стійкості, також змінився і їх фокус − від визначення деяких ключових факторів, пов'язаних зі стійкістю, до розуміння механізмів, за допомогою яких вони можуть працювати.

У цьому контексті стійкість належить до динамічного процесу, що охоплює позитивну адаптацію до тих значних негараздів, які відбуваються в житті [456].

Резильєнтність описується як процеси та моделі позитивної адаптації в процесі розвитку або після загроз адаптації.

О. Hjemdal зі співаторами [409; 462] визначають стійкість як захисні фактори, процеси та механізми, які сприяють хорошому результату, незважаючи на досвід зі стресорами, що несуть у собі значні ризики для психічного здоров'я.

Політика Всесвітньої організації охорони здоров'я розглядає стійкість як те, що охоплює позитивну адаптацію із захисними факторами та активами, які пом'якшують фактори ризику і, отже, зменшують вплив ризику на результати [374].

Американська психологічна асоціація [296] визначає резильєнтність як процес гарної адаптації перед негараздами, травмами, трагедіями, загрозами чи таких, як проблеми в сім'ї та відносинах, серйозні проблеми зі здоров'ям або стресори на робочому місці та фінансові фактори. Це означає «повернення» після важкого досвіду. Крім того, аналіз зарубіжних

досліджень підтверджує, що існує позитивний зв'язок між стійкістю та екстраверсією, відкритістю, доброзичливістю, сумлінністю.

На цьому етапі емпіричне дослідження було проведено з використанням вербально-комунікативних методів (попереднє інтерв'ю та бесіда) та стандартизованого тестування за допомогою наступних методик: шкала стійкості Коннора-Девідсона (CD-RISC-25); опитувальник діагностики копінг-стратегій особистості (Р. Лазарус, С. Фолкман) (Ways of Coping Questionnaire, WCQ) (адаптована версія на 8 шкал), опитувальник агресії Басса-Даркі (Buss-Durkee Hostility Inventory, BDHI).

Для статистичного аналізу використовувався коефіцієнт кореляції Пірсона, оскільки дані представлені в інтервальній шкалі. Використано також методи описової статистики та кореляційний аналіз.

Учасники розділилися на групи після попереднього інтерв'ю під час якого респондентів просили оцінити власний досвід переживання стресових ситуацій та їх вплив на емоційний стан:

Група 1 – важкий та нестримний;

Група 2 – середній та пригнічений;

Група 3 – стійкий та нейтральний.

Після проведення тестування за вищевказаними методиками отримано такі результати (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Описова статистика за досліджуваними параметрами

Параметри	**Середнє**	**Std (σ)**	**Мін**	**Макс**
Індекс агресії	6,0	1,0	5,0	7,0
Індекс ворожості	8,67	1,53	7,0	10,0
Фізична агресія	5,67	1,15	5,0	7,0
Непряма агресія	7,0	3,0	4,0	10,0
Дратівливість	7,0	2,65	4,0	9,0

Продовж. табл. 3.1

Вербальна агресія	6,33	1,15	5,0	7,0
Образа	9,33	1,15	8,0	10,0
Підозрілість	8,33	1,53	7,0	10,0
Негативізм	7,0	2,0	5,0	9,0
Почуття провини	6,33	4,62	1,0	9,0
Резильєнтність	67,0	13,23	53,0	79,0
Конфронтація	59,0	6,56	52,0	65,0
Дистанціювання	56,0	1,0	55,0	57,0
Самоконтроль	54,33	9,07	45,0	63,0
Пошук підтримки	45,0	15,10	29,0	59,0
Відповідальність	56,0	15,10	39,0	70,0
Втеча	65,33	9,50	57,0	75,0
Планування	57,67	1,53	56,0	59,0
Позитивна переоцінка	55,67	5,51	50,0	61,0

Визначено деякі помітні кореляції:

1. Резильєнтність має: від'ємну кореляцію з почуттям провини (-0,99); від'ємну кореляцію з пошуком підтримки (-0,95); від'ємну кореляцію з відповідальністю (-0,97);

2. Втеча позитивно корелює з індексом агресії (0,96) та дратівливістю (0.97);

3. Почуття провини виражено корелює з ворожістю (0,98);

4. Образа та підозрілість має майже повну позитивну кореляцію (1,0).

Кореляція між агресією та резильєнтністю: $r = -0,61$, $p = 0,58$.

Кореляція негативна, помірної сили: з підвищенням резильєнтності агресія зменшується, однак результат статистично незначущий ($p > 0,05$).

Таблиця 3.2

Кореляції між резильєнтністю та копінг-стратегіями (WCQ)

Копінг-стратегії	**r**	**p**	**Інтерпретація**
Планування рішення	0,998	0,037	дуже сильна позитивна кореляція (значуща)
Самоконтроль	0,66	0,54	позитивна, незначуща
Дистанціювання	-0,99	0,084	дуже сильна, негативна, близька до значущості
Інші (конфронтація, втеча тощо)	$r \approx \pm 0,5$	$p > 0,6$	кореляції слабкі або середні, незначущі

Отже, чим вища резильєнтність, тим частіше респонденти застосовують планування вирішення проблем – раціональний, конструктивний копінг.

Таблиця 3.3

Кореляція між агресією та копінг-стратегіями

Копінг-стратегії	**r**	**p**	**Інтерпретація**
Самоконтроль	-0,998	0,041	дуже сильна негативна кореляція (значуща)
Пошук соціальної підтримки	0,993	0,073	майже значуща позитивна
Конфронтація	0,991	0,084	позитивна, близька до значущості
Інші	$r \approx \pm 0,5$	$p > 0,5$	незначущі

Отже, чим вища агресія респондентів, тим нижчий самоконтроль як копінг-стратегія. Це логічно, оскільки агресивні реакції часто супроводжуються імпульсивністю та труднощами в емоційній регуляції.

Стовпчикова діаграма показує, як змінюються рівні агресії та резильєнтності в трьох групах респондентів – видно, що вищий рівень резильєнтності часто супроводжується нижчим рівнем агресії (рис. 3.1).

Точкова діаграма за показниками резильєнтності і планування демонструє сильний позитивний зв'язок, підтверджений статистично: респонденти з високою резильєнтністю більше схильні до конструктивного планування (рис. 3.2).

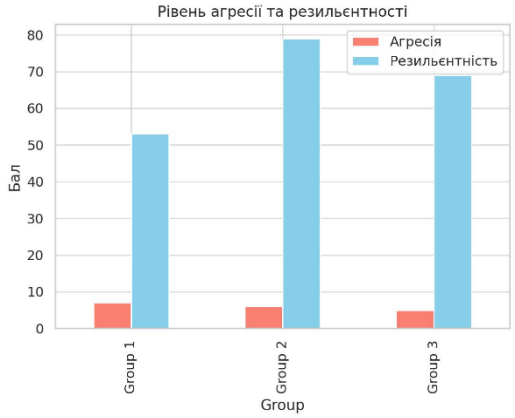

Рис. 3.1. Зміни рівнів агресії та резильєнтності за групами

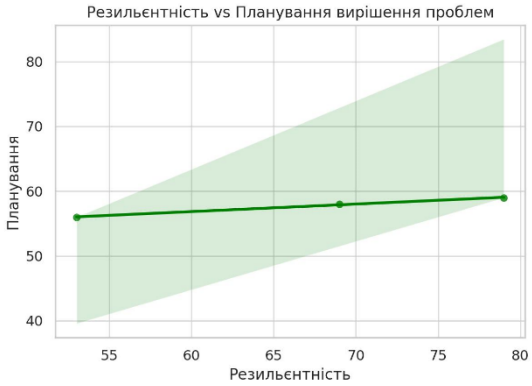

Рис. 3.2. Взаємозв'язок резильєнтності та планування

Точкова діаграма агресії та самоконтролю респондентів демонструє негативну кореляцію: чим агресивніше респондент, тим менш розвинений у нього самоконтроль.

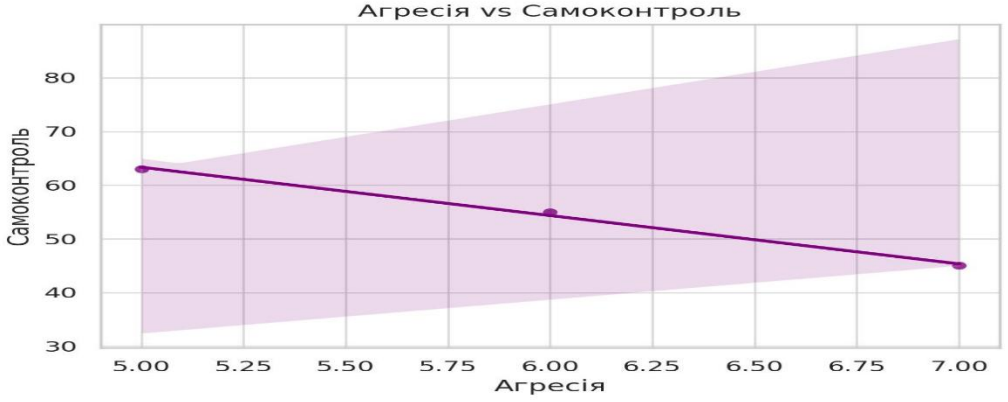

Рис. 3.3. Взаємозв'язок агресії та самоконтролю

Таким чином, після проведення емпіричного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Резильєнтність обернено пов’язана з агресією.

2. Найсильніша та статистично значуща позитивна кореляція – між резильєнтністю і плануванням вирішення проблем, що свідчить про конструктивний стиль адаптації.

3. Агресія обернено пов’язана з самоконтролем – чим більше показники агресії, тим менше здатність до саморегуляції.

4. Агресивніші респонденти частіше вдаються до конфронтації і менше шукають соціальну підтримку.

Отже, агресія, як вид поведінки, притаманна кожній людині та існувала в соціальній площині завжди. Агресивну поведінку зумовлює низка факторів, серед яких як біологічні (тип нервової системи, реакція нейронів на негативні емоції), соціальні (позитивне закріплення агресивної поведінки, як домінуючої у певних соціальних груп тощо) та психологічні (стрес, кризові події, загальний негативізм, дратівливість, патологічні особистісні розлади, попередній негативний життєвий досвід).

Агресія є головним внутрішнім чинником і психологічним предиктором насильницької поведінки, що включає високий рівень імпульсивності, емоційну незрілість та деструктивні установки. Вона переростає в реальну насильницьку поведінку під впливом конкретних тригерів: психологічні риси (низький самоконтроль, хронічний гнів, звичка звинувачувати інших), соціальний досвід (жорстоке поводження в дитинстві, вплив агресивного середовища або групи), фізіологічні стани (порушення роботи мозку, втома, вплив алкоголю чи наркотиків). Серед основних форм прояву переважають вербальні погрози, фізична агресія, прихована агресія (маніпуляції, ігнорування, пасивний опір).

При високому рівні агресії та відсутності допоміжних позитивних конструктів особистості, який в нашому дослідженні представлений резильєнтністю, але може мати й інші прояви: життєстійкість (в багатьох

дослідженнях резильєнтність розглядається саме як її складова), високий рівень рефлексії та емоційного інтелекту, оптимістичність, впевненість в собі та ін. у особистості не вибудовуються конструктивні копінг-стратегії, і вона скоріше буде обирати втечу, яка може бути оцінена як аутоагресія по відношенню до себе та власних переживань, чи конфронтацію, яка може характеризуватися протистоянням з іншими людьми, що доведено в емпіричній частині дослідження.

Таким чином проаналізовано, як рівень агресії та резильєнтності впливає на обрання домінуючої копінг-стратегій для подолання стресових та психотравмуючих ситуацій, що гальмує або підвищує ризики насильницької поведінки. Показано, що в більшості випадків агресивна поведінка контролюється за допомогою когнітивних та соціально-афективних процесів, які є похідними від компетенцій, які мозок використовує глобально та скоординовано у своїх звичайних функціях.

Розглянуто форми агресії, зокрема фізичну, вербальну, реляційну, а також пряму та непряму. Показано, що агресія може бути автоматичною реакцією, викликаною жорстко запрограмованими механізмами самозахисту або включати сценарій агресивної поведінки, який так часто розігрується, що реакція більше не обмірковується.

Показано, що формування та закріплення у особистості такого характерологічного конструкту як резильєнтність може допомогти у гальмуванні як внутрішньої фрустрації, так і в конкретних поведінкових діях, роблячи їх більш зваженими та адаптивними, що призводить до зниження ризиків прояву насильницької поведінки.

Проведено емпіричне дослідження з використанням вербально комунікативних методів та наведено його результати. Доведено, що чим вища резильєнтність, тим частіше респонденти застосовують планування вирішення проблем – раціональний, конструктивний копінг, натомість, чим вища агресія, тим нижчий самоконтроль як копінг-стратегія.

У контексті проблеми дослідження слід наголосити, що статистика розладів психічного здоров'я, зокрема молоді, продовжує викликати занепокояння. Тривога є найпоширенішою і найчастіше проявляється раніше за всі проблеми, та стає чинником ризику розвитку емоційного вигорання у юнацькому віці. Використання заходів для розширення соціальних зв'язків та активне зосередження уваги на когнітивних та соціальних навичках мають велике значення для запобігання таких проблем у майбутньому. Підвищений ризик посттравматичного стресового розладу пов'язаний не лише з впливом насильства, але й з ненасильницькою травмою, спричиненою війною, включаючи вимушене переселення та втрату соціальної підтримки.

Під час війни молодь зазнає організованого насильства, втрату соціальних зв'язків та переселення на вирішальних етапах їх фізичного, емоційного, соціального та когнітивного розвитку. Не можна недооцінювати психологічний вплив, який війна в Україні залишає на молоді, і країни, які приймають біженців, також повинні усвідомлювати необхідність надання своєчасних та ефективних послуг у галузі психічного здоров'я.

Ненасильницька травма через війну, яка включає вимушене переселення та втрату соціальної підтримки також збільшують ризик посттравматичного стресового розладу. Так, вимушене переселення піддає підлітків додатковим стресорам, як-от проблеми, викликані змінами в сімейній динаміці, такими як догляд за молодшими братами і сестрами та психологічно чи фізично постраждалими опікунами. Відсутність підтримки з боку довірених дорослих і невизначеність стабільного позитивного середовища надає кумулятивний негативний вплив на психічне здоров'я молоді. У зв'язку з цим підвищується необхіднфсть розвитку життєстійкості особистості.

Нагадаємо, що провівши спостереження за сотнями життєстійких дітей, західні дослідники [530 та ін.] виявили у них такі загальні якості.

1. Високу адаптивність. Вони соціально компетентні і вміють себе вести невимушено, як в суспільстві своїх однолітків, так і серед дорослих. Вони вміють призвести приємне враження на оточуючих.

2. Впевненість у собі. Труднощі тільки підбурюють їх. Непередбачувані ситуації не бентежать.

3. Незалежність. Такі люди живуть своїм розумом. Хоча вони уважно дослухаються до порад дорослих, але вміють при цьому не потрапляти під їх вплив.

4. Прагнення до досягнень. Вони прагнуть демонструвати оточуючим свою високу успішність в школі, спортивні успіхи, художні або музичні здібності. Успіх приносить їм радість. Вони на власному досвіді переконуються, що можуть змінити ті умови, які їх оточують.

5. Обмеженість контактів. Зазвичай їх дружні і родинні зв'язки не дуже тісні. Вони встановлюють лише кілька стійких і постійних контактів з іншими людьми. Незначна кількість зв'язків сприяє їх почуттю безпеки і захищеності.

В ході дослідження виявлено відмінності в рівні розвитку життєстійкості у підлітків різних соціальних груп.

Рівні розвитку стійкості були визначені відповідно до даних Р. Бартона, згідно з якими низький рівень становить менше 60 балів, середній рівень становить від 60 до 90 балів, а високий рівень вище 90 балів.

Результати дослідження представлені в табл. 3.4.

Згідно з даними табл. 3.4, можна відзначити відмінності в індексах розвитку життєстійкості як між трьома соціальними групами, так і в гендерних показниках всередині кожної групи.

Перш за все, говорячи про кожну групу в цілому, можна зробити висновок, що 44,5% підлітків-спортсменів мають високий рівень життєстійкості, і лише 2% мають низькі показники.

Таблиця 3.4

Рівень розвитку життєстійкості підлітків різних соціальних груп

Параметри вибірки	**Кількість учасників з різним рівнем життєстійкості (%)**		
	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Підлітки-спортсмени	2	53,5	44,5
Учні коледжу	15	60	25
Підлітки-школярі	23	46	31
Дівчата-спортсменки	2,7	54	43,3
Студентки коледжу	25	52,5	22,5
Школярки	31,7	56,3	12

При цьому, якщо говорити про гендерні відмінності, рівень життєстійкості практично однаковий у дівчат і хлопців.

Отримані дані показують, що конкурентне середовище з орієнтацією на досягнення і конкретний результат, забезпечує розвиток життєстійкості підлітків-спортсменів на досить високому рівні.

У групі учнів коледжу та школярів отримані дані показують аналогічні підліткам-спортсменам середні показники життєстійкості. Зменшується кількість підлітків з високим рівнем (25%) і спостерігається явне зростання підлітків з низьким рівнем (15%). Більш того, низькі значення витривалості більш виражені у студенток коледжу.

Аналіз анкет школярів з високими показниками життєстійкості виявив цікаві факти, зокрема, учні фізико-математичних класів, переможці наукових змагань, які успішно поєднують спорт з навчальними досягненнями, мають високі показники.

Таким чином, отримані результати підтверджують той факт, що конкурентне середовище і націленість на майбутні досягнення будуть все більше розвивати життєстійкість підлітків. Що стосується труднощів адаптації в гендерному аспекті, очевидно, що в академічному середовищі дівчатам важче адаптуватися.

Близький життєстійкості феномен «онтологічної впевненості», описаний Р. Ленг: «онтологічно впевненою» він називає особистість, яка усвідомлює свою цілісність, спокійно зустрічає життєві негаразди. Хоча в роботах практично не розкривається значення цих термінів, можна зафіксувати загальну тенденцію в розвитку їх змісту: здатність особистості протистояти негативним життєвим умовам і усвідомленість життя як найвищої цінності.

Між поняттями «життєстійкість» і «психологічна стійкість», на наш погляд, теж можна провести паралелі. Під психологічною стійкістю зазвичай розуміється цілісна характеристика особистості, що забезпечує її стійкість до фруструючих і стресогенних впливів важких ситуацій.

Психологічна стійкість залежить від типу нервової системи, досвіду особистості, набутого в тому середовищі, де вона розвивалася, від вироблених раніше навичок поведінки і дій, від рівня розвитку основних пізнавальних структур.

Встановлено, що поведінка психологічно стійкої особистості здіснюється за схемою: завдання – актуалізований ним мотив – здійснення дій, що ведуть до його реалізації – усвідомлення проблеми – негативна емоційна реакція – пошук способу подолання труднощів – зниження сили негативних емоцій – покращення функціонування та сприяюча йому оптимізація рівня збудження.

Схема поведінки у нестійкої особистості дещо інша: завдання – мотив – здійснення дій, що ведуть до його реалізації – усвідомлення труднощів – негативна емоційна реакція – хаотичні пошуки виходу – погіршення

усвідомлюваних труднощів – зростання сили негативних емоцій – погіршення функціонування – зниження мотивації або оборонна реакція.

Також вітчизняні та зарубіжні дослідники застосовують різні поняття, що описують якщо не один і той же, то однорідні феномени: «стійкість до стресу», «стрес-толерантність», «опірність стресу», поміхостійкість», «психічна готовність», «емоційна стійкість», «психологічна стійкість», «психічна стійкість».

При всьому різноманітті термінів, що характеризують психологічний аспект опору особистості життєвим негараздам і труднощам, можна виділити те спільне, що вкладається в зміст цих понять. Йдеться про здатність особистості успішно протистояти умовам, які можуть негативно вплинути на її життєдіяльність. Зазначена тенденція розвитку поняття «життєстійкість» в психології створює перспективу в постановці і вирішенні завдань стабілізації психічного здоров'я та профілактики насильницької поведінки.

Розроблена західними дослідниками технологія формування життєвих навичок відмінно себе зарекомендувала як первинна профілактика саморуйнуючої, аутоагресивної поведінки. По-друге, спостерігається деяка подібність «портретів» життєстійкої особистості і носія життєвих навичок, які розуміються як комплекс поведінкових навичок, що забезпечує здатність до соціально адекватної поведінки, що дозволяє людині продуктивно взаємодіяти з оточуючими і успішно справлятися з вимогами і змінами у повсякденному житті.

Цей комплекс включає навички позитивного і конструктивного ставлення до власної особистості, позитивного спілкування, самооцінки і розуміння інших, управління власними емоціями, адекватної поведінки в стресових ситуаціях, продуктивної взаємодії, самостійного прийняття рішення, вирішення проблемних ситуацій, роботи з інформацією.

Отже, аналізуючи результати наукових досліджень і емпіричні дані, ми дійшли висновку, що життєстійкість особистості – це її інтегральна характеристика, що дозволяє чинити опір негативним впливам середовища,

ефективно долати життєві труднощі, трансформуючи їх в ситуації розвитку і тим самим запобігати ризикам прояву насильницької поведінки.

Життєстійкість не тільки детермінує характер особистісної реакції на зовнішні стресові і фруструючі обставини, але і дозволяє ці обставини звернути в можливості самоудосконалення.

Життєстійка особистість характеризується такими ознаками: високий рівень розвиненості вольових якостей; оптимальна смислова регуляція; розвинена соціальна компетентність; норма розвитку когнітивних структур; повноцінність орієнтування в реальній ситуації; адекватність самооцінки; благополуччя комунікативної сфери; самостійність; стійкість до фрустрації [458].

3.2. Визначення ролі стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості

На *другому етапі* емпіричного дослідження було визначено роль стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості.

Трансформаційні процеси інституційної структури соціуму в цілому та процеси інституціоналізації потребують тривалого часу. Зміна ціннісних засад соціуму обумовлює виникнення аномійних станів (за Е. Дюргеймом [353]), коли суспільний порядок дестабілізується, зростає рівень насильства та жорстокості, у тому числі в традиційних сферах життєдіяльності особистості, що виникають з неврегульованих суспільних відносинах.

За своєю суттю тему насильницької поведінки не можна сприймати як емоційно та соціально нейтральну, але лише у другій половині XX століття почалася проблематизація домашнього насильства, і з'явилися групи інтересів, які артикулювали цю проблему.

Нові соціальні течії в термінах свободи і рівності сприяють відкриттю сфери, про яку раніше не йшлося. Насильницький спосіб поведінки в сім'ї

починає характеризуватися як порушення певної норми, і все більша кількість людей визнає його дією, неприпустимою з точки зору моралі і права.

Наразі немає єдиної думки щодо першопричини насильницької поведінки в сім'ї. Для пояснення механізмів та причин насильницької поведінки в сім'ї взагалі та домашнього насильства, обґрунтовуються нові концептуальні підходи, зокрема у різних наукових дисциплінах.

Будь-який соціальний феномен, у тому числі насильницька поведінка в сім'ї, можна розглядати на мікро-, мезо-, макрорівні та відповідно до цього класифікувати підходи до його вивчення:

1) мікрорівень індивідуальних особливостей жертви та злочинця;

2) мезорівень сімейного оточення;

3) макрорівень суспільства, в межах якого спостерігається домашнє насильство (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Класифікація підходів до вивчення феномену насильницької поведінки в сімейному середовищу

Рівень	Підходи
Мікрорівень	Теорії психопатології та особистісних рис, теорія потягу (інстинкту) (З. Фрейд, Е. Фромм), фрустраційна теорія агресії (Джон Доллард, Н. Міллер), теорії соціалізації та соціального навчання (Л. Берковіц, А. Бандура, К. О'Лірі, С. Фарлі), теорія прихильності (Дж. Боулбі, Дж. Делозьє, П. Сімондс та ін.), теорія систем (А. Рассел та ін.) тощо.
Мезорівень	Більшість наукових психологічних шкіл, починаючи від психоаналізу (З. Фрейд, Е. Фромм, А. Адлер, Д. Віннікотт, М. Кляйн, А. Фрейд та ін.) до екзистенційно-гуманістичної психології (К. Ясперс,

	А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) і психогенетики (К. Тейч), проводили дослідження домашнього насильства через розгляд психологічних проблем виктімної особистості (особистості жертви) та причин агресивної поведінки. В межах біологічних або психофармакологічних теорій особлива увага приділяється вивченню зловживання алкоголем як значущого фактору ризику вчинення насильства в міжособистісних відносинах (К. Леонард, С. Тайлор, Р. Густафсон та ін.).
Макрорівень	Теорії, спрямовані на вивчення таких факторів домашнього насильства, як культурні сприйняття, норми про домашнє насильство, що випливають з культурних особливостей суспільства (соціокультурний підхід, культурні або патріархальні теорії), відсутність в суспільстві спеціальних механізмів, здатних стримувати індивідів від вчинення домашнього насильства і безкарності або незначного покарання за вчинення домашнього насильства (теорії стримування) і соціальні проблеми в суспільстві, є наслідком структурних характеристик самого суспільства і одним з важливих факторів насильства (теорії соціальних структурних факторів) [35].

Попри актуальність та нагальність проблеми насильницької поведінки в сім'ї, можемо констатувати, що спостерігається недостатність наукових праць соціально-психологічного спрямування.

Взаємозв'язок насильницької поведінки в сім'ї і проявів насильства в суспільстві та їх взаємозалежність – напрямок, який почав розроблятися лише останнім часом, і особлива роль тут належить теоріям макрорівня, які

шукають причини насильницької поведінки в сім'ї в соціальній структурі, системах цінностей соціуму або окремої соціальної групи.

Ключовою тезою культурно-патріархальних теорій є думка, що у деяких ситуаціях насильницька поведінка в сім'ї вважається соціально виправданою і навіть заохочується як прийнятна форма соціальної дії. Дослідники розвивають радикальний феміністичний напрям культурно-патріархальних теорій та вважають, що існуючі в сучасній культурі патріархальні вірування дають чоловікам право контролювати поведінку жінок, в тому числі за допомогою сили [130].

Соціокультурний підхід наголошує, що існує певний набір соціальних структур, культурних норм і системних цінностей, які виробляють певний тип соціальної чутливості суспільства, толерантного до насильницької поведінки в сім'ї [534].

В основі теорії стримування лежить припущення У. Реклесса про існування зовнішніх і внутрішніх бар'єрів, що стримують людей від порушення соціальних і правових норм в суспільстві. Багато дослідників, згідно з цією теорією, вважають (Л. Шерман, Р. Бек, Р. Хеллес, А. Блюмштейн та ін.), що причина насильства в сімейних відносинах полягає в тому, що потенційна ціна вчинення насильства в таких відносинах занадто низька [306 та ін.].

За даними міжкультурних досліджень та Всесвітньої доповіді ВООЗ, безпосередній вплив на поширення насильницької поведінки в сім'ї мають такі соціальні чинники: війни, соціальні конфлікти або соціальні зрушення; періоди економічних і соціальних змін; бідність як «маркер» різних соціальних умов, що підвищують ризик домашнього насильства; використання насильства як засобу вирішення сімейних конфліктів; неприйняття суспільством проблеми домашнього насильства; відсутність санкцій за вчинення домашнього насильства; відсутність робочих груп для організації надання допомоги потерпілим; жорсткі гендерні ролі; структурна нерівність між чоловіками і жінками; уявлення про чоловіче домінування,

чоловічу честь і агресію; економічна влада чоловіків і прийняття рішень у сім'ї; нездатність жінки розлучитися з ґвалтівником; підвищення статусу жінки (наприклад, набуття нетрадиційних ролей) [590].

У сучасних західних дослідженнях (К. О'Лірі, Л. Уокер та ін.) до індивідуальних факторів ризику потенційних жертв насильницької поведінки в сім'ї можна віднести низький рівень освіти і молодий вік.

Слід зазначити, що в соціологічних теоріях обґрунтовано багато з перерахованих соціальних факторів насильницької поведінки в сім'ї, названих в міжкультурних дослідженнях; зокрема: соціальні проблеми (бідність, безробіття), які викликають стрес і провокують насильство [556]; культурне прийняття поведінки, заснованої на насильстві, як адекватного способу вирішення конфліктних ситуацій, включаючи патріархальні цінності сучасних суспільств, що виправдовують насильницьку поведінку в сім'ї щодо жінок; безкарність або незначне покарання за вчинення домашнього насильства. Існують також такі фактори ризику, як близькість/приватність сім'ї як соціального інституту [556] та нерівність у розподілі влади між чоловіком і дружиною [592].

Згідно результатів емпіричних досліджень, що розглядають причини насильницької поведінки в сім'ї, а також триваючі трансформаційні процеси в результаті модернізації суспільства, на поширення практики домашнього насильства в українському суспільстві безпосередньо впливають такі соціальні фактори, як: високий рівень бідності; використання насильства як норми для вирішення сімейних конфліктів; намагання жінок набути рівного з чоловіками статусу, як прагнення подолати гендерну нерівність; латентність проблеми домашнього насильства; недостатність практики правозастосування норм законодавчої бази для вирішення проблеми насильницької поведінки в сім'ї, та нерозвиненість системи соціальних інститутів щодо надання допомоги сім'ям, які проживають в ситуації насильницької поведінки в сім'ї [247].

Вивчення проблеми насильницької поведінки в сім'ї є новим полідисциплінарним напрямом, в якому ведуться дискусії щодо визначення значення та змісту практик насильницької поведінки в сім'ї. Аналіз літератури з обговорюваної проблеми показав, що автори досліджень пропонують різні визначення та назви цього явища – «домашнє насильство», «сімейне насильство», «подружнє насильство» [82].

Хоча існує консенсус щодо загального значення насильницької поведінки в сім'ї, зміст окремих визначень значно різниться. Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [183].

На нашу думку, найбільш вдалим є наступне визначення поняття насильницької поведінки в сім'ї: це дія або бездіяльність одного з членів сім'ї, спрямована на інших членів сім'ї, вчинена з використанням наявної або створеної обставинами переваги сили або влади, порушення особистих прав і свобод інших членів сім'ї, загроза їх життю і здоров'ю (фізичному і психічному), заподіяння їм страждань і шкоди.

Під насильницькою поведінкою в сім'ї розуміється міжособистісна форма насильницьких дій. Залежно від стратегії поведінки агресора насильство може бути явним і латентним (непрямим). З точки зору часових параметрів, насильство характеризується як таке, що відбувається наразі або сталося в минулому; одиничне або багаторазове, перманентне [264].

Насильницькі дії можна поділити на дві групи: персоніфіковані, тобто такі, що визначаються контекстом міжособистісних або внутрішньосімейних

відносин і спрямовані на конкретну особу; знеособлені, тобто зумовлені переважно зовнішніми причинами та (або) внутрішнім станом агресора, спрямовані для досягнення якихось цілей і спочатку не включені в контекст відносин з об'єктом насильства. Об'єктом насильства в сім'ї може стати будь-який член сім'ї.

В українському дискурсі прийнято виділяти три види сімейної жорстокості: з боку батьків по відношенню до дітей; з боку одного з подружжя по відношенню до іншого; з боку дітей та онуків стосовно літніх родичів.

Міжнародні стандарти класифікації найчастіше використовують два види насильницької поведінки в сім'ї. Такі характеристики можуть включати вікові критерії (наприклад, насильство щодо дітей або людей похилого віку), стать (насильство щодо жінок або чоловіків), гендерні характеристики (насильство з боку партнера/подружжя), стан здоров'я (насильство щодо інвалідів та недієздатних), пов'язані відносини (насильство між братами та сестрами, найближчими родичами, кровозмішення), етнічна приналежність, соціальний статус, професія тощо [107 та ін.].

Інша типологія, найбільш поширена і також широко описана, заснована на характері насильницьких дій і включає в себе такі види насильства, як фізичне, психологічне (емоційне), статеве та економічне [183].

Слід зазначити, що виокремлення окремих видів насильства в сім'ї, залежно від форми насильницьких дій, є значною мірою умовним, оскільки на практиці в більшості випадків домашнє насильство має інтегративний характер, зокрема, будь-який вид насильства завжди має своєю складовою психологічне (емоційне) насильство.

У той же час насильство характеризується тим, що набуває узагальнений характер [82]. У зв'язку з тим, що понятійний апарат досліджуваної проблеми охоплює абсолютно різні за характером,

спрямованістю та ступенем інтенсивності дії, актуалізується необхідність чіткого визначення сутності та змісту явища домашнього насильства.

Вирішення цієї наукової проблеми має важливе значення для створення універсальної класифікації практик внутрішньосімейної жорстокості.

Таким чином, насильницька поведінка в сім'ї є одним із способів організації, утримання та відтворення деструктивного соціального простору, в якому функціонують особистість та суспільство, через цілісну систему конфліктних відносин, що складаються між членами сім'ї, що ґрунтується на багаторазовому використанні деструктивних соціальних практик, метою яких є підпорядкування волі та здійснення контролю за думками та діями однієї особи (жертви) іншою особою (агресором).

Також насильницьку поведінку в сім'ї, на нашу думку, можна класифікувати за двома основними формами впливу (на тіло та психіку) на два види – фізичне та психологічне насильство.

Слід зазначити, що від насильницької поведінки в сім'ї страждають всі без винятку члени сім'ї, які змушені підлаштовуватися під кривдника та підлаштовуватися під його поведінку; особливо в таких сім'ях негативному впливу піддаються діти, які є свідками випадків домашнього насильства між батьками.

Згідно з результатами дослідження Л. Берковіца, Р. Хеллеса і М. Штрауса, будь-яка форма насильницької поведінки в сім'ї, як правило, передається з покоління в покоління. Наприклад, діти, які виросли у відносинах, заснованих на насильстві, засвоюють модель поведінки батьків і переносять її в дорослі сім'ї, стаючи згодом або жертвами насильства, або ґвалтівниками [309].

Отже, сім'я у випадках насильницької поведінки є джерелом відтворення насильства в суспільстві, оскільки будь-які форми насильства в сім'ї передаються з покоління в покоління. Це свідчить про негативні

наслідки насильницької поведінки в сім'ї не лише для обмеженого кола осіб у ситуації сімейного насильства, а й для всього суспільства.

На закінчення зазначимо, що розгляд проблеми насильницької поведінки в сім'ї на мікрорівні характеристик потерпілих і правопорушників та мезорівні сімейного оточення є найбільш актуальними теоретичними та методологічними підходами.

Отже, класифіковано підходи до проблеми насильницької поведінки в сім'ї за мікрорівнем індивідуальних особливостей жертви та злочинця; мезорівнем сімейного оточення; макрорівнем суспільства, в межах якого спостерігається насильницька поведінка в сім'ї.

Виокремлено соціальні фактори насильницької поведінки в сім'ї, зокрема: соціальні проблеми, які викликають стрес і провокують насильство; культурне прийняття поведінки, заснованої на насильстві, як адекватного способу вирішення конфліктних ситуацій, включаючи патріархальні цінності сучасних суспільств, що виправдовують сімейне насильство щодо жінок; безкарність або незначне покарання за вчинення сімейного насильства.

Уточнено визначення поняття насильницької поведінки в сім'ї, як дії або бездіяльності одного з членів сім'ї, спрямованої на інших членів сім'ї, вчиненої з використанням наявної або створеної обставинами переваги сили або влади, порушення особистих прав і свобод інших членів сім'ї, загрози їх життю і здоров'ю (фізичному і психічному), заподіяння їм страждань і шкоди.

Методика дослідження психологічного насильства над жінками в родині (І. Кочергіна) дозволила отримати результати за шкалами «заборони та примус», «погрози», «контроль», «презирство та знецінення особистості», «негативне оцінювання розумових здібностей», «емоційне нехтування».

У табл. 3.6 наведено приклади найбільш інформативних запитань, які увійшли до кожного з шести факторів (за І. Кочергіною [100]).

Таблиця 3.6

Факторні навантаження

Шкали	Запитання
Заборони та примус	14. Чи бувало, що Вам забороняли з кимось спілкуватись? (0,530840); 26. Чи було таке, що хтось насильно намагався обмежити ваші дії? (0,380544);
Погрози	16. Вас попереджали: якщо ви будете наполягати на своєму – це призведе до покарання? (0,899397); 17. Чи пригадуєте Ви, що погрожували здійснити самогубство, якщо Ви не зміните своєї поведінки чи свого ставлення до члена родини? (0,539823);
Контроль	2. Вас контролювали в тому, куди Ви ідете і що Ви робите? (0,462753); 49. Родич повинен дати Вам дозвіл на те, щоб Ви здійснили своє рішення? (0,382101).
Презирство та знецінення особистості	19. Ви вважаєте, що вас принижують? (0,614668); 46. Вас несхвально чи зневажливо оцінюють? (0,631433);
Негативне оцінювання розумових здібностей	10. Чи бувало, що член Вашої родини переконував інших в тому, що Ви не сповна розуму? (0,573723); 40. Чи сміялись з Вас, щоб навмисно принизити у присутності інших людей? (0,385629);
Емоційне нехтування	29. Чи говорили Вам речі, які Вас ранять? (0,462111); 51. Чи Ви «звикались» з образливою поведінкою родича? (0,531954)

Оцінка надійності інструменту здійснювалася за допомогою визначення коефіцієнту α-Кронбаха (оцінка внутрішньої консистентності) для кожної шкали методики.

Таблиця 3.7

Внутрішня узгодженість шкал методики

Фактори/ Шкали	**Коефіцієнт α-Кронбаха**					
	Батько	Мати	Брат / Сестра	Старше покоління	Діти	Чоловік та його родина
Заборони та примус	0,83	0,77	0,81	0,92	0,81	0,95
Погрози і оцінка адекватності почуттів	0,76	0,67	0,86	0,86	0,93	0,89
Контроль	0,76	0,69	0,86	0,92	0,78	0,93
Презирство та знецінення особистості	0,85	0,81	0,86	0,93	0,72	0,93
Негативне оцінювання розумових здібностей	0,72	0,67	0,74	0,90	0,81	0,93
Емоційне нехтування	0,85	0,78	0,87	0,92	0,81	0,92

За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу встановлено кількість отриманих досліджуваними балів за кожною із виділених шкал у

кожному із трьох кластерів. Враховувались бали досліджуваних у межах 10-90 процентиль. Далі з метою переведення сирих балів, отриманих по відповідній шкалі, у стандартизовані Т-бали знайдено математичне сподівання (М) та стандартне відхилення (σ) (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Інформаційні дані по сирих балах за методикою І. Кочергіної

Заборони та примус	
M	127,0922
σ	36,3068
Мінімальна кількість сирих балів	76
Максимальна кількість сирих балів	384
Загальна кількість запитань	11
Погрози	
M	75,9211
σ	20,7229
Мінімальна кількість сирих балів	48
Максимальна кількість сирих балів	243
Загальна кількість запитань	7
Контроль	
M	91,3186
σ	23,9358
Мінімальна кількість сирих балів	55
Максимальна кількість сирих балів	278
Загальна кількість запитань	8
Презирство та знецінення особистості	
M	73,7431
σ	21,2714
Мінімальна кількість сирих балів	48
Максимальна кількість сирих балів	244

Загальна кількість запитань	7
Негативне оцінювання розумових здібностей	
M	80,7819
σ	21,3523
Мінімальна кількість сирих балів	48
Максимальна кількість сирих балів	242
Загальна кількість запитань	7
Емоційне нехтування	
M	68,8659
σ	20,2917
Мінімальна кількість сирих балів	43
Максимальна кількість сирих балів	211
Загальна кількість запитань	6
Психологічне насильство	
M	517,7447
σ	136,8776
Мінімальна кількість сирих балів	221
Максимальна кількість сирих балів	1541
Загальна кількість запитань	44

Отримані сирі бали по кожній шкалі були переведені у стандартизовані Т-бали (стени) за допомогою формули: Т-бали=5,4+1,5/σ × (сирі бали – M).

Нижче наведено отримані дані за шкалами методики І. Кочергіної з описом рівнів психологічного насильства.

У жінок, які отримали високі показники за шкалою «заборони та примус» (8±1 стенів), наявні переживання, що хтось з родини намагається обмежити їх свободу, дії, доступ до грошей, телефону, машини чи інших речей, час, який би хотілось присвятити близьким людям чи друзям. Ці

переживання пов’язані з заборонами спілкування, з наказами зробити щось, що змушувало почуватись погано. Високі бали отримали респондентки, яким здається, що родичі не помічають їх почуттів, ставляться зверхньо, деспотично та наказово.

Середні показники (6±1 стенів) отримали досліджувані, заборони та примус щодо яких не є постійним та тотальним, проте їх переживання пов’язані з поведінкою членів родини у формі деякого контролю їх поведінки та дій, часткового примусу до дій, які не входили у їх наміри тощо. Жінки, які отримали середні показники за цією шкалою часом переживали збентеження, викликане поведінкою членів їх родини, а також почуття, що спілкування з певним членом родини є обтяжливим в силу його вимогливості та безапеляційності.

Низькі показники (2±1 стенів) отримали жінки, які у взаємодії з членами родини не стикались з заборонами чи примусом до певних дій з їх боку.

Високі показники (8±1 стенів) за шкалою «погрози» свідчили про наявність у досліджуваних жінок постійних переживань, пов’язаних з погрозами з боку кривдника, що включали погрози ізоляції, заподіяння ушкодження чи надання фізичної шкоди, погрози знущань з жертви, її членів сім’ї, дітей, друзів, домашніх улюбленців тощо. Окрім цього, жінки переживали страх через тероризування та переслідування з боку кривдника. Погрози кривдника стосувалися погрози здійснити самогубство чи завдати іншої важкої шкоди собі, якщо не будуть виконані його вимоги.

Середні показники (6±1 стенів) отримали жінки, яким здавалося, що до них часом виявляють погрози, зневагу, відмову, щоб налякати їх. Бувало, що вони переживали необґрунтовану лайку з погрозами понести покарання за певні свої дії чи переконання.

Низькі показники (2±1 стенів) свідчили про відсутність у жінок переживань з приводу погроз, тероризування, переслідування з боку членів власної родини.

Шкала «контроль» описувала переживання респонденток, що були пов’язані з надмірним контролем з боку членів їх родини. Високі показники (8±1 стенів) отримали жінки, що стикались в родині з тотальним контролем їх дій, вчинків, поведінки. Жінки переживали контроль в тому, куди вони ідуть, що роблять, з ким та скільки часу спілкуються, а часто і звинувачення у їх бік в тому, чого вони не робили. У цьому випадку дуже часто родич повинен був дати звій дозвіл на те, щоб жінка могла здійснити своє рішення.

Середні показники (6±1 стенів) отримали респондентки, які не мають переживання тотального контролю усіх сфер їх життя, але є обмежені у чомусь, не можуть здійснити власні рішення у певних сферах через те, що члени родини схильні до збереження останнього слова за собою, поводяться владно, не сприймають критики.

Низькі показники (2±1 стенів) отримали жінки, які у своїй родині почувалися задовільно, можуть робити те, що саме вони вважають за потрібне, члени їх родини не вимагали звітування щодо намірів та діяльності жінки.

Шкала «презирство та знецінення особистості» описувала переживання жінок, які стосувалися зневажливого ставлення до неї з боку членів її родини. Високі показники (8±1 стенів) отримали жінки, які вважали, що їх принижують, говорять про них зневажливо, критикують невиправдано, постійно підозрюють без причин, несхвально оцінюють. Часто родичі використовували злі насмішки та презирство, щоб змусити жінку почуватись погано.

Середні показники (6±1 стенів) стосувалися жінок, що відчували принизливе та зневажливе ставлення з боку когось з родини, можливе слідування кривдника чіткій рольовій позиції в межах родини.

Низькі показники (2±1 стенів) отримали жінки, які в родині мали рівну позицію з усіма членами родини, не переживали образ, приниження та зневаги.

Отримані високі показники (8±1 стенів) за шкалою «негативне оцінювання розумових здібностей» свідчили про наявність у жінок переконання, що хтось з родини невиправдано зневажливо оцінює їх розумові здібності, не сприймає їх судження, не має довіри до їх слів.

Середні показники (6±1 стенів) за цією шкалою отримали жінки, які вважають, що їх розумові здібності часом несправедливо применшуються родичами, що їх позиція у родині іноді невиправдано нівелюється з метою домінування.

Низькі показники (2±1 стенів) були характерні для респонденток, які не переживали приниження власних інтелектуальних можливостей з боку своїх родичів.

Високі показники (8±1 стенів) за шкалою «емоційне нехтування» отримали жінки, які вважали, що є емоційно відкинутими з боку когось з родичів, що у їх родині відсутнє співчуття до них. Внаслідок поведінки членів родини у зарозумілій, агресивній, грубій манері жінки мають відчуття покинутості, ігнорування, відкидання, відмови в емоційних контактах з боку членів родини. Жінки вважали, що від них дистанціюються, не зважають на їх емоційні запити та потреби.

Середні показники (6±1 стенів) характеризували жінок, які вважали що члени родини часом можуть не зважати на їх переживання та необґрунтовано приймати деякі рішення всупереч почуттям жінок.

Низькі показники (2±1 стенів) отримали жінки, які вважали, що вони є емоційно залучені у життя родини, мали теплі емоційні стосунки з членами родини, де немає дій проти волі і бажання усіх членів родини.

Респондентки з високими показниками (8±1 стенів) загального рівня психологічного насильства вважають, що у їх родині необґрунтовано вироблений негативний тип ставлення щодо них, який включає загрози нефізичної шкоди, понадконтроль, погрози, словесні образи, приниження, нехтування та емоційне відкидання. Такі форми психологічного насильства спричиняли негативні емоційні переживання, включаючи страх, тривогу,

почуття невпевненості, приниження та емоційного виснаження. Середні показники (6±1 стенів) свідчили про деяке незадоволення жінкою ситуацією у її родині, що часом може спричиняти непорозуміння та емоційну шкоду. Низькі показники (2±1 стенів) вказували на суб'єктивне задоволення жінкою її емоційних потреб у родинному колі.

Обґрунтовано, що насильницька поведінка в сім'ях досліджуваних є одним із способів організації, утримання та відтворення деструктивного соціального простору, в якому функціонує особистість, через цілісну систему конфліктних відносин, що складаються між членами сім'ї, яка ґрунтується на багаторазовому використанні деструктивних соціальних практик, метою яких є підпорядкування волі та здійснення контролю за думками та діями однієї особи (жертви) іншою особою (агресором).

Наголошено, що не менш важливим інститутом соціалізації, поряд з сімейним середовищем, є освітнє середовище.

Насильницька поведінка серед учасників освітнього процесу останні десятиріччя стає актуальним полем проблем серед зарубіжних та українських дослідників.

У першу чергу це обумовлено тим, що такий тип поведінки спричиняє деструктивні форми комунікації та зароджує такі типи освітньої культури, які можуть призводити до емоційного та професійного вигорання, невротичних станів особистості, появі депресії, що в результаті загрожує розриву відносин серед учасників освітнього процесу та навіть повної відмови від того професійного шляху, який для себе обирають учасники освітнього процесу.

Крім того, низький рівень соціально-психологічного клімату в учнівському колективі, або в цілому в закладі освіти, який стає таким частіше за все саме через певні агресивні прояви, загрожує формуванням культури психологічного (а іноді і фізичного) насильства, зокрема булінгу та мобінгу, в яких використовуються інструменти ігнорування, цькування, розповсюдження пліток чи образливих висловів, харасмент, який, на

превеликий жаль, зустрічається в різних закладах освіти і використовується як тиск авторитетом та впливом на здобувачів освіти. Відомі й випадки сталкінгу, як до науково-педагогічних працівників, так і до студентів, з боку різних учасників освітнього процесу.

Все це підштовхує науковців до аналізу та подальших досліджень природи першоджерела проблеми: агресія є причиною насильницької поведінки, чи стресові фактори (до яких належать й освітні) змінюють патерни поведінки.

Як зазначалося вище, на шлях, який обере для себе особистість, впливає низька самооцінка, навчений спосіб поведінки, психотравмівні події, такі як домашнє насильство, пережите в дитячому віці, і, звичайно рівень стресу, зокрема, освітній.

Особистість, яка переживає стрес-фактори, особливо, якщо вони носять хронічний характер, частіше та інтенсивніше демонструє насильницькі дії̈т. Це підтверджують численні дослідження, зокрема Р. Сапольскі, який довів, що хронічний стрес впливає на мозок людини, а саме зменшує активність префронтальної кори, яка відповідає за самоконтроль, та активує амігдалу, що відповідає за страх та агресію. Водночас, К. Фергюсон довів взаємозв’язок між гострим стресом та агресією, причому вчений стверджував, що різкий гострий стрес (наприклад, фізичний біль) скоріше призведе до підвищення агресії.

Українська дослідниця І. Пінчук виявила зв’язок між соціально-економічним стресом і агресивністю у підлітків, вказуючи, що соціально-психологічна нестабільність у сім’ї та відсутність фінансових можливостей може спричиняти відхилення у поведінці.

Серед інших українських науковців важливо згадати І. Астремську, І. Ващенко, О. Волянську, М. Гребенюк, М. Демощук, Н. Завацьку, О. Крижановського, О. Ковальчук, В. Корнієнко, Л. Пілецьку, Н. Савіну [25; 90-98; 104-106; 173-178 та ін.]. Ці дослідники вивчали саме специфіку насильницької поведінки серед молоді, зокрема в учнівському та

студентському середовищі, акцентували увагу на вплив трансформаційного середовища на перебіг формування деструктивних моделей поведінки та пропонували засоби профілактики та корекції насильницької поведінки.

Як відомо, у загальному значенні стрес – це стан напруження, який виникає як реакція на явища в оточуючому середовищі, що перевищують можливості організму. В медичних та біологічних науках стрес визначається як реакція організму на внутрішні чи зовнішні подразники, які порушують гомеостаз. В психології стрес також визначається як стан напруження, який з'являється як реакція на певні подразники, що порушують рівновагу, та спричиняють зміни в психологічному та фізичному стані людини.

Наразі в психологічній літературі можна також зустріти такі визначення психологічного стресу як «емоційний стрес», «психоемоційний стрес» та ін. Це здебільшого пов'язано з тим, що вивчення стресу розвивалося і прийшло до того, що за інтенсивність та протікання реакцій на стресові фактори відповідає велика кількість внутрішніх процесів, у тому числі рівень емоційності та збудливості особистості. Цікаво, що ці ж процеси відповідають і за насильницьку поведінку.

Якщо говорити про академічний стрес, то його доцільніше визначити як психоемоційну реакцію на навчальні навантаження, які перевищують здатність респондентів до адаптації. Він супроводжується почуттям тривоги, внутрішнього напруження та відчуттям власної недостатності у навчальному процесі. Джерелами такого стресу може бути надмірний обсяг навчального матеріалу, страх невдачі чи низьких оцінок, складність у засвоєнні інформації, проблеми у взаємодії з викладачами та одногрупниками, особистісні труднощі, що впливають на навчання.

Виходячи з вищезазначеного, ми можемо віднести академічний стрес до різновиду психологічного стресу.

Декілька дослідників, таких як [310; 511; 536], вивчали елементи стресу та депресії з точки зору академічної продуктивності та повідомили, що стрес та депресія негативно впливають на академічну успішність. Тим не менш,

різні респонденти сприймають стрес по-різному, і значення стресу може змінюватись. Він пов’язаний з почуттям напруги, тиску чи навіть з негативними емоціями, такими як гнів, сум, розпач або страх. Ці емоції виникають у відповідь на академічні ситуації, які з різних причин не може достатньою мірою контролювати респондент: важкі завдання та короткі терміни виконання, ситуація конкуренції в деяких навчальних академічних групах, відсутність належної комунікації з викладачами чи деструктивний характер цієї комунікації, який виникає не через дії здобувача освіти, а, наприклад, як результат професійного вигорання чи особистісних порушень у деяких працівників закладів освіти.

Стрес від управління часом, дотримання термінів, участі у позакласних заходах та підтримки соціального чи особистого життя може виявитися згубним для фізичного та психічного здоров’я респондента [591].

Крім цього, нездорові механізми подолання, такі як проблемне використання смартфона, особливо у респондентів, які не мають проблемно-орієнтованих методів копінг-стратегій, можуть бути результатом академічного стресу [510; 591].

Як відзначалося вище, агресивність займає важливе місце в проблемі особистісних деструкцій. До стандартних видів агресивної поведінки належать фізична, вербальна та аутоагресія; також можна виокремити пряму та непряму агресивну поведінку. Внутрішню ж агресію дуже часто ідентифікують з аутоагресією, яка виявляється в бажанні нанести шкоду собі та у зневажливому, негативному, засуджувальному ставленні до власної особистості. Ми пропонуємо не ототожнювати ці поняття з декількох причин. Внутрішня агресія, на нашу думку, є більш ширшим поняттям і може включати в себе фрустровані прояви відносно оточуючого середовища в ситуації, коли респондент не може прямо проявити агресивну поведінку (наприклад вступити у вербальний конфлікт з викладачем через страх понести дисциплінарне покарання).

Крім того, внутрішня агресія може характеризуватися станом підвищеної дратівливості, гніву та обурення, які респондент свідомо відчуває, але не проявляє через різні соціальні та особистісні причини (наприклад, низька толерантність до фізичної агресії в суспільстві та правове регулювання такої поведінки, або страх засудження та відповіді від авторитетних чи референтних осіб для респондента). У такому випадку агресія носить латентний характер (так звана прихована агресія), але, фактично, вона нікуди не зникає, оскільки респондент все одно має агресивні наміри, але немає можливості їх втілити.

Внутрішня агресія не обов'язково має бути спрямована на саму особистість. Якщо у респондента домінує зовнішній локус-контролю (відповідальність за негативні події у житті перекладається на зовнішні фактори чи оточуюче середовище), завищена самооцінка чи відсутність критичності до себе, він не буде звинувачувати себе в ситуаціях, які викликають в нього незгоду та напруження.

Ми не можемо також виключити з уваги ситуації, коли дії респондента дійсно не були причиною його проблем та негараздів (наприклад, погана підготовка до іспиту в результаті нічного обстрілу міста, що є актуальною проблемою для багатьох українських респондентів). У такому випадку внутрішня агресія буде присутня, але буде спрямована на зовнішню ситуацію, а не на власні дії.

Основними чинниками агресії серед респондентів в освітньому середовищі можна вважати навчальний стрес, міжособистісні конфлікти, несприятливий клімат та відчуття невпевненості [25].

Інтенсивне навчальне навантаження, таке як іспити, дедлайни чи проєкти, часто викликає хронічну втому та психологічне напруження, що може переростати в агресивні реакції. Проблеми у взаємодії з одногрупниками чи співмешканцями, зокрема порушення спільного простору або побутові суперечки, регулярно стають джерелом напруженості. До того ж, авторитарна поведінка викладачів або постійна критика створюють

атмосферу тривоги, що може провокувати захисну агресивну реакцію у респондентів.

Важливим фактором є й відчуття невпевненості – деякі респонденти мають сумнів у власних здібностях, відчувають брак розуміння та підтримки, що може призводити до внутрішнього конфлікту, зниження самооцінки та емоційної нестабільності, особливо за відсутності підтримки з боку батьків і педагогів.

Для того, щоб більш ширше розглянути актуальність піднятих питань, було проведено емпіричне дослідження з використанням таких методів психологічної діагностики: шкала академічної стійкості (С. Кассіді) (Academic Resilience Scale, ARS-30), шкала психологічного стресу (Л. Лемур, Р. Тесьє, Л. Філліон) (Psychological Stress Measure, PSM-25); шкала ворожості Кука-Мадлей (Hostility Scale, CMHS).

Було розраховано загальний бал життєздатності та факторні показники за методикою ASR-30 (наполегливість, рефлексія/пошук допомоги, негативний вплив) та отримано такі ключові висновки.

Загальний рівень академічної життєздатності:

Середній загальний бал: ~85–100 із 150 можливих (якісна оцінка показує помірний рівень).

Високі бали (100+): респонденти демонструють стійкість до академічних труднощів, мотивацію до покращення (наприклад, ті, хто обирав «ймовірно»/»швидше за все» у позитивних пунктах).

Низькі бали (< 70): схильність до стресу, відмова від цілей (наприклад, відповіді «дуже малоймовірно» на адаптивні стратегії).

Факторний аналіз дозволив виявити такі чинники:

Фактор 1. Наполегливість:

- сильні сторони: багато респондентів активно використовують критику для мотивації (п. 4, 8, 16), не змінюють довгострокові цілі (п. 17);

- слабкі сторони: деякі схильні здаватися (п. 3) або драматизувати невдачі (п. 6, 12).

Фактор 2. Рефлексія та пошук допомоги:

- позитивно: частина респондентів шукає підтримку у викладачів/сім'ї (п. 21, 26), аналізує слабкі сторони (п. 27);

- проблеми: інші уникають допомоги (п. 18, 20 – низькі бали), не ставлять особисті цілі (п. 25).

Фактор 3. Негативний вплив:

- тривожні сигнали: високі бали за пунктами 6, 12, 19 (депресія, песимізм) у 20-30% респондентів;

- ресурси: дехто контролює емоції (п. 23 – «я б заборонив собі панікувати»).

У результаті було виокремлено такі групи респондентів:

1. Стійкі (25-30%): високі бали за чинниками 1-2, низькі за чинником 3.

2. Нейтральні (50-60%): комбінація адаптивних та деструктивних реакцій.

3. Група ризику (10-20%): низька наполегливість, високий стрес (п. 6, 7, 28 – «швидше за все»).

Проведено кореляційний аналіз між зазначеними чинниками (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Матриця кореляцій (коефіцієнт Пірсона)

Фактори	**Фактор 1. Наполегливість**	**Фактор 2. Рефлексія та пошук допомоги**	**Фактор 3. Негативний вплив**
Фактор 1. Наполегливість	1,00	0,68	-0,72
Фактор 2. Рефлексія та пошук допомоги	0,68	1,00	-0,54
Фактор 3. Негативний вплив	-0,72	-0,54	1,00

Критичні значення ($p < 0,05$):

Кореляція ≥ | 0,36 | значуща для вибірки.

Фактор 1 ↔ Фактор 2 ($r = 0,68$)

Сильний позитивний зв’язок: чим вища наполегливість, тим частіше респонденти використовують рефлексію та пошук допомоги. Респонденти, які не здаються (високий Фактор 1), частіше аналізують свої помилки та звертаються за підтримкою (високий Фактор 2).

Фактор 1 ↔ Фактор 3 ($r = -0,72$)

Сильний негативний зв’язок: висока наполегливість знижує схильність до негативних емоцій. Ті, хто працює над цілями (Фактор 1), рідше відчувають стрес або депресію (Фактор 3).

Фактор 2 ↔ Фактор 3 ($r = -0,54$)

Помірний негативний зв’язок: адаптивні стратегії (Фактор 2) зменшують негативні емоційні реакції

Залежна змінна: Фактор 3 (негативний вплив).

Незалежні змінні: Фактор 1 та Фактор 2.

Результати: Фактор 1 значуще передбачає зниження Фактору 3 ($\beta = -0,65$, $p < 0,001$). Фактор 2 менш значущий ($\beta = -0,20$, $p = 0,08$).

Рівняння: Фактор 3 = 12,5−0,65;

Фактор 1 – 0,20; Фактор 3 = 12,5 – 0,65; Фактор 1- 0,20.

Наполегливість – ключовий фактор, що знижує негативні емоції та посилює адаптивну поведінку.

Рефлексія корисна, але її ефект менш виражений.

Програми розвитку наполегливості можуть покращити психологічну стійкість.

Нижче наведено результати за шкалою ворожості Кука-Мадлей.

Цинізм:

Більшість респондентів мають середній рівень (25-50 балів).

Лише у дккількох респондентів низький рівень, що свідчить про довірливість та позитивне ставлення до людей.

Агресивність:

Усі респонденти мають середній рівень (15-35 балів).

Ні в кого не виявлено високої агресивності, що вказує на помірну схильність до ворожих реакцій.

Ворожість:

У всіх середній рівень (10-22 бали).

Низькі показники свідчать про терпимість та відсутність схильності до образ.

Для оцінки взаємозв'язку між цинізмом, агресивністю та ворожістю використано коефіцієнт кореляції Пірсона (r). Результати наведені нижче.

Критичні значення ($p < 0,05$):

Кореляція ≥ | 0,36 | вважається статистично значущою для вибірки.

Інтерпретація результатів:

Цинізм ↔ Агресивність ($r = 0,72$)

Сильний позитивний зв'язок: чим вища недовіра до людей (цинізм), тим частіше виявляються агресивні реакції.

Приклад: респонденти з високим цинізмом (10, 12, 22) також демонструють підвищену агресивність.

Агресивність ↔ Ворожість ($r = 0,81$)

Дуже сильний зв'язок: схильність до агресії тісно пов'язана з уразливістю та підозрілістю.

Це очікується, оскільки обидві шкали вимірюють компоненти ворожої поведінки.

Цинізм ↔ Ворожість ($r = 0,65$)

Помірно сильний зв'язок: недовіра до світу корелює з негативним ставленням до оточуючих.

Проведено регресійний аналіз шкали ворожості Кука-Мадлей.

Визначкно, які фактори (цинізм, агресивність) сильніше впливають на загальний рівень ворожості.

Залежна змінна (Y): Ворожість;

Незалежні змінні (X): Цинізм; Агресивність.

Рівняння регресії:

Ворожість = b0+b1; Цинізм+b2; Агресивність+; Ворожість = b0 + b1; Цинізм + b2; Агресивність + .

$R^2 = 0,74$ (74% дисперсії ворожості пояснюється моделлю).

Коригований $R^2 = 0,72$ (висока пояснювальна сила).

F-статистика = 30,5, $p<0,001$– модель статистично значуща.

Агресивність – головний предиктор ворожості:

Збільшення агресивності на 1 бал → зростання ворожості на 0,52 бали (за постійного цинізму).

Пояснює більшу частину дисперсії (через високу кореляцію r = 0,81).

Цинізм – слабше, але значущий:

Зростання цинізму на 1 бал → збільшення ворожості на 0.12 бала (за постійної агресивності).

Константа незначна (p = 0,26) – за нульових значень цинізму та агресивності базовий рівень ворожості близький до 0.

Таблиця 3.10

Матриця кореляцій до методики Кука-Мадлей

Параметри	**Коефіцієнт (b)**	**Стандартна помилка**	**t-значення**	**p-value**	**Інтерпретація**
Константа (b_0)	2,15	1,87	1,15	0,263	Не значуща
Цинізм (b_1)	0,12	0,05	2,40	0,026	Значний вплив (+)
Агресивність (b_2)	0,52	0,07	7,43	<0,001	Сильний вплив (+)

Проаналізовано результати за шкалою психологічного стресу (Psychological Stress Measure, PSM-25):

Загальні показники рівня стресу у респондентів.

Для кожного респондента було підраховано суму балів з усіх 25 питань.

Результати розподілилися так:

Низький рівень стресу (125 балів): 8 респондентів.

Середній загальний бал за вибіркою: 112,5, що відповідає середньому рівню стресу.

Максимальний бал: 200, мінімальний: 25.

Кореляція між окремими симптомами та загальним рівнем стресу показала, що найбільш тісно пов’язані з високим рівнем стресу наступні симптоми:

Q1 (Стан напруженості): $r = 0,85$.

Q5 (Не можу відключитися від думок про роботу): $r = 0,82$.

Q8 (Похмурі думки, тривожні стани): $r = 0,80$.

Найменша кореляція:

Q14 (Спокій і безтурботність): $r = -0,65$.

Q19 (Проблеми зі сном): $r = 0,45$.

Лінійна регресія виявила, що такі симптоми найбільше впливають на загальний рівень стресу:

Q1 (Стан напруженості): $\beta = 1,2$, $p<0,001$.

Q5 (Не можу відключитися від думок): $\beta = 1$, $p<0,001$.

Q12 (Втома): $\beta = 0,9$, $p<0,01$.

Рівняння регресії:

$$Стрес = 15,3+1,2 \cdot Q1+1,1 \cdot Q5+0,9 \cdot Q12$$

У близько третини респондентів виявлено високий рівень стресу, що потребує уваги та можливої психологічної підтримки. Найбільш критичними симптомами є постійна напруженість, нав’язливі думки про навчання та почуття втоми. Результати регресії дозволяють прогнозувати рівень стресу на основі ключових симптомів, що може бути корисним для розробки профілактичних заходів щодо запобіганням проявам насильницької поведінки.

Отже, академічний стрес може стати поштовхом для підвищення агресії, але так само цинізм та ворожість, які лежать в основі насильницької поведінки, можуть стати причиною до підвищеного академічного стресу, оскільки респонденти з подібними психологічними характеристиками складніше вибудовують комунікативні зв'язки, є менш толерантними та більш збудливими до різних подразників, наприклад, до оцінки своїх інтелектуальних та навчально-професійних здібностей, що може стати додатковим конфліктогеном.

Результати проведеного дослідження показують, що респонденти не мають високих показників загального психологічного стресу, і ці ж дані підтверджують достатню резильєнтність до академічних стресорів (загалом, близько 70% респондентів продемонстрували високу та середню академічну стійкість). Використання конструктивних копінг-стратегій для подолання стресу допомагає в навчальній діяльності, а навички самоконтролю впливають на вміння контролювати свої негативні емоції та запобігати проявів насильницької поведінки в освітньому середовищі.

Таким чином, проаналізовано вплив академічних стресорів на рівень агресивності та ворожості серед респондентів, зокрема досліджено роль внутрішньої агресії у реалізації освітньої траєкторії за допомогою методів психологічної діагностики. Визначено концепт академічного стресу як психоемоційну реакцію на навчальні навантаження, які перевищують здатність респондентів до адаптації, що супроводжується почуттям тривоги, внутрішнього напруження та відчуттям власної недостатності у навчальному процесі та охарактеризовано його джерела.

Встановлено, що академічний стрес пов'язаний з почуттям напруги, тиску чи з негативними емоціями, такими як гнів, сум, розпач або страх, які виникають у відповідь на академічні ситуації, що з різних причин не може достатньою мірою контролювати респондент.

Визначено, що агресивність займає важливе місце в проблемі особистісної деструкції. Обґрунтовано, що внутрішня агресія може включати

в себе фрустровані прояви відносно оточуючого середовища в ситуації, коли респондент не може прямо проявити насильницьку поведінку; може носити латентний характер; може бути спрямована на зовнішню ситуацію, а не на власні дії. Визначені основні чинники агресії серед респондентів: інтенсивне навчальне навантаження; міжособистісні конфлікти, несприятливий клімат у навчальному процесі; відчуття невпевненості.

Слід зауважити, що у контексті проблеми дослідження вагомим постає питання недоліків гендерної соціалізації як передумови насильницької поведінки в закладах освіти.

В літературі визначення «гендерна соціалізація» наповнюється різним змістом, наприклад це формування гендерної ідентичності і засвоєння гендерних ролей [138]; процес засвоєння особистістю норм, правил, особливостей поведінки, соціальних установок, відповідно до уявлень про роль, статус і призначення чоловіка й жінки в суспільстві, або ж як засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, які відповідають гендерним ролям [160].

Гендерна соціалізація – це процес, що продовжується під час всього життя. Відбувається він в результаті засвоєння певного суспільного досвіду і за умов індивідуального досвіду людини, який вона набуває впродовж життя. При цьому варто зауважити, що успішність такого процесу важлива не лише для окремої особистості, а й для суспільства загалом, адже саме так, на думку науковців, забезпечується стабільність та розвиток соціуму, завдяки варіативності соціальних ролей, які опановує людина в процесі соціалізації [50].

На кожному етапі соціалізації, зокрема гендерної, особистість вирішує різні групи завдань відповідно до віку: природно-культурні (пізнання тілесного канону; засвоєння елементів етикету, символіки, кінестетичної мови; розвиток/реалізація фізичних та сексуальних задатків; здоровий спосіб життя; здатність змінювати своє ставлення та стиль життя відповідно до

статево-вікових та індивідуальних можливостей); соціо-культурні (пізнавальні, морально-моральні, ціннісно-смислові – визначаються конкретними соціокультурними умовами); соціально-психологічні (самосвідомість, самовизначення, самореалізація та самоствердження особистості).

На формування визначеної гендерної ідентичності впливають, насамперед, ґендерно-рольові стереотипи, що стосуються прийнятності різноманітних ролей і видів діяльності для чоловіків і жінок, а також стереотипи ґендерних рис, тобто психологічних та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам. Ці два компоненти ґендерних стереотипів тісно пов’язані між собою. Переважна прийнятність якої-небудь соціальної ролі для особи певної статі обґрунтовується мірою наявності в неї певних рис і характеристик.

Первинна соціалізація пов’язана з несвідомими та пасивними механізмами засвоєння культури. До інститутів соціалізації належать сім’я, школа, позашкільні громадські та релігійні організації, однолітки, засоби масової інформації. Процес гендерної соціалізації особистості триває до тих пір, доки продовжується її спілкування, соціальне пізнання, соціальна активність [138]. Школа, як один з основних агентів соціалізації, має вплив через такі чинники: керування та організацію навчального процесу, вплив вчителів, зміст освіти. Вплив починається з організації навчального процесу і закінчується очікуваннями вчителів та змістом шкільних підручників.

Для розвитку дитини школа є особливо важливим середовищем; це перше місце, де дитина зустрічається з соціальної системою, що відрізняється від сім’ї [535].

У сучасній середній школі гендерна асиметрія є достатньо складною проблемою. Фемінізація системи середньої освіти (в установах працює лише 14,4% осіб чоловічої статі), що значно обмежує можливості школи у наданні учням оптимального співвідношення зразків чоловічої та жіночої поведінки,

необхідної для позитивної гендерної соціалізації підростаючого покоління [87].

Негативними наслідками відсутності зразків маскулінної поведінки та посилення фемінізації школи можна вважати девіації у поведінці школярів та особливості їх особистісного розвитку. Неповноцінність ґендерної соціалізації призводить до того, що школярки виявляють гіперактивність і прагнуть до домінування, а хлопчики демонструють пасивність, висловлюючи свою незадоволеність у пошуку моделі для гендерної соціалізації поза школою, найчастіше в асоціальному середовищі [87].

Зазначається досить низький рівень гендерної культури педагогічних кадрів. Це проявляється, насамперед, у відсутності зв'язку дисципліни, що викладається, з гендерною проблематикою (лише 30,1% респондентів вказали на те, що стимулюють активність учнів в осмисленні соціальної ролі чоловіків та жінок); небажанні обговорювати гендерні проблеми з учнями (73% опитаних вважають недоцільним обговорювати ці питання у бесідах із учнями; 85% педагогів посилаються на недоступність інформації про розробки та дослідження у цій галузі); прийняття стереотипів про здібності та поведінку чоловіків і жінок, що існують у повсякденній свідомості (45% педагогів визнали наявність у них ґендерних стереотипів щодо учнів) [87].

На додаток потрібно підкресли різне ставлення до авторитету вчителя. Хлопчики стають незалежними від нього і стимулюють незалежність, тоді як дівчата ще більш покірні авторитету вчителя, тому їх міжособистісна залежність зростає [422].

Ставлення вчителя до хлопців і дівчат впливають на прогнозування майбутнього та професійної кар'єри своїх учнів. Майбутнє хлопчиків бачать у прийнятті відповідальності і високооплачуваній роботі; дівчата частіше розглядають його з точки зору майбутнього сімейного життя, а не кар'єри.

У дослідженнях E. Górnikowska-Zwolak як значущі фактори для дорослого життя своїх учнів вчителі вказали: для хлопців особистісні характеристики, такі як амбіції, підприємливість, креативність і напористість

(75,4%); вища освіта (73,7%); інтелект (71%); належна (оплачувана) професія (59,5%). Зовнішня привабливість для дівчат (55,3%); сприятливий шлюб (46,5%); порівну – вища освіта та риси особистості (43%); інтелект (38,6%) [389].

Інший аспект впливу вчителів на учнів застосування покарань та винагороди. Хлопчиків частіше наказують за поведінку, що стає причиною зриву уроку (за погану поведінку, нестриманість, невмотивованість тощо), тоді як критичні зауваження на адресу дівчат стосуються якості їхньої роботи. Різною є й похвала на адресу дітей обох статей: для дівчат похвала за поведінку і старанність, а також за зовнішній вигляд (одяг, зачіска, краса), а для хлопчиків − за незалежність і особистісні якості [389].

Варто відзначити, попри те, що Уряд застосовує низку профілактичних заходів, наша країна наразі опинилась у першій десятці розвинутих країн щодо розповсюдження булінгу серед підлітків віком 11-15 років [22]. Ознакою булінгу є систематичні знущання з боку однієї особи чи групи осіб з індивіда, який не може захиститися. Булінг є явищем інтернаціональним, що досліджують вчені низки країн: Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії тощо. Норвезький психолог D. Olweus опублікував визначення булінгу в середовищі дітей і підлітків, яке стало загальноприйнятим, – це навмисна, систематично повторювана агресивна поведінка, що ґрунтується на нерівності соціальної влади або фізичної сили («Meaning of «bully») [505].

Як було зазначено вище, дослідження булінгу отримало свій початок в зарубіжних країнах. P. Heinemann був одним з перших дослідників, який привернув увагу до проблеми тривалого повторюваного насильства в малій групі [403]. Він опублікував повідомлення про колективний напад на одну людину, який заважав групі займатися своєю звичайною діяльністю, назвавши такий напад «мобінгом» (mobbing). K. Lorenz [454] використовував термін «mobbing», щоб охарактеризувати групу школярів, які об’єднуються проти учня, який відрізняється від них.

Вивчаючи насильство в малих групах, D. Olweus прийшов до висновку, що тривале повторюване насильство може здійснюватися не тільки всією групою, а й окремими індивідами, у зв'язку з цим в апарат науки вченим й був введений термін «булінг», який має більш широке, в порівнянні з терміном «мобінг», значення [505].

D. Olweus у своїй роботі «Bullying, what we know and what we can do» дає таку дефініцію булінгу: учень піддається булінгу, якщо він неодноразово і довгий час знаходиться під впливом негативних дій з боку іншого учня або учнів. Під негативними діями розуміється різноманітність поведінкових дій. До негативних дій автор відносить використання лайливих слів, таких, що принижують честь і гідність жертви, використання образливих прізвиськ і «кличок»; цілеспрямоване ігнорування і виключення жертви з групової діяльності; нанесення тілесних ушкоджень та залякування жертви; поширення недостовірних відомостей, що ганьблять честь і гідність жертви [505].

За аналогією з агресією булінг класифікують на психологічний і фізичний. До психологічного булінгу відносять образи, вимагання, глузування, поширення чуток, соціальне ізолювання, псування майна, погрози та ін. До фізичного булінгу відносять агресію і насильство із застосуванням фізичної сили – удари, поштовхи, утримання силою та ін.; психологічний булінг може виявитися навіть більш травмуючим, ніж фізичні знущання [525].

D. Olweus приділяє увагу такий особливості негативних дій, як повторюваність і тривалість. Ця характеристика негативних дій виникає завдяки тому, що, з одного боку, агресор зберігає зацікавленість в здійсненні насильницьких дій щодо жертви довгий час і, з іншого боку, в результаті того, що жертва слабше і не здатна захистити себе в ситуації булінгу.

K. Rigby, Д. Forrington, D. Olweus, K. Salmivalli та інші дослідники булінгу відзначають, що однією з його ключових рис є дисбаланс сили жертви і кривдника [505; 528]. Вчені підкреслюють нерівність сил кривдника

і жертви в визначенні булінгу, під яким розуміється повторюване пригнічення психологічного або фізичного характеру менш слабкого індивіда більш сильним [525 та ін.]. Ще однією характерною рисою булінгу є прояв кривдником проактивної агресії стосовно жертви, тобто наступальної, а не оборонної агресії, спрямованої на формування у жертви стану страху і розгубленості [525]. Цю характеристику булінгу серед інших зазначає P. Randall, розуміючи під булінгом агресивну поведінку, яка виникає у результаті реалізації наміру кривдника щодо заподіяння фізичного або психологічного страждання іншим. Ще одна риса булінгу полягає в тому, що учасники булінгу відіграють в ньому різні ролі, до яких відносяться ролі: кривдника, жертви, свідка.

У разі виникнення булінгу в шкільному класі, в ньому прямо або побічно беруть участь всі учні – школярі спостерігають за подіями, що відбуваються, при цьому одні учні можуть стати на бік кривдника; інші на сторону жертви і спробувати змінити ситуацію; інші будуть намагатися не втручатися.

Попри наявність у булінгу характеристик, які виділяють його з низки інших явищ, пов’язаних із порушенням спілкування, в деяких дослідженнях термін «булінг» використовується як синонім термінів, що позначають різні порушення спілкування, такі як агресія, насильство та ін. Явища, що порушують процес спілкування, володіють різною природою, це можуть бути типи поведінки, наприклад, агресія, а можуть бути порушення взаємодії, що склалася в результаті сукупностей різних типів поведінки, наприклад, дідівщина, мобінг тощо.

3.3. Вивчення проявів насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі

На *третьому етапі* емпіричного дослідження проаналізовано прояви насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі.

Сучасний стан розвитку корпоративних відносин в Україні та світі характеризується загостренням суперечностей між потребою у підвищенні економічної ефективності підприємств та необхідністю збереження психологічного благополуччя персоналу, що висуває на перший план проблему деструктивних проявів у системі управління.

Феномен систематичного психологічного терору на робочому місці є одним із найбільш руйнівних явищ сучасної соціальної психології. Попри зовнішню схожість зі звичайними міжособистісними конфліктами, він вирізняється особливою структурою, динамікою та наслідками [317]. Для позначення цього явища в науковій літературі та правовому дискурсі найчастіше використовуються два терміни – «мобінг» та «босинг», які, попри спільну природу, принципово відрізняються за вектором агресії та соціальним контекстом.

Наукове осмислення мобінгу як самостійного явища відбувалося поступово і нелінійно – через суперечки про термінологію, через опір з боку організацій, що не були зацікавлені у визнанні проблеми, і через об’єктивні труднощі з операціоналізацією поняття, межі якого виявилися значно розмитішими, ніж здавалося спочатку.

Першим, хто надав явищу системний опис і ввів поняття «мобінг» у науковий обіг стосовно робочого середовища, був шведський лікар і дослідник Г. Лейманн, який описав мобінг як форму соціального стресу на робочому місці, що реалізується через систематичні ворожі дії, спрямовані проти конкретної людини з боку колег або керівництва. Його внесок був не лише концептуальним: Г. Лейманн розробив інструментарій – LIPT (Leymann Inventory of Psychological Terror), що дозволив вперше операціоналізувати явище і вимірювати його в дослідженнях. Він виокремив 45 конкретних форм ворожої поведінки, згрупованих у п’ять кластерів: вплив на можливість самовираження і комунікації; вплив на соціальні зв’язки; вплив на соціальну репутацію; вплив на якість і кількість роботи; вплив на фізичне здоров’я. Ця

класифікація залишається аналітично корисною, попри те що подальші дослідження суттєво її розширили [449].

Оригінальна методика Leymann Inventory of Psychological Terror (LIPT) охоплює 45 пунктів і є більш детальною, але менш зручною для застосування. Факторні навантаження шестифакторної моделі з модифікованої шкали LIPT наведено у табл. 3.11.

Таблиця 3.11

Факторні навантаження шестифакторної моделі з модифікованої шкали LIPT

Фактор/пункт	**λ**	**Фактор/пункт**	**λ**
Цькування проти самопрезентації та комунікації		Булінг проти гідності	
1.Заборона демонструвати навички/знання	0,72	16. Чути погані речі про себе	0,77
2. Перебивання на зустрічах	0,71	17. Плітки про нього/неї	0,79
3.Інші ігнорують мої успіхи/перебільшують мої невдачі	0,68	18. Висміювання	0,94
4. Лай та крики	0,77	19. Казки про психічне захворювання	0,92
5. Критика без причини	0,84	20. Примус до психіатричного обстеження	0,93
6. Критика особистого життя з боку інших	0,86	21. Висміювання за його/її помилки	0,91
7. Терор за допомогою телефонних дзвінків	0,89	22. Імітація жестів з метою дражнення іншими	0,96
8. Отримання словесних погроз	0,88	23. Імітація манери руху з метою дражнення	0,97
9. Отримання письмових погроз	0,82	24. Імітація голосу з метою дражнення	0,92
10. Зіткнення з дратівливими жестами/поглядами	0,94	25. Словесні нападки щодо політичних та релігійних переконань	0,93

Продовж. табл. 3.11

Цькування проти соціальних стосунків		26. Дражнення через етнічне походження 0.78	0,77
11. Нерозмови з викладачами/ кафедрою	0,84	27. Примушування до виконання принизливої роботи	0,91
12. Критика через розмови з деякими людьми	0,77	30. Образливі прізвиська	0,92
13. Звання чиїмось улюбленцем	0,81	Знущання, спрямовані проти якості життя	
14. Забороняють спілкування з колегами	0,89	28. Зневажливо ставляться до зусиль іншими	0,93
15. Мою присутність ігнорують серед інших людей	0,88	29. Поведінка ставиться під сумнів іншими	0,84
Цькування емоцій		31. Ніколи не дають жодних спеціальних обов'язків	0,86
41. Почуття самотності на факультеті/кафедрі	0,87	32. Примушують до втрати роботи	0,87
42. Труднощі з концентрацією на роботі	0,91	33. Отримання безглуздих робочих завдань	0,85
43. Почуття нікчемності на факультеті/кафедрі	0,93	34. Отримання робочих завдань значно нижче можливостей	0,86
44. Небажання йти на роботу вранці	0,81	35. Отримання принизливих робочих завдань	0,89
45. Відчуття неспокою на факультеті/кафедрі	0,93	36. Робоче місце/житло пошкоджено іншими	0,33
46. Проблеми зі сном	0,84	Цькування проти здоров'я	
47. Зниження ефективності роботи та сили	0,85	37. Психічні погрози	0,94
48. Відчуття неадекватності на факультеті/кафедрі	0,82	38. Психічний напад	0,91
49. Відчуття сильної тривоги на факультеті/кафедрі	0,79	39. Психічна шкода	0,86
50. Головний біль або біль у животі на роботі	0,81	40. Сексуальний напад	0,78

Продовж. табл. 3.11

51. Бажання змінити роботу, якщо можливо	0,67		

Примітка: λ − факторні навантаження.

С. Ейнарсен і Б. Роккесмо рухалися в дещо іншому напрямку – від феноменологічного опису до вимірювання і типологізації. Їхня робота зосереджувалася на систематичному вивченні поширеності мобінгу в норвезьких організаціях і на розробці інструментів його діагностики. С. Ейнарсен розроблено NAQ (Negative Acts Questionnaire) – один із найбільш широко застосовуваних у міжнародних дослідженнях інструментів оцінки мобінгу, що дозволяє диференціювати особистісно спрямовані і робочі форми негативних дій.

Дослідники виокремлюють дві основні категорії: робочий мобінг, що реалізується через завдання – нереалістичні дедлайни, позбавлення значущої роботи, постійна критика результатів, зміна вимог без попередження; особистісний мобінг, що спрямований безпосередньо на людину – ігнорування, виключення з комунікації, поширення чуток, публічне приниження, підрив репутації.

Босинг є вертикальним психологічним терором «зверху вниз» [455; 491]. Саме цим він принципово відрізняється від «горизонтального» мобінгу, що здійснюється колегами одного рівня, та від рідкіснішого «зворотного» мобінгу, коли група підлеглих переслідує свого керівника.

У вітчизняному науковому просторі дослідженням цих явищ займаються такі вчені, як Л. Карамушка, В. Москаленко, М. Корольчук, А. Грись, О. Мітлош, Г. Ложкін та ін. [41; 61; 73 та ін.]. У їхніх роботах наголошується, що українська правова база досі не містить чіткого визначення мобінгу як окремого правового поняття, хоча окремі елементи захисту від нього передбачені в Кодексі законів про працю та в антидискримінаційному законодавстві. Разом із тим у 2022 році до

законодавства України були внесені зміни, що вперше на нормативному рівні заклали підвалини для правового регулювання мобінгу на робочому місці.

Систематизація психологічного терору на робочому місці за вектором агресії є принципово важливою з кількох причин. По-перше, вона дозволяє точніше діагностувати явище. По-друге, вона є вирішальною для визначення правової та організаційної відповідальності. По-третє, різні вектори агресії вимагають різних стратегій протидії. Дослідники виокремлюють кілька базових конфігурацій психологічного переслідування залежно від ієрархічного становища учасників (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Типологія психологічного терору на робочому місці за вектором агресії

Тип	Напрям агресії	Характерні особливості
Горизонтальний мобінг	Колега → Колега	Конкуренція за ресурси, відторгнення «іншого», групова солідарність агресорів
Босинг (вертикальний ↓)	Керівник → Підлеглий	Ієрархічна перевага, обмежені можливості захисту жертви, використання службових інструментів тиску
Висхідний мобінг (↑)	Підлеглі → Керівник	Опір змінам, захист неформальних норм, коаліція підлеглих
Комбінований	Керівник + колеги → Жертва	Найбільш руйнівна форма, повна ізоляція жертви, відсутність внутрішніх союзників

Продовж. табл. 3.12

Інституційний	Організація → Особа/група	Вбудований у культуру та практику організації, структурний характер переслідування

Однією з найпоширеніших помилок у практиці роботи з організаційними проблемами є змішування принципово різних явищ: робочого конфлікту, мобінгу, босингу та сексуального харасменту. Ця концептуальна плутанина не є суто академічною – вона має безпосередні практичні наслідки: невірно ідентифіковане явище отримує неправильну реакцію, яка замість вирішення проблеми нерідко поглиблює її. Саме тому чітке розмежування цих понять є обов'язковою умовою будь-якої ефективної організаційної або правової відповіді [316].

Порівняльну характеристику конфлікту, мобінгу, босингу та сексуального харасменту наведено у табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Порівняльна характеристика конфлікту, мобінгу, босингу та сексуального харасменту

Критерії	Конфлікт	Мобінг	Босинг	Харасмент
Симетрія сторін	Відносна симетрія	Асиметрія (жертва слабша)	Різка асиметрія (влада керівника)	Часто асиметрія
Систематичність	Не обов'язкова	Обов'язкова (≥1 разу/тиждень, ≥6 міс.)	Обов'язкова	Може бути одноразовою
Ієрархія	Будь-яка	Частіше горизонтальна	Вертикальна (↓)	Будь-яка

Продовж. табл. 3.13

Інструменти тиску	Аргументи, позиції	Соціальне відторгнення, приниження, ізоляція	Управлінські важелі: завдання, оцінка, звільнення	Сексуальна поведінка
Мета агресора	Захист інтересів	Приниження, витіснення	Підкорення або звільнення	Задоволення, домінування
Правова кваліфікація	Трудовий спір	Психологічне переслідування	Зловживання владою	Сексуальне переслідування
Наслідки для жертви	Стрес, незадоволеність	ПТСР, депресія, вигорання	ПТСР, вигорання, звільнення	Психологічна травма, страх

Особливо важливо враховувати, що ці явища можуть перетинатися та переходити одне в одне. Дослідження H. Leymann і A. Gustafsson [449] показали, що приблизно 40 % випадків мобінгу починаються як звичайний міжособистісний конфлікт, який ескалується внаслідок неефективного управлінського втручання або за його відсутності. Це означає, що рання профілактика та своєчасна реакція на конфлікти є водночас і профілактикою мобінгу.

Будь-яка ситуація психологічного терору на робочому місці включає щонайменше три типи учасників: агресора (ініціатора або здійснювача переслідування), жертву (об’єкт переслідування) і спостерігачів (свідків, колег, які знають про ситуацію або безпосередньо є її учасниками, але не є ані агресором, ані жертвою). Кожна із цих ролей передбачає специфічний психологічний профіль, хоча важливо підкреслити, що ролі не є абсолютними та незмінними: один і той самий індивід у різних контекстах може займати різні позиції.

Розкриємо психологічний портрет агресора. Образ «мобера» або «босера» у масовій свідомості нерідко зводиться до простої формули «злісна людина» або «патологічний тиран». Отримані дані дослідження дали змогу представити значно складнішу та нюансованішу картину. Агресор у ситуації мобінгу рідко є психологічно стабільною особистістю, яка діє з холодним розрахунком: частіше це людина, яка сама переживає значний внутрішній дискомфорт і реалізує власні психологічні потреби через домінування та знищення інших.

Дослідники S. Einarsen та A. Skogstad [350] виокремлюють кілька психологічних характеристик, що найбільш часто зустрічаються у агресорів.

По-перше, підвищений нарцисизм та нестійка самооцінка: агресор болісно сприймає будь-яку загрозу своєму статусу, компетентності або владі. Видатний успіх жертви, її популярність, визнання керівництвом або просто відмінна від групових норм позиція можуть стати тригером переслідування.

По-друге, знижена толерантність до відмінностей: агресори часто мають виражену схильність до авторитаризму – вони некомфортно почуваються поруч із тими, хто відрізняється від норми чи проявляє незалежність суджень.

Третьою важливою характеристикою є наявність макіавеллізму – готовності використовувати маніпуляцію та нечесні засоби для досягнення цілей, поєднаних із відсутністю щирого морального дискомфорту від своїх дій. Низка дослідників [293 та ін.] вказують на статистично значущий зв’язок між корпоративною мобінг-поведінкою і психопатією: люди з вираженими психопатичними рисами частіше стають ініціаторами систематичного переслідування в організаціях і рідше відчувають емпатійний стримуючий ефект від спостереження страждань жертви.

Відповіді респондентів були зібрані за 20-пунктовою шкалою Маха IV − методикою виявлення схильності до маніпулювання (Р. Крісті, Ф. Гейз) (Machiavellianism Scale, Mach-IV) з використанням шкали відповідей

Лайкерта, яка була визначена як 1 − «категорично не згоден» та 7 − «категорично згоден».

Зразки пунктів включали: «Важко просуватися вперед, не хитруючи тут і там» та «Ольга дуже помилялася, коли сказала, що щохвилини народжується лох» (зворотний підрахунок). Всі пункти були скориговані для зворотного підрахунку перед проведенням EFA. Коефіцієнт надійності внутрішньої узгодженості альфа Кронбаха для балів за шкалою Mach IV у дослідженні становив 0,68. Асиметрія та ексцес на рівні пунктів коливалися від -1,12 до 1,87 та від -1,08 до 4,04 відповідно. Ці одновимірні статистичні дані були в допустимих межах 2,0 для асиметрії та 7,0 для ексцесу відповідно.

Пряме обертання з виділенням факторів головної осі призвело до шестифакторного рішення за Mach IV, яке пояснило 50,21% дисперсії в елементах.

Кількість факторів базувалася на візуальному огляді графіку осипу, критеріях власних значень більше одиниці та паралельному аналізі. Шістнадцять з 20 елементів мали факторні навантаження більше 0,30 лише за одним фактором (тобто чисті навантаження), два елементи мали перехресні навантаження більше 0,30 за двома факторами, а два елементи не завантажувалися жодним фактором (тобто жодних навантажень за жодним фактором). Фактори три і шість складалися виключно з елементів з негативним навантаженням, а фактор чотири мав один негативний і один позитивний заряд, що перевищував порогове значення. Дані для факторних навантажень наведено у табл. 3.14.

Таблиця 3.14

Факторні навантаження для моделі Mach IV з факторним аналізом головної осі та обертанням

Елементи	**Фактори**					
	1	2	3	4	5	6
Mach 1	-0,004	0,286	0,063	0,144	-0,149	0,001

Продовж. табл. 3.14

Mach 2	**0,319**	-0,040	0,191	0,001	-0,375	-0,286
Mach 3	-0,031	0,021	-0,11	-0,042	0,069	**-0,565**
Mach 4	0,079	**0,497**	-0,201	-0,003	-0,007	0,069
Mach 5	**0,675**	0,024	-0,098	0,006	-0,014	0,001
Mach 6	-0,043	**0,406**	-0,072	-0,212	-0,141	-0,226
Mach 7	0,117	**0,404**	0,145	-0,063	0,112	-0,030
Mach 8	**0,450**	-0,016	0,042	-0,075	0,013	0,034
Mach 9	-0,005	0,102	0,101	**0,426**	0,128	-0,070
Mach 10	**0,319**	-0,178	-0,176	0,183	0,013	**-0,428**
Mach 11	0,124	0,132	-0,083	0,155	0,040	-0,175
Mach 12	0,086	-0,007	0,086	0,021	**0,382**	-0,076
Mach 13	**0,454**	0,083	-0,122	0,006	0,074	0,023
Mach 14	-0,017	0,051	**-0,606**	-0,127	0,044	-0,080
Mach 15	**0,469**	0,076	-0,135	0,168	0,025	-0,059
Mach 16	0,043	0,104	-0,012	**-0,561**	0,123	-0,145
Mach 17	0,133	-0,075	**-0,496**	-0,044	-0,062	0,046
Mach 18	-0,061	0,233	0,134	-0,149	-0,005	**-0,317**
Mach 19	-0,048	**0,417**	-0,084	0,083	0,135	-0,106
Mach 20	0,094	0,075	**-0,386**	0,054	-0,063	-0,086

Описова статистика елементів Mach IV наведена у табл. 3.15.

Таблиця 3.15

Описова статистика елементів Mach IV

	M	**SD**	**A**	**C**
Mach 1	3,50	1,634	-0,035	-1,351
Mach 2	2,39	1,388	0,778	-0,360
Mach 3	2,67	1,453	0,625	-0,628
Mach 4	3,78	1,540	-0,026	-1,312

Mach 5	3,19	1,651	0,176	-1,176
Mach 6	1,85	1,211	1,473	1,560
Mach 7	2,80	1,476	0,534	-0,786
Mach 8	3,44	1,641	-0,053	-1,188
Mach 9	1,65	1,177	1,840	3,111
Mach 10	1,69	1,138	1,757	2,754
Mach 11	4,40	1,339	0,521	-0,722
Mach 12	2,25	1,368	0,829	-0,487
Mach 13	2,48	1,512	0,630	-0,784
Mach 14	4,11	1,431	-0,123	-1,025
Mach 15	2,82	1,487	0,234	-1,119
Mach 16	3,17	1,654	0,376	-1,038
Mach 17	1,58	1,178	2,045	3,343
Mach 18	3,09	1,559	0,228	-1,218
Mach 19	5,18	1,315	-1,874	2,942
Mach 20	2,06	1,333	1,230	0,558

Примітка: M − середнє значення; SD − стандартне відхилення; A − асиметрія; C − ексцес.

Індекси відповідності моделей, оцінені за допомогою конфірматорного факторного аналізу наведено у табл. 3.16.

Таблиця 3.16

Індекси відповідності моделей, оцінені за допомогою конфірматорного факторного аналізу

Model1	**χ2**	**df**	**RMSEA[90% CI]**	**CFI**	**TLI**
а) Один фактор					
а1 Базовий	536,8	169	0,096 [0,089, 0,107]	0,489	0,419
а2 Базовий, CE	257,4	153	0,053 [0,046, 0,065]	0,843	0,807

Продовж. табл. 3.16

a3 Базовий, CE та без п.п. 3, 11, 14, 19	162,4	94	0,055 [0,043, 0,071]	0,869	0,842
a4 Базовий, без п.п. 19, 20	478,9	133	0,107 [0,094, 0,118]	0,472	0,395
a5 Базовий, CE та без п.п. 19, 20	224,4	116	0,068 [0,052, 0,075]	0,843	0,780
b) Початкова пропозиція – три фактори					
b1 Базовий*	-	-	-	-	-
b2 Базовий, CE	325,6	152	0,066 [0,059, 0,076]	0,749	0,688
b3 Базовий, CE та без п.п. 9, 19 (два фактори)	262,3	123	0,070 [0,057, 0,080]	0,768	0,719
d) Три фактори на основі EFA					
d1 Базовий	278,8	130	0,068 [0,056, 0,081]	0,787	0,742
d2 Базовий, CE	276,4	132	0,067 [0,054, 0,079]	0,789	0,754

*Примітка: df − ступені свободи; RMSEA − середньоквадратична помилка апроксимації; CI − довірчий інтервал; CFI − індекс порівняльної відповідності; TLI − індекс Такера-Льюїса; CE − коваріація між помилками. 1. Усі моделі представили статистично значущі значення χ2 (p<0,001; * − ця модель не пропонувала інтерпретованого рішення.*

Факторіальна матриця після EFA (з обертанням varimax) та CFA (стандартизовані навантаження) елементів Mach IV та внутрішня узгодженість наведені у табл. 3.17.

Таблиця 3.17

Факторіальна матриця після EFA (з обертанням varimax) та CFA елементів Mach IV та внутрішня узгодженість

	EFA		
	F1	F2	F3
Mach 1	**0,396**	0,056	0,029

Продовж. табл. 3.17

Mach 2	**0,404**	0,259	-0,182
Mach 3	-0,102	0,217	**0,433**
Mach 4	0,165	0,136	**0,611**
Mach 5	**0,646**	-0,057	0,024
Mach 6	0,087	**0,578**	0,288
Mach 7	-0,013	**0,494**	0,275
Mach 8	**0,454**	-0,179	-0,104
Mach 9	-0,041	**0,644**	0,032
Mach 10	0,160	**0,671**	0,143
Mach 11	-0,050	0,116	**0,436**
Mach 12	**0,585**	0,005	-0,017
Mach 13	**0,397**	0,013	-0,069
Mach 14	0,000	0,057	**0,547**
Mach 15	**0,368**	0,165	-0,425
Mach 16	0,093	0,309	**0,438**
Mach 17	**0,586**	0,074	0,111
Mach 18	**0,495**	0,166	0,110

Примітка: жирним шрифтом виділено факториальні навантаження > 0,35.

Важливим є й контекстуальний аспект. Агресивна поведінка завжди реалізується у взаємодії між особистісними рисами та організаційним середовищем. Дослідження переконливо демонструють: в організаціях із токсичною культурою [594], де владарювання, залякування та жорстке ієрархічне підпорядкування є нормою, навіть особи без виражених агресивних рис можуть включатися в мобінг – просто слідуючи груповим нормам, прагнучи уникнути власного переслідування або домагаючись схвалення з боку статусних лідерів.

Розуміння психологічного профілю жертви мобінгу є надзвичайно делікатним питанням, оскільки тут дуже легко потрапити до «жертвозвинувачення» − тобто приписування людині відповідальності за те, що трапляється з нею. Науково-психологічний підхід до цього питання принципово відрізняється від побутового: особистісні риси та поведінкові особливості жертви є не «причиною» мобінгу, а лише чинниками, що в певних організаційних контекстах можуть збільшувати ймовірність того, що вона буде обрана об'єктом переслідування. Відповідальність за мобінг завжди залишається на агресорі та на організації [527].

Дослідники виокремлюють кілька типів жертв мобінгу. Перший – так звана «провокуюча жертва» [505]: людина, чиї особистісні особливості – наприклад, прямолінійність, надмірна емоційна реактивність, схильність до конфронтації – можуть підвищувати інтенсивність конфліктів. Другий тип – «пасивна жертва»: людина, що відрізняється підвищеною тривожністю, схильністю до самозвинувачень, низькою самооцінкою та недостатньою асертивністю. Цей тип жертви часто не чинить активного опору і не шукає допомоги – саме тому переслідування може тривати дуже довго. Окрема категорія – так звана «жертва успіху» або «жертва компетентності»; жертвою мобінгу стає людина, яка є надто ефективною, надто популярною в колективі або надто добре відповідає тим стандартам, яким не відповідає агресор.

Незалежно від початкових особистісних рис жертви, тривалий мобінг чинить специфічний психологічний вплив, формуючи так звану «вторинну психологію жертви»: розвиваються симптоми ПТСР, безпорадність, дефіцит базової довіри до людей та організацій, деформується ідентичність [527]. Людина, яка до мобінгу мала здорову самооцінку та виражену суб'єктність, після тривалого систематичного приниження може набути рис, що ззовні нагадують особистісні риси «пасивної жертви», і це часто вводить в оману дослідників або фахівців, які намагаються пояснити ситуацію ретроспективно.

Психологічний портрет спостерігача виглядає у такий спосіб Спостерігачі (свідки мобінгу, які безпосередньо не беруть участі у ньому) є критичною ланкою у динаміці психологічного терору. Їхня поведінка або бездіяльність значною мірою визначає, чи буде мобінг продовжуватися, ескалуватися або припиниться [566]. Більшість досліджень фіксують, що свідки мобінгу рідко активно втручаються у ситуацію – навіть за умови, що особисто засуджують її.

Мобінг рідко виникає раптово – як правило, він розгортається поступово, проходячи через низку відносно чітких стадій. Розуміння цих стадій є критично важливим для ранньої діагностики та своєчасного втручання. Найбільш поширеною та науково обґрунтованою є чотирифазна модель H. Leymann, доповнена і уточнена пізнішими дослідниками [449]: інцидент-тригер (криза); початкове психологічне переслідування; офіційне управлінське вручання (нерідко – на боці агресора); маркування жертви та її виключення з організації.

Таблиця 3.18

Фази мобінгу та реакції учасників (за H. Leymann із доповненнями)

Фаза	Основні ознаки	Реакція жертви	Роль організації
1. Тригер	Конфлікт, поодинока провокація, зміна в оточенні	Здивування, спроба залагодити конфлікт	Критична – нейтралізація тут попереджає мобінг
2. Систематичне переслідування	Регулярні дрібні агресії, ізоляція, чутки	Самозвинувачення, розгубленість, зниження продуктивності	Часто – ігнорування, що дозволяє мобінгу розвинутися

Продовж. табл. 3.18

3. Офіційне втручання	Офіційні скарги, дисциплінарні дії проти жертви	Відчай, суїцидальні ідеації, ПТСР-симптоматика	Нерідко стає на бік агресора
4. Виключення	Стигматизація, звільнення, інвалідність	Посттравматичний синдром, втрата ідентичності	Фактично санкціонує кінцевий результат

Г. Лейманн розробив детальну класифікацію 45 видів мобінг-дій, що охоплюють п’ять основних груп. Ця типологія стала базовим інструментом для розробки опитувальників і вимірювальних інструментів – зокрема, широко використовуваного Leymann Inventory of Psychological Terror (LIPT). Сучасні дослідники, зокрема С. Ейнарсен зі співавторами, дещо переструктурували цю класифікацію у Negative Acts Questionnaire (NAQ-R) [317], однак базова логіка залишилась незмінною і це надало нам можливість застосувати у дослідженні таку типологію:

- дії, спрямовані на обмеження комунікації: жертву позбавляють можливості висловлюватися (переривають, ігнорують); від неї приховують інформацію, необхідну для виконання роботи; з нею не розмовляють безпосередньо, а лише через третіх осіб; на неї кричать та принижують публічно;

- соціальна ізоляція: жертву не запрошують на спільні зустрічі, перерви, корпоративні заходи; ігнорують її присутність; переводять на ізольоване робоче місце; відмовляються від будь-якої комунікації;

- атаки на репутацію та особисту гідність: поширюють чутки, плітки та неправдиву інформацію; висміюють зовнішність, особистісні риси, цінності

або походження; нагадують про реальні або уявні помилки з метою приниження; піддають постійній безпідставній критиці;

- атаки на професійну ідентичність: дають безглузді, принизливі або явно невідповідні кваліфікації завдання; позбавляють важливих функцій або взагалі будь-якої роботи; постійно вказують на помилки, більшість із яких є вигаданими або перебільшеними; маніпулюють стандартами оцінювання спеціально щодо жертви;

- атаки на здоров'я: примушують виконувати фізично небезпечну або шкідливу для здоров'я роботу; загрожують або безпосередньо застосовують фізичне насильство; завдають психосоматичної шкоди через постійний стрес.

Як показало дослідження, при босингу ці дії набувають специфічних особливостей, зумовлених наявністю формальних владних інструментів у агресора. Найбільш характерними для босингу є так звані «управлінські знаряддя терору»: навмисне надання суперечливих або нездійсненних завдань; систематичне завищення очікувань або, навпаки, демонстративне зниження функціонального навантаження; постійний мікроменеджмент; штучне створення ситуацій провалу; несправедливе оцінювання; відмова у відпустках, навчанні або кар'єрному просуванні; нав'язування ізоляції через управлінські рішення.

У проведеному дослідженні підтверджено, що мобінг завжди є продуктом взаємодії трьох рівнів чинників: індивідуальних (особистісні риси та психологічна вразливість учасників), групових (командна динаміка, норми, конкурентне середовище) та організаційних (структура, культура, управлінські практики).

Дослідження консистентно виявило декілька організаційних характеристик, що статистично підвищують ризик мобінгу. По-перше, це висока невизначеність ролей та задач: коли функції, повноваження та критерії оцінювання є неясними, виникає ідеальний ґрунт для сваволі та зловживань. По-друге, дефіцит автономії та надлишок контролю: в організаціях із жорсткою мікроменеджерською культурою мобінг є

статистично поширенішим [592]. По-третє, конкурентна та ресурсно-дефіцитна атмосфера: якщо просування, визнання або навіть збереження посади є жорсткою конкуренцією, де виживає найсильніший, агресивні стратегії стають «виправданими». По-четверте, відсутність чітких процедур розгляду скарг: коли жертва розуміє, що її скарга не дасть жодного результату або обернеться на неї ж, вона не звертається по допомогу, і мобінг тривалий час залишається непомітним для офіційної організаційної системи.

Окремі категорії працівників є статистично більш вразливими до мобінгу. Нові співробітники, які ще не інтегрувалися в неформальні мережі та не мають союзників. Повернувшись після тривалої відсутності (декретна відпустка, хвороба, відрядження) – вони нерідко застають змінений баланс сил у колективі та виявляються у «чужому» оточенні. Особи, які відрізняються від домінуючих групових норм за будь-якими характеристиками: гендер, вік, раса, орієнтація, інвалідність, стиль роботи чи комунікації. Висококомпетентні та незалежно мислячі фахівці, чий рівень загрожує позиції нарцисичного або некомпетентного керівника. Викривачі – особи, що виявляють або публічно сигналізують про порушення, корупцію чи неетичні практики всередині організації.

Мобінг є незалежним фактором ризику для широкого спектру психологічних та соматичних розладів. Серед психологічних наслідків найбільш задокументованими є: посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) [301; 463; 499; 527] – дослідження встановлють ПТСР у 76% обстежених жертв тривалого мобінгу; велика депресія та дистимія; генералізований тривожний розлад; соціальна фобія та агорафобія; синдром вигорання, що трансформується у хронічний та не відновлюється навіть після завершення мобінгу.

Соціальні наслідки включають розрив соціальних зв’язків (соціальну ізоляцію, нерідко пов’язану з соромом і відчуттям «я не вартий того, щоб про мене дбали»), деградацію сімейних відносин (перенесення стресу у сімейне середовище), економічні втрати (вимушене безробіття, зниження

кваліфікаційного рівня внаслідок втрати впевненості). Особливо тривожним є феномен суїцидальності: у вже згадуваних дослідженнях Г. Лейманн зафіксував суїцидальні думки майже у половини жертв тривалого мобінгу, а в деяких національних дослідженнях (зокрема, фінських) мобінг фігурує як фактор ризику завершеного суїциду.

Мобінг є не лише особистісною трагедією – він становить суттєву загрозу для ефективності та стабільності організації. Прямі організаційні витрати пов'язані зі зниженням продуктивності жертви (дослідження фіксують падіння ефективності роботи на 30-50% уже в активній фазі мобінгу), збільшенням кількості лікарняних, ранніми звільненнями досвідчених фахівців, витратами на пошук та навчання нових співробітників.

Непрямі витрати є не менш значущими, хоча й важчими для кількісної оцінки: погіршення організаційного клімату та довіри в колективі; зниження загальної залученості та мотивації (зокрема серед спостерігачів, які також переживають стрес від спостереження за мобінгом); репутаційні втрати (у «цифрову» епоху інформація про токсичне середовище в організації поширюється надзвичайно швидко через соціальні мережі та спеціалізовані платформи); ризики правових та регуляторних санкцій у країнах, де мобінг є юридично відповідальним.

Діагностика мобінгу є складним завданням, що передбачає використання комплексу методологічних підходів. Жоден окремий інструмент не дозволяє дати однозначну відповідь на питання «чи є тут мобінг»: необхідне поєднання суб'єктивних самозвітів, об'єктивних організаційних показників та клінічної оцінки.

У дослідженні було використано опитувальник негативних дій для визначення ступеня схильності до булінгу (С. Ейнарсен, Х. Хоел та ін.) (Negative Acts Questionnaire-Revised, NAQ-R) із 22 питань, що вимірює частоту 22 типів негативних дій на робочому місці. Респонденти оцінювали кожну дію за шкалою від «ніколи» до «щодня». Методика має добре підтверджену конструктну та дискримінантну валідність.

Компоненти, факторні навантаження та кореляції між підфакторами NAQ-R наведено у табл. 3.19.

Таблиця 3.19

Компоненти, факторні навантаження та кореляції між підфакторами NAQ-R

Фактори	**Компоненти NAQ-R**	**Зміст компонентів**	**Факторне навантаження**
Булінг, пов'язаний з роботою	1	Хтось приховує інформацію, яка впливає на вашу продуктивність	0,74
	3	Наказ виконувати роботу нижче вашого рівня компетентності	0,76
	14	Ігнорування вашої думки	0,89
	16	Доручення завдання з необґрунтованими термінами	0,84
	18	Надмірний контроль вашої роботи	0,83
	19	Тиск, спрямований на те, щоб не вимагати чогось, на що ви маєте право (наприклад, лікарняний, відпустка, дорожні витрати)	0,76
	21	Некероване робоче навантаження	0,80
Булінг, пов'язаний з особистістю	2	Приниження або висміювання у зв'язку з вашою роботою	0,85

Продовж. табл. 3.19

	4	Вилучення ключових сфер відповідальності або заміна їх більш тривіальними чи неприємними завданнями	0,82
	5	Поширення пліток та чуток про вас	0,83
	6	Ігнорування або виключення	0,81
	7	Образливі або агресивні зауваження щодо вашої особистості, відносин або вашого особистого життя	0,89
	10	Натяки або сигнали від інших про те, що вам слід звільнитися з роботи	0,96
	11	Повторні нагадування про ваші помилки чи промахи	0,91
	12	Ігнорування або ворожа реакція при вашому зверненні	0,85
	13	Постійна критика ваших помилок чи промахів	0,92
	15	Розіграші, що проводяться людьми, з якими ви не ладите	0,83
	17	Звинувачення проти вас	0,99
	20	Бути об’єктом сарказму	0,90
Фізичне залякування	8	Бути об’єктом спонтанного гніву	0,86

Продовж. табл. 3.19

	9	Залякувальна поведінка, така як вказування пальцем, вторгнення в ваш особистий простір, штовханина, перекриття шляху	0,85
	22	Погрози насильством або фізичним насильством або фактичне насильство	0,81
	Пов’язані з роботою	Пов’язані з особистістю	Фізичне залякування
Пов’язані з роботою	1,00		
Пов’язані з особистістю	0,94	1,00	
Фізичне залякування	0,82	0,87	1,00

Подальша співпраця С. Ейнарсена з міжнародним дослідницьким консорціумом, що об’єднав учених із понад двадцяти країн, дозволила верифікувати отримані результати крос-культурно і встановити, що мобінг є не культурно специфічним явищем, а відтворюється в організаціях різного типу і різних національних контекстів. У колективній монографії «Булінг та харасмент на робочому місці» мобінг визначається як ситуація, коли один або кілька працівників систематично стають об’єктом негативних соціальних дій з боку колег або керівників упродовж тривалого часу за умови, що жертва не в змозі захистити себе від цих дій. Це визначення містить кілька компонентів, кожен з яких є функціонально важливим [317]: систематичність і тривалість − мобінг – це патерн, що відтворюється, і саме ця повторюваність запускає специфічні соціально-психологічні механізми, які відрізняють його наслідки від наслідків ситуативного конфлікту; дисбаланс

сил – жертва в ситуації мобінгу не просто стикається з ворожими діями – вона стикається з ворожими діями в умовах, де у неї немає ресурсів для симетричної відповіді.

Кластери та їх поширеність для різних пунктів (від 0 до 1) для кожної категорії відповідей респондентів наведено у табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Кластери та їх поширеність для різних пунктів (від 0 до 1) для кожної категорії відповідей респондентів

	Ніякого цькування	**Деяка критика на роботі**	**Випадкові негативні зустрічі**	**Випадкове цькування**	**Цькування, пов'язане з роботою**	**Серйозне цькування**	**Фізичне залякування**
Розмір групи	26%	25%	18%	11%	13%	5%	3%
Ніколи	0,93	0,73	0,71	0,39	0,63	0,20	0,49
Інколи	0,07	0,25	0,23	0,47	0,24	0,31	0,35
Щомісяця	0,00	0,01	0,03	0,05	0,03	0,15	0,05
Щотижня/ щодня	0,00	0,01	0,03	0,09	0,10	0,34	0,11

Кореляції Пірсона між загальним показником NAQ-R, трьома підфакторами та показниками здоров'я, самооцінки продуктивності праці досліджуваних та розгляду питання про звільнення з роботи протягом останніх 6 місяців наведено в табл. 3.21.

Таблиця 3.21

Кореляції Пірсона між загальним показником NAQ-R, трьома підфакторами та показниками здоров'я, самооцінки продуктивності праці досліджуваних та розгляду питання про звільнення з роботи протягом останніх 6 місяців (середні значення та стандартні відхилення для всіх шкал)

Параметри	**M (SD)**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
1. NAQ-R	32,74 (11,12)	0,44	0,40	0,12	0,23	0,34

Продовж. табл. 3.21

2. Цькування, пов'язане з особистою діяльністю	13,40 (4,89)	0,34	0,35	0,12	0,19	0,24
3. Цькування, пов'язане з роботою	13,76 (5,1)	0,43	0,40	0,15	0,21	0,39
4. Фізичне залякування	3,85 (1,82)	0,19	0,18	0,07	0,08	0,13
5. GHQ-12	25,02 (6,39)	1				
6. Психосоматичні скарги	32,84 (12,03)	0,66	1			
7. Прогули через хворобу за останні 6 місяців	1,83 (1,04)	0,24	0,27	1		
8. Самооцінка нещодавньої роботи	1,95 (1,06)	0,35	0,26	0,20	1	
9. Розгляд можливості звільнення протягом останніх 6 місяців	2,44 (1,2)	0,46	0,45	0,17	0,28	1

Примітка: всі кореляції є значущими на рівні 0,001 (двосторонні).

Кореляції Пірсона між NAQ-R, його підфакторами та шкалами, що вимірюють стиль керівництва, тиск від робочого навантаження, клімат та стосунки з колегами, а також задоволеність організацією, відданість та безпеку (середні значення та стандартні відхилення для всіх шкал) наведено у табл. 3.22.

Таблиця 3.22

Кореляції Пірсона між NAQ-R, його підфакторами та шкалами, що вимірюють стиль керівництва, тиск від робочого навантаження, клімат та стосунки з колегами, а також задоволеність організацією, відданість та безпеку

Параметри	**M (SD)**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**
1. NAQ-R	32,74 (11,12)	0,51	0,46	0,40	0,52	0,64	0,33	0,46

Продовж. табл. 3.22

2.Цькування, пов'язане з особистою діяльністю	13,44 (4,90)	0,43	0,37	0,22	0,34	0,44	0,25	0,33
3.Цькування, пов'язане з роботою	13,76 (5,1)	0,52	0,43	0,50	0,52	0,55	0,39	0,48
4.Фізичне залякування	3,86 (1,84)	0,26	0,18	0,21	0,23	0,27	0,19	0,20
5.Автократичне лідерство	11,84 (4,3)	1						
6.Лідерство за принципом невтручання громадськості	7,19 (2,6)	0,54	1					
7.Робоче навантаження	19,52 (7,25)	0,22	0,23	1				
8.Організаційний клімат	14,82 (4,49)	0,37	0,40	0,50	1			
9.Стрес від стосунків з колегами	27,19 (8,41)	0,50	0,53	0,46	0,68	1		
10. Організаційна відданість	19,04 (4,3)	0,31	0,30	0,19	0,41	0,43	1	
11. Організаційна задоволеність	18,75 (5,45)	0,45	0,52	0,25	0,60	0,64	0,54	1

Примітка: всі кореляції є значущими на рівні 0,001 (двосторонні).

Порівняння середніх балів латентних кластерів за індивідуальними та пов’язаними з роботою результатами з використанням z-значень наведено в табл. 3.23.

Однакові верхні індекси (a, b або c) вказують на те, що пари середніх значень суттєво не відрізняються. Середні значення без однакових верхніх індексів суттєво відрізняються (α=0,05).

Таблиця 3.23

Порівняння середніх балів латентних кластерів за індивідуальними та пов'язаними з роботою результатами з використанням z-значень

	Відсутність цькування	**Деяка критика на роботі**	**Випадкові негативні зустрічі**	**Випадкові цькування**	**Цькування, пов’язане з роботою**	**Серйозне цькування**	**Фізичне залякування**
Розгляд можливості звільнення протягом останніх 6 місяців	-0,3	-0,05	-0,19	0,36	0,56	0,78	0,17
GHQ-12	-0,46	-0,07	-0,13	0,38	0,66	0,98	0,09
Психосоматичні скарги	-0,47	-0,03	-0,17	0,49	0,54	0,90	0,05
Відданість організації	0,36	0,06a	-0,14a	-0,37b,c	-0,45b	-0,76	-0,25c
Задоволеність від організації	0,52	0,06a	0,13a	-0,45	-0,62	-1,05	-0,34
Робоче навантаження	-0,51	0,19a	-0,26	0,32b	0,67c	0,69c	0,23a,b
Стрес від стосунків з колегами	-0,71	-0,04a	-0,09a	0,64b	0,58b	1,17	0,35
Автократичне лідерство	-0,59	-0,02a	-0,09a	0,57	0,48	1,17	0,14

Для оцінки психологічних наслідків мобінгу у дослідженні було застосовано шкалу оцінки впливу травматичних подій (Д. Вайс, Ч. Мармар) (Impact of Event Scale-Revised, IES-R); шкали депресії (BDI-II) та тривожності (BAI) (А. Бек); спеціалізовану шкалу самооцінки проявів посттравматичного стресового розладу (М. Лінден) (Post-Traumatic Embitterment Disorder Scale, PTED), що вимірює специфічний синдром «гіркоти», як характерний для жертв мобінгу стан, що є відмінним від класичного ПТСР.

Окрім індивідуальної психодіагностики, важливою є оцінка організаційного клімату. Опитувальники, що вимірюють психологічну безпеку на роботі (зокрема, шкала психологічної безпеки (Е. Едмондсон) (Psychological Safety Scale, PSS), рівень справедливості (організаційна справедливість), якість управління та відповідні організаційні ризики дозволяють оцінювати вразливість організаційного середовища до мобінгу ще до того, як конкретні ситуації переслідування стали очевидними. Цей підхід слугував цінним інструментом первинної профілактики, виявляючи «зони ризику» в організаційній культурі і дозволяв втрутитися превентивно.

Слід зазначити, що для глибокого розуміння ситуації та розробки індивідуального плану допомоги жертві необхідним є застосування напівструктурованого інтерв'ю. Інформація для такого інтерв'ю збиралася за кількома блоками: хронологія подій; ідентифікація конкретних негативних дій; реакції жертви та її спроби впоратися; роль третіх осіб (свідків, керівництва); наявні чинники захисту (соціальна підтримка, копінг-ресурси); актуальний психологічний стан.

Загальні бали та стандартне відхилення за шкалою IES-R у групах з ПТСР, з насильницькою поведінкою та контрольним групам становили 48,1 ± 18,3; 26,5 ± 21,2 та 4,5 ± 7,0 відповідно. Ці значення суттєво відрізнялися згідно з дисперсійним аналізом (ANOVA) (загальний $F = 151,42$, $p < 0,001$). Постфактумний тест Тьюкі виявив суттєві відмінності між трьома групами, що демонструє конструктну валідність для шкали IES-R.

Загальний бал за шкалою IES-R корелював з PTED (r=0,856, p<0,001), BDI-II (r=0,617, p<0,001), BAI (r=0,655, p<0,001), PSS (r=0,093, p=0,471) та напівструктурованим інтерв'ю (r=0,411, p=0,001). Кореляція IES-R була сильною для PTED, відносно слабкою для напівструктурованим інтерв'ю та проміжною для BDI-II та BAI (табл. 3.24).

Таблиця 3.24

Кореляції Пірсона між шкалами IES-R, PTED, BDI-II, BAI, PSS та напівструктурованим інтерв'ю

	IES-R	**PTED**	**BDI-II**	**BAI**	**PSS**
PTED	0,856 **				
BDI-II	0,617 **	0,668 **	-	-	-
BAI	0,655 **	0,779 **	0,612 **	-	-
PSS	0,093	0,074	0,154	0,138	-
Напівструктуроване інтерв'ю	0,411 **	0,046 **	0,448 **	0,460 **	0,278 *

Примітка: * − p<0,05; ** − p<0,001.

Факторний аналіз з обертанням пунктів IES-R для учасників групи з ПТСР (65 респондентів) дав 5 факторів, які разом пояснюють 72,65% дисперсії. Фактор 1, що складався з 3 пунктів (2, 4 та 15), був інтерпретований як вимір «порушення сну» (власне значення 10,33; відсоткова дисперсія = 47,15%). Фактор 2, що складався з 9 пунктів (1, 3, 6, 9, 14, 16, 18, 19 та 20), був пов'язаний з «нав'язливістю» (власне значення = 1,81; відсоткова дисперсія = 8,40%). Фактор 3, що складався з 4 пунктів (7, 8, 10 та 21), був пов'язаний з «гіперзбудженням» (власне значення = 1,37; відсоткова дисперсія = 6,18%). Фактор 4, що складався з 4 пунктів (5, 11, 17 та 22), був пов'язаний з «уникненням» (власне значення 1,32; відсоток дисперсії 5,82%). Фактор 5, що складався з 2 пунктів (12 та 13), був пов'язаний з «дисоціацією» (власне значення 1,13; відсоток дисперсії 5,06%).

Таблиця 3.25

Факторний аналіз пунктів IES-R у респондентів

Елемент оцінки	**Фактори**				
	1	2	3	4	5
15 У мене були проблеми із засинанням	0,989				
2 У мене були проблеми зі сном	0,818				
4 Я відчував роздратування і гнів	0,562				
6 Я думав про це, коли не хотів цього		0,933			
3 Інші речі змушували мене думати про це		0,852			
9 У мене в голові виникли картини про це		0,845			
16 У мене виникли хвилі сильних почуттів з цього приводу		0,748			
1 Будь яке нагадування пробуджувало почуття з цього приводу		0,734			
14 Я помітив, що поводжуся або відчуваю себе так, ніби повернувся в той час		0,702			
20 Мені про це снилося		0,658			
18 У мене були проблеми з концентрацією		0,641			
19 Нагадування про це викликали у мене фізичні реакції, такі як пітливість, утруднення дихання, нудоту або прискорене серцебиття		0,569			

Продовж. табл. 3.25

7 У мене було таке відчуття, ніби цього не було, або це було несправжнє			0,768		
8 Я уникав нагадувань про це			0,739		
21 Я відчував себе пильним і напоготові			0,656		
10 Я був нервовим і легко лякався			0,575		
17 Я намагався викреслити це зі своєї пам'яті				0,850	
11 Я намагався не думати про це				0,844	
22 Я намагався не говорити про це				0,742	
5 Я уникав засмучуватися, коли думав про це або мені про це нагадували				0,677	
12 Я усвідомлював, що в мене все ще було багато почуттів з цього приводу, але я не справлявся з ними					0,731
13 Мої почуття з цього приводу були онімілими					0,528
Відсоток дисперсії	47,15	8,40	6,18	5,82	5,06
Власне значення	10,33	1,81	1,37	1,32	1,13

У табл. 3.26 представлене значення показників точності (чутливість, специфічність, позитивна прогностична цінність та негативна прогностична цінність) для різних порогових значень шкали IES-R.

У проведеному дослідженні порогове значення для IES-R було встановлено на рівні 25 балів, чутливість становила 86,55, а специфічність – 82,42.

Таблиця 3.26

Діагностична значущість різних порогових балів IES-R

Граничне значення IES-R	Чутливість (%)	Специфічність (%)	Позитивне прогностичне значення	Негативне прогностичне значення
22	86,55	76,32	5,7	99,6
23	86,55	79,55	6,0	99,6
24	86,55	80,68	6,3	99,6
25	86,55	82,42	7,1	99,7
26	85,06	82,42	6,8	99,6
27	85,06	81,07	7,2	99,6
28	82,07	81,16	7,1	99,6

Як показав попередній аналіз, однією з найбільш руйнівних форм такої деструкції є босинг − специфічний вид психологічного терору на робочому місці, що здійснюється безпосередньо керівником стосовно підлеглого з метою його професійної або особистісної дискредитації, ізоляції чи вимушеного звільнення.

Незважаючи на посилення уваги до питань корпоративної етики, босинг залишається латентним явищем, яке часто маскується під вимогливість менеджменту або специфіку корпоративної культури, що призводить до значних втрат інтелектуального капіталу, зниження продуктивності праці та системної деградації морального клімату в організаціях.

Актуальність дослідження цієї проблеми зумовлена відсутністю дієвих механізмів превенції та нейтралізації вертикального мобінгу в межах вітчизняного правового та управлінського поля. Традиційні методи адміністративного регулювання виявляються недостатніми для розв’язання цієї проблеми, оскільки коріння босингу лежить у площині порушення етико-психологічних кордонів взаємодії.

Саме тому виникає нагальна потреба у теоретичному обґрунтуванні та практичному впровадженні чітких етико-психологічних стандартів ділової взаємодії, які б виступали не просто як декларативні норми, а як реальний інструментарій протидії зловживанням владою.

Проблема полягає у суттєвому розриві між формально задекларованими цінностями організацій та реальними патернами поведінки керівної ланки, де відсутність етичної експертизи управлінських рішень створює сприятливий ґрунт для психологічного тиску.

Недостатня розробленість критеріїв оцінки професійної етики керівника та розмитість поняття «психологічна безпека праці» в українському науковому дискурсі ускладнюють розробку ефективних стратегій захисту працівників. Особливої гостроти проблема набуває в умовах дистанційної роботи та цифрової трансформації бізнес-процесів, де босинг трансформується у нові форми кібербулінгу, що потребує переосмислення класичних стандартів ділової комунікації.

Необхідність подолання цих негативних тенденцій вимагає комплексного аналізу природи босингу через призму дефіциту етичної компетентності менеджменту та пошуку шляхів інституціоналізації етико-психологічних стандартів як запобіжника професійному вигоранню та плинності кадрів.

Таким чином, науковий пошук спрямований на вирішення суперечності між об’єктивною потребою суспільства в гуманізації праці та існуючою практикою авторитарного тиску в організаційному середовищі, що визначає вибір вектору дослідження на користь розробки прикладних моделей етичної корекції ділової взаємодії.

Провідну роль у дослідженні психологічного здоров’я персоналу та деструктивних відносин в організаціях відіграє наукова школа Л. Карамушки (спільно з О. Креденцер, К. Терещенко), яка фокусується на структурних компонентах благополуччя працівників. Специфіку босингу у військових колективах та правові аспекти його превенції у 2025 році ґрунтовно

проаналізували Є. Іващенко та А. Гараз. Практичні складнощі доведення фактів психологічного тиску та недоліки чинного законодавства стали предметом аналізу Т. Красюк та А. Федорченко. Системний характер наслідків явища – від індивідуальних депресивних станів до корпоративних збитків виокремив Ч. Дредзінський.

Відтак, попри наявність ґрунтовних напрацювань щодо природи та наслідків босингу, питання розробки конкретних етико-психологічних стандартів, як дієвого превентивного інструменту, залишається відкритим, що й зумовлює необхідність нашого дослідження.

У вітчизняному законодавстві це явище отримало нормативне визначення після набрання чинності Законом України від 16 листопада 2022 року № 2759-IX [64], яким Кодекс законів про працю України був доповнений статтею 2-2, де мобінг тлумачиться як систематичні (повторювані) тривалі умисні дії або бездіяльність роботодавця, окремих працівників або групи працівників трудового колективу, які спрямовані на приниження честі та гідності працівника, його ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових відносин, що проявляються у формі психологічного та/або економічного тиску.

Відтак, мобінг – це родове поняття, що охоплює різні форми систематичного переслідування залежно від суб’єктного складу: воно може реалізовуватися як по горизонталі (між колегами), так і по вертикалі (між керівником і підлеглим або навпаки). Саме ця суб’єктна диференціація і є підставою для виокремлення самостійного поняття босинг. Керівник, вдаючись до босингу, експлуатує свої формальні повноваження – право розподіляти завдання, оцінювати результати праці, застосовувати дисциплінарні заходи, формувати умови зайнятості, перетворюючи їх із легітимних управлінських інструментів на засоби систематичного психологічного або економічного тиску.

У цьому контексті принципово важливим є розмежування босингу і законного управлінського контролю. Не кожна критика, вимогливість або

дисциплінарна реакція керівника є проявом босингу: конструктивна критика, що ґрунтується на об’єктивних критеріях і спрямована на розвиток працівника, є нормальним елементом управлінської взаємодії. Босинг натомість характеризується такими кваліфікуючими ознаками:

- систематичність і тривалість (дії повторюються впродовж тривалого часу, не є поодинокими інцидентами);

- умисність (дії здійснюються цілеспрямовано, а не є наслідком некомпетентності або стилістичних особливостей управління);

- дисбаланс влади (жертва об’єктивно не має рівних ресурсів для захисту, перебуваючи у формально підлеглому становищі);

- деструктивний вплив на особистість (шкода завдається психічному здоров’ю, трудовій репутації та/або матеріальному становищу працівника);

- інструментальне використання службових повноважень (управлінські інструменти застосовуються не за призначенням, а як засоби тиску).

Таким чином, босинг є видовим поняттям щодо мобінгу: будь-який босинг є мобінгом, але не будь-який мобінг є босингом.

Специфіка босингу полягає саме в суб’єктному складі та механізмі реалізації – через ієрархічні повноваження, що суттєво ускладнює його ідентифікацію, документування та правовий захист постраждалої особи. За формами прояву босинг може бути явним (відкрите приниження, публічна критика, необґрунтовані стягнення, завідомо нездійсненні завдання) та прихованим (ігнорування, соціальна ізоляція, інформаційна блокада, систематичне позбавлення значущих завдань).

Прихований босинг є особливо небезпечним, оскільки залишається невидимим для сторонніх спостерігачів і важко піддається доведенню, при цьому завдаючи не менш тяжкої психологічної шкоди жертві.

Дослідження Ю. Бриндікова дозволяє поглянути на проблему босингу та мобінгу через призму соціальної патології, що має глибоке коріння в індивідуальному генезисі особистості кривдника. Автор аргументовано доводить, що деструктивні патерни поведінки дорослого мобера часто є

наслідком дитячих травм, отриманих у родині або під час навчання, де дитина сама була об’єктом агресії чи залякування [21].

Це ставить перед дослідником важливе питання: наскільки етико-психологічні стандарти в організації можуть нівелювати вже сформовані асоціальні установки індивіда? Аналізуючи детермінанти формування особи кривдника, ми бачимо, що мобінг стає способом компенсації особистих невдач, нудьги чи навіть заздрості до успіхів колеги.

Зазначимо, що в академічному секторі конфлікти можуть виникати через дискусії між адміністраторами, викладачами або між адміністраторами та викладачами. Знущання, які можуть відбуватися під час цих конфліктів, особливо коли невирішені розбіжності зберігаються між двома чи більше людьми або групами протягом тривалого часу є проявами мобінгу. Мобінг може здійснюватися вербальним, емоційним або психологічним насильством. Часто відзначається необґрунтованою і різкою поведінкою, вербальними образами, і зазвичай характерний дисбалансом сил між агресором і жертвою цього процесу. Образлива поведінка проявляється регулярно, зберігаючись або посилюючись протягом тривалого часу, що перевищує шість місяців призводячи навіть до щоденних знущань.

Академічний мобінг – це вид знущань на робочому місці, якому піддаються люди, включені в освітній процес. Викладачі або адміністрація можуть влаштувати цькування у вигляді навмисної шкоди роботі, яка може мати емоційний або психологічний характер, проте вона так само може мати і фізичні прояви. Також повідомлялося, що агресорами можуть бути студенти [442].

Зазвичай це робиться, щоб створити настільки небезпечне середовище для працівника, що він буде змушений звільнитися. На жаль, про цей вид мобінгу та знущань рідко говорять. Мовчання не допоможе підняти обізнаність щодо необхідності зниження ризиків серед наукової спільноти на робочому місці, особливо в країнах, де ще тільки формується законодавство, яке захищає жертв булінгу, мобінгу та босингу.

Незважаючи на помітні прогалини в літературі, що стосується конкретних випадків насильства на робочому місці, і знущання в академічному середовищі, дослідження C. Lampman виявило чотири значущі предиктори знущань: це жінки, які належать до расової, соціальної або етнічної меншості, молодь, яка не має наукового ступеня. Ці висновки аналогічні інформації, що наводиться в інших дослідженнях [360; 361; 424; 442; 482].

Дослідники узагальнили, чому освітнє середовище є сприятливим місцем для знущань: унікальність коледжів та університетів полягає в тому, що в їх специфіці є тривалість перебування на посаді та процес просування, що формує неоднозначні очікування та наявність суб'єктивних оцінок, що вимагає постійного критичного аналізу та роздумів про вплив на викладачів.

Дослідження M. Misawa [482] виявило три типи знущань: позиційне, контрпозиційне та ненавмисне конспіративне позиційне знущання. Позиційне знущання спостерігається, коли респондент, який має більшу владу, нападає на колегу з нижчою владою. У той час як контрпозиційне знущання – це тип знущання, який вчиняє респондент, що перебуває в позиції меншої влади, але чия позиція дозволяє їм залякувати людину, позбавлену поваги оточуючих за ознакою раси, статі чи сексуальної орієнтації. Ненавмисне позиційне знущання є поєднанням позиційного і контрпозиційного знущання. У цьому випадку жертва знаходиться між групою з двох агресорів, в якій один має вищу владу, а інший – меншу владу; ціль піддається знущанням аналогічним чином залежно від її раси, статі або сексуальної орієнтації. Ці три типи знущань часто зустрічаються в академічному середовищі.

У цілому дослідження показали, що від 25% до 91% вчених піддаються цькуванню на робочому місці [364; 442]. У випадках знущань повідомляється, що метою є молодші викладачі, а агресорами є їхні колеги (науково-педагогічні співробітники), адміністратори чи навіть студенти.

Різні форми знущань між вченими та адміністраторами включають психологічні та емоційні атаки, часто спрямовані на робочі обов'язки викладачів. Однак це відрізняється від інцидентів з булінгом, у яких агресором є студент.

У дослідженнях C. Lampman [442] повідомляється про шість різних типів знущань з боку студентів на викладачів, включаючи: ворожість, гнів або агресію, грубість, неповажну чи деструктивну поведінку, залякування, погрози, знущання чи звинувачення, небажану сексуальну увагу та сексуальні домагання. Одне з досліджень показало, що 18% студентів зазнавали знущань з боку викладача [464].

До найпоширеніших видів знущань у навчальному середовищі належать: підрив професійних якостей та компетентності, збільшення адміністративних обов'язків, збільшення обов'язків викладача, скорочення кількості досліджень та можливостей підвищити кваліфікацію, а також виключення жертви мобінгу із соціальних розмов, обмеження в інформації тощо. Однак це не єдині види знущань, з якими академічна спільнота може стикатися щодня. У багатьох випадках важка праця може залишитися непоміченою, невизнаною або перебувати під сильною критикою та контролем.

Хоча лише деякі дослідження вивчають наслідки академічного мобінгу, численні роботи демонструють взаємозв'язок між статтю, сексуальною орієнтацією та гендером щодо жертви академічного мобінгу. Результати змінюються від дослідження до дослідження. Спостерігаючи за академічним мобінгом студентів на професорів, C. Lampman [442] виявив, що 63,3% жінок, порівняно з 50,2% чоловіків, повідомили про серйозні випадки знущань, агресії чи сексуальної уваги своїми учнями. Коли справа доходить до випадків серйозної агресії, таких як погрози смертю, C. Lampman повідомляє, що жінки-викладачі в 2-3 рази частіше, ніж чоловіки, висловлювали, що їм надходили погрози смерті. Що стосується сексуальних

домагань, чоловіки в 12 разів частіше говорили, що їхня власна поведінка була помилково витлумачена студентом як сексуальний інтерес.

Академічний мобінг часто здійснюється засобами вербального, емоційного чи психологічного насильства [360; 442]. Викладачі, адміністратори і навіть студенти часто використовують мобінг у формі навмисного емоційного впливу або психологічної шкоди.

Хоча існує безліч негативних наслідків, пов'язаних з академічним мобінгом, деякі з досліджень показали невелику користь від нього, якими б нелогічними вони не здавалися. У деяких випадках жертва рада залишити установу тільки для того, щоб знайти нове місце, де визнають цінність і хвалять її за роботу та ідеї. J. Faria виклав своє бачення виходу із ситуації, яке допоможе тим, хто перебуває в ситуації мобінгу: «Оптимальна реакція викладача – збільшити кількість своїх публікацій, щоб він ставав більш затребуваним на ринку, що, як наслідок, збільшує престиж працівника. Коли вчений припускає можливість піти і влаштуватися на роботу в іншу установу, він має збільшити дослідницьку діяльність та продуктивність, що призведе до збільшення його доходів» [360].

Особливої ваги набуває класифікація семи видів мобінгу, де босинг виокремлюється як вертикальна агресія з використанням ієрархічної влади для систематичної дискредитації підлеглого. Розмірковуючи над наслідками цієї соціальної проблеми, слід підкреслити її системний руйнівний вплив: від індивідуальних психосоматичних розладів і депресії у жертви до деформації всього корпоративного середовища.

Босинг призводить до «мотиваційної деструкції», коли зникає ініціатива, з'являється безвідповідальність, а продуктивність праці підміняється формальним виконанням обов'язків.

Це підтверджує нашу тезу про те, що етичні фільтри в управлінні є не просто гуманістичним ідеалом, а економічно обґрунтованою необхідністю. Важливим для імплементації в наше дослідження є проведений Ю. Бриндіковим аналіз світового законодавчого досвіду (зокрема

скандинавських країн та Франції) [21], який демонструє перехід від декларативної заборони до обов'язку роботодавця активно забезпечувати психологічну безпеку праці.

В українському контексті, попри ухвалення антимобінгового законодавства, залишається проблема латентності та складності доведення психологічного терору. Саме тому запропоновані такі заходи, як внутрішній соціальний аудит, прозорий зворотний зв'язок та безперервне етико-психологічне навчання мають стати фундаментом для розробки стандартів ділової взаємодії.

3.4. Аналіз особливостей насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму

На *четвертому етапі* емпіричного дослідження було проаналізовано особливості насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму.

Попередньо нами було висвітлено соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки, що відбувається в межах фізично окреслених просторів: шкільного класу, університетського корпусу, робочого офісу. Але цей простір кардинально розширився. Інтернет виявився не просто новим каналом комунікації – він став принципово новим середовищем для агресії, яке анулює відстані, знімає соціальні гальма та надає насильству масштабу, недосяжного в офлайн-реальності. Якщо булінг і мобінг обмежені конкретним місцем і конкретним часом, то кібернасильство переслідує жертву скрізь і завжди: у ліжку перед сном, на відпочинку, навіть серед близьких людей. Розуміти цей феномен сьогодні означає розуміти одну з найгостріших психологічних загроз трансформаційного соціуму.

Водночас, кіберпростір породив не лише індивідуальну агресію, а й організовані форми колективної агресії – хейт-кампанії, що здатні руйнувати репутацію та психіку конкретних людей, а також ідеологічні спільноти, що

культивують та легітимізують насильницьку поведінку як форму відповіді на уявну соціальну несправедливість [237 та ін.]. Серед таких спільнот особливе місце посідає так звана контркультура інцелів – феномен, який починався як форум підтримки самотніх чоловіків, але трансформувався на один з найбільш небезпечних осередків мізогінного екстремізму в мережі.

Дослідження кібербулінгу як самостійного наукового феномену розпочалося порівняно недавно – коли масове поширення мобільних телефонів та соціальних мереж серед підлітків зробило очевидним: традиційні концепції булінгу не охоплюють нову реальність. Першими системними дослідниками цієї проблеми стали американські вчені J. Patchin та S. Hinduja, які почали публікувати емпіричні роботи, засновані на опитуваннях тисяч підлітків. Визначення, що вони запропонували і яке відтоді стало базовим у науковій літературі, лаконічне та операційне: кібербулінг – це умисна та повторювана шкода, завдана за допомогою комп'ютерів, мобільних телефонів та інших електронних пристроїв [408].

Це визначення зберігає три ключових критерія класичного булінгу: навмисність дії, її повторюваність і дисбаланс сили. Однак J. Patchin та S. Hinduja підкреслюють, що критерій повторюваності в кіберпросторі набуває нового змісту. Одна публікація компрометуючого фото або відео, переглянута тисячами людей і яка залишається доступною роками, фактично є повторюваною шкодою, навіть без жодних нових дій з боку агресора [408]. Жертва переживає травму щоразу, коли хтось знаходить цей контент. Цей феномен «цифрового відбитку» є одним із найважливіших психологічних чинників, що відрізняє кібербулінг від традиційного булінгу.

Однак існують й інші суттєві відмінності між кібербулінгом і класичним булінгом. Американські дослідниці R. Kowalski, S. Limber та P. Agatston – автори монографії «Кібербулінг: цькування в цифрову епоху» систематизували ці відмінності таким чином [440]:

- анонімність: в офлайн-булінгу жертва, як правило, знає агресора, тоді як у цифровому просторі агресор може приховатися за псевдонімом чи фіктивним профілем;

- масштаб аудиторії: традиційне цькування є відносно локальним явищем, тоді як цифровий контент здатний поширитися на необмежену аудиторію за лічені години;

- відсутність просторово-часових меж: жертва традиційного булінгу, прийшовши додому, опинялася у відносній безпеці; жертва кібербулінгу не має цього захисного простору;

- ефект дистанції: відсутність безпосереднього зорового контакту з жертвою знижує рівень емпатії агресора і тим самим послаблює природні психологічні гальма насильницької поведінки.

Саме цей механізм зниження емпатійного гальмування заслуговує на окремий аналітичний розгляд.

Ефект деіндивідуалізації – зниження відчуття особистої відповідальності за умов анонімності, детально описаний P. Zimbardo [600], в умовах інтернету набуває системного характеру: алгоритмічна анонімність є не відхиленням, а дефолтним налаштуванням середовища. Коли десятки і сотні людей приєднуються до масового цькування когось у коментарях, працює також механізм дифузії відповідальності: кожен учасник вважає свій внесок мізерним, порівняно із загальним потоком агресії.

R. Kowalski, S. Limber та P. Agatston [440] уточнили та розширили цю типологію, виокремивши вісім основних форм кіберагресії, що стала базовою для нашого дослідження:

- флеймінг – це гострі та образливі онлайн-обміни, зазвичай у публічних просторах (форуми, коментарі). Від звичайної суперечки флеймінг відрізняється свідомою метою образити та принизити, а не переконати;

- харасмент – систематична, цілеспрямована атака образливими повідомленнями, яка може тривати місяцями;

- дискредитація – поширення неправдивої, принизливої або шкідливої інформації про жертву з метою зіпсувати її репутацію;

- самозванство – створення фіктивного профілю від імені жертви або злом її акаунту з подальшим поширенням компрометуючого контенту;

- аутинг та трікерство – оприлюднення особистих, конфіденційних чи інтимних відомостей про жертву, нерідко отриманих обманом;

- виключення – навмисне виключення людини з онлайн-групи, ігрової спільноти або мережевої взаємодії;

- кіберсталкінг – систематичне переслідування в мережі, нерідко пов'язане з погрозами фізичної розправи;

- хепіслепінг – розповсюдження відеозаписів нападів або принизливих ситуацій [440].

Окремої уваги заслуговує явище так званої сексуальної кіберагресії, зокрема розповсюдження інтимних зображень без згоди. Ця форма агресії має виражений гендерний характер: за даними дослідження, жертвами є переважно жінки, а мотивацією агресора нерідко є помста після розриву стосунків або прагнення контролю. Психологічні наслідки для жертв такої форми цькування є катастрофічними: тривалі депресивні та тривожні розлади, соціальна ізоляція, а в окремих випадках – суїцидальна поведінка [408].

Якщо кібербулінг є переважно міжособистісним насильством з конкретним агресором та конкретною жертвою, то хейт-кампанія є явищем принципово іншого масштабу. Це координована або стихійна хвиля онлайн-атак, спрямованих на конкретну людину, групу або організацію, що здатна за годину перетворити нікому не відому людину на об'єкт ненависті мільйонів.

Соціально-психологічна динаміка хейт-кампанії пов'язана з кількома механізмами, частина яких добре описана в класичній психології, а частина є специфічно цифровою. По-перше, алгоритмічне підсилення: більшість соціальних мереж побудовані на алгоритмах, що розмножують контент, який викликає сильні емоції – в першу чергу гнів та обурення. Це означає, що

агресивний контент має системну перевагу у поширенні, порівняно з нейтральним або просоціальним. По-друге, ефект соціального підтвердження: коли людина бачить, що «всі» атакують конкретну особу, включення в цю атаку сприймається як соціально прийнятна, а то й нормативна поведінка. По-третє, механізм моральної ліцензії: якщо жертву вдається зобразити аморальною, ворожою або такою, що «заслужила», то агресія щодо неї сприймається учасниками як виправдана, і навіть обов'язкова. Цей механізм безпосередньо пов'язаний з концепцією морального роз'єднання A. Bandura: дегуманізація жертви та виправдання насильства через «вищу мету» є тим самим когнітивним механізмом [304].

Гамергейт є прикладом того, як хейт-кампанія функціонує як форма психологічного насильства та дискримінації одночасно: вона поєднувала індивідуальний терор проти конкретних жінок із ширшим політичним меседжем – «ваше місце не тут». Наслідки для жертв включали важкі тривожні та депресивні розлади, вимушений переїзд, відхід з публічної діяльності, тобто саме те, що й задумувалося: примусове виключення жінок із простору, який агресори вважали своїм.

Серед ідеологічних спільнот, що виникли та поширилися виключно в інтернеті і використовують мережу як основний інструмент поширення ненависті, особливе дослідницьке та суспільне значення набула так звана спільнота інцелів. Для системного розуміння цього феномену необхідно простежити його еволюцію: від початкового задуму до радикалізованої форми.

D. Ging [385] показує, що спільнота інцелів становить найбільш радикальний фланг цієї маносфери, де «іронія жертовності та кривдженої гідності» систематично перетворюється на легітимізацію насильства. Центральним ідеологічним конструктом є так звана «чорна пігулка» (blackpill) – детерміністський псевдонауковий наратив, згідно з яким сексуальний успіх жорстко визначається генетикою та зовнішністю, а тому самотні чоловіки є жертвами біологічної несправедливості, «відмовленими»

суспільством і жінками. Цей наратив не просто виправдовує ненависть – він конструює її як логічну відповідь на об'єктивну несправедливість.

Вирішальним у розумінні небезпечності цієї ідеології є те, що вона містить тривожну структурну аналогію до процесів, описаних P. Zimbardo та A. Bandura: по-перше, дегуманізацію аутгрупи (жінки та «Чеди», сексуально успішні чоловіки – зображуються як вороги, паразити, що заслуговують покарання); по-друге, легітимізацію насильства через образ несправедливого світу; по-третє, героїзацію агресора як «повстанця» проти системи. Це психологічне підґрунтя, культивоване в мережі роками, у своїх крайніх проявах закономірно привело до реального насильства [304; 600].

Емпіричне дослідження B. Hoffman та ін., опубліковане в 2020 році, встановило, що між 2014 та 2018 роками з ідеологією інцелів пов'язано щонайменше 51 смерть у США та Канаді [410]. Ця статистика перетворює спільноту інцелів з маргінальної інтернет-субкультури на реальну загрозу громадській безпеці.

Водночас, необхідно зробити важливе аналітичне застереження. Більшість чоловіків, що ідентифікують себе з культурою інцелів, ніколи не вчиняють насильства. Кореляція між членством у спільноті та насильницькою поведінкою не є ані автоматичною, ані лінійною. Проте ідеологічне середовище, що систематично нормалізує ненависть до жінок, конструює насильство як виправдану відповідь та героїзує реальних вбивць, виконує функцію психологічного «парникового ефекту»: воно значно підвищує ймовірність того, що людина з вже наявними схильностями до насильства здійснить злочин. Дослідники, які займаються профілактикою радикалізації, використовують для цього поняття «радикалізаційна воронка»: не кожен, хто потрапляє до інтернет-спільноти з деструктивною ідеологією, проходить її до кінця – але сама воронка існує та функціонує [385].

Феномен інцелів не є ізольованою субкультурою – він є найбільш радикальним виявом значно ширшого явища, яке D. Ging описала як «маносфера»: сукупність взаємопов'язаних онлайн-спільнот, що просувають

чоловіко-супремацистські, антифеміністські та місогінні погляди [385]. До маносфери відносять спільноти MRA (Men's Rights Activists – «захисники прав чоловіків»), PUA (Pick-Up Artists – «пікапери»), MGTOW (Men Going Their Own Way – «чоловіки, що йдуть своїм шляхом»), а також «Червону пігулку» (Red Pill) − псевдофілософію, за якою фемінізм є системою «промивання мозку», що пригнічує справжню маскулінність.

Ці спільноти розрізняються за ступенем відвертої агресивності, але об'єднані спільним наративом: жінки (або феміністки, або суспільство загалом) несправедливо позбавили чоловіків привілеїв, на які ті «заслуговують». Цей наратив «ображеної гідності» дуже нагадує концепцію відносної депривації [66]: агресія виникає не з абсолютної позбавленості, а з відчуття несправедливої нерівності. Різниця полягає в тому, що маносфера системно конструює цю відносну депривацію: вона переконує аудиторію в тому, що несправедливість існує, навіть якщо об'єктивних підстав для такого відчуття немає.

Хейт-кампанії, що організуються у цих мережах проти конкретних жінок – журналісток, феміністських активісток, жінок-науковців, є не випадковими вибухами ненависті, а інструментом системного виключення: вони надсилають решті суспільства сигнал про те, якою є «ціна» публічної жіночої присутності. Дослідження показують, що жінки, які хоча б одного разу зазнали масованого онлайн-переслідування, значно рідше продовжують публічну діяльність – це є саме тим ефектом залякування, яким і керуються організатори кампаній. Таким чином, хейт-кампанії є не лише психологічним насильством проти індивідуальних жертв, а й механізмом дискримінації – примусового витіснення певних груп із публічного простору.

Тривала суспільна дискусія щодо «реальності» чи «несерйозності» онлайн-насильства є психологічно хибним аргументом, який сам по собі виконує функцію вторинної віктимізації. Дослідження S. Hinduja та J. Patchin [408], а також систематичний огляд R. Kowalski та колег [440] переконливо демонструють: психологічні наслідки кіберагресії для жертви є цілком

реальними і зіставними за тяжкістю з наслідками традиційного булінгу, а в ряді випадків можуть бути навіть глибшими.

Серед задокументованих наслідків кіберагресії – тривожні та депресивні розлади, соціальна ізоляція та самоізоляція (жертва добровільно обмежує свою присутність онлайн або офлайн, аби уникнути подальшого переслідування), академічна та професійна дисфункція (зниження концентрації уваги, неможливість повноцінно навчатися або працювати), психосоматичні симптоми (порушення сну, зниження імунітету), а в найтяжчих випадках – суїцидальні думки та поведінка [408; 440].

Механізм, що робить кіберагресію особливо психологічно руйнівною, пов'язаний із феноменом «цифрового тавра»: контент, що ганьбить жертву, залишається доступним у мережі на невизначений час. На відміну від традиційного булінгу, де образлива ситуація в пам'яті тьмяніє з часом, цифровий контент зберігається й знаходиться. Це означає, що жертва кібератаки ніколи не може повністю «вийти» за межі своєї травми: через рік, через п'ять, через десять – пошуковий запит за її іменем може видати ту саму принизливу інформацію. Ця особливість має конкретні наслідки в царині кар'єри, репутації, особистих стосунків.

Психологічно важливо також те, що кіберагресія нерідко підривається ще одним специфічним механізмом – сумнівом у власній адекватності сприйняття. Коли жертва бачить сотні негативних коментарів про себе, вона може почати вірити в їхній зміст, особливо якщо вони сформульовані не просто як образа, а як «аналіз» та «оцінка» її реального характеру. Цей процес психологічно подібний до газлайтингу: систематичний тиск зовнішніх голосів здатен розмити внутрішнє відчуття власної реальності. В умовах хейт-кампанії, де сотні чи тисячі людей «одноголосно» дають негативну характеристику, цей ефект є особливо потужним.

Правове регулювання кіберагресії залишається одним із найскладніших викликів сучасної юриспруденції – і Україна тут не є винятком. Труднощі пов'язані з кількома системними чинниками: юрисдикційна невизначеність

(агресор, жертва та платформа можуть перебувати в різних країнах), складність ідентифікації (анонімність мережі), визначення межі між «образою» і «переслідуванням», а також питання відповідальності платформ за контент, який на них розміщується.

В Україні кіберагресія частково охоплюється статтею 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення (дрібне хуліганство), статтями Кримінального кодексу про умисне заподіяння шкоди (стаття 126), погрозу вбивством (стаття 129), а також нормами про незаконне розповсюдження інтимних зображень без згоди особи, впровадженими у 2019 році. Проте практика застосування цих норм залишається нерівномірною, а специфічного закону про кібербулінг в Україні наразі – на відміну від ряду держав ЄС, де відповідне законодавство вже сформовано. Закон України «Про освіту» та Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» містять положення про булінг, однак обмежені освітнім та побутовим контекстами.

Проведений аналіз підводить до висновку, що цифровий простір є не альтернативною реальністю, відокремленою від «справжнього» людського досвіду, а рівноправним виміром соціального буття – з повноцінними психологічними наслідками, реальними жертвами та реальними злочинцями. Розмежування між «онлайн» та «офлайн» насильством є юридично та культурно зручним, але психологічно хибним: мозок жертви кіберагресії переживає страх, сором і безпорадність у тих самих нейронних системах, що й жертва традиційного насильства.

Феномен інцелів є в цьому сенсі особливо промовистим і особливо тривожним. Він демонструє, як цифровий простір здатний формувати та підтримувати ідеологічні спільноти, що системно культивують ненависть і легітимізують насильство. Він показує, що ці спільноти не залишаються в межах інтернету і нагадує про той особливий психологічний тип, що описаний у концепції нарцисичної рани Баумайстера: людина, яка відчуває, що не отримала «того, на що заслуговує», конструює із цього відчуття ідеологічне виправдання агресії.

Проте, не менш важливим є системний погляд, що виходить за межі індивідуальної психопатології. Спільноти «кібер-агресорів» та хейт-кампанії є симптомами реальних соціальних проблем: одинокості, відчуження, розмитих моделей маскулінності, нерівності можливостей – і ці проблеми не зникнуть від того, що ми заблокуємо форум або засудимо вбивцю. Глибока профілактика цифрової агресії потребує уваги до соціальних умов, що роблять особистість уразливою до радикальних наративів, і це є завданням не лише психологів, а й педагогів, соціальних працівників, законодавців.

Нарешті, необхідно сказати про відповідальність свідків. Одним із найдієвіших чинників, що дозволяють хейт-кампаніям розгортатися, є мовчазна присутність мільйонів спостерігачів, які «не хочуть вплутуватися». Психологія булінгу з її концепцією пасивного спостерігача повністю застосовна до цифрового середовища: кожна людина, яка бачить переслідування і не реагує, стає частиною системи. Прості дії – повідомлення про зловживання, публічна підтримка жертви, відмова від поширення злісного контенту – мають реальний профілактичний ефект. Цифровий простір є суспільним простором. І за безпеку в ньому, врешті-решт, відповідає кожен, хто в ньому присутній.

Стрімкий розвиток цифрових технологій та масштабне поширення дистанційної роботи у постпандемічний і воєнний час породили нову форму психологічного терору – кібермобінг у професійному контексті. Якщо традиційний мобінг обмежений фізичним простором офісу та робочим часом, кібермобінг не знає ні просторових, ні часових кордонів: він вривається у приватний простір жертви у будь-який час доби і будь-якому місці.

Кібермобінг у професійному контексті може виявлятися у різних формах: поширення приниженних або компрометуючих матеріалів про жертву через корпоративні чати, месенджери, соціальні мережі або електронну пошту; масоване негативне коментування публікацій або постів жертви; навмисне виключення жертви зі спільних робочих чатів та онлайн-зустрічей; поширення конфіденційних або персональних даних жертви без її

згоди; організація скоординованих онлайн-атак (груп для «хейту» жертви); надсилання принизливих повідомлень та погроз через особисті канали.

Дослідники виявили специфічні психологічні ефекти, що відрізняють кібермобінг від традиційного [426]: він є більш анонімним (що знижує суб'єктивні «витрати» для агресора і підвищує інтенсивність агресії); є потенційно «постійним» (відео або повідомлення можуть залишатися в мережі невизначено довго, перешкоджаючи одужанню жертви); охоплює значно ширшу аудиторію (приниження відбувається публічно, що підсилює сором); стирає межі між роботою та приватним життям (жертва не може «вийти» з мобінгу, повернувшись додому).

В умовах дистанційної роботи кібермобінг набув особливої гостроти. Відеозустрічі, корпоративні месенджери, хмарні документи – всі ці інструменти стали новою ареною для психологічного терору: демонстративне вимкнення мікрофону жертви під час виступу, публічне «відмовляння» від її пропозицій у загальному чаті, ігнорування її повідомлень, видалення з групових проєктів. Окрему загрозу становлять ситуації, коли записи робочих відеозустрічей або скріншоти листування використовуються для маніпуляцій або компрометації.

Правова кваліфікація кібермобінгу в більшості країн ще лише формується. Однак у тих юрисдикціях, де загальне законодавство про мобінг уже існує (Бельгія, Швеція, Франція, Австралія), суди поступово визнають кібермобінг у професійному контексті підпадаючим під його норми.

Цифровий вимір насильства змінив не природу агресії, а умови її реалізації і ці нові умови суттєво підвищують її руйнівний потенціал. Анонімність знімає соціальні гальма: людина, яка ніколи не дозволила б собі сказати щось у вічі, легко пише це в коментарях. Відсутність візуального зворотного зв'язку від жертви усуває той природний механізм стримування, що активується, коли агресор бачить реакцію на свої дії. Цілодобовість і відсутність фізичних меж позбавляють жертву простору, де вона могла б

відновитися: булінг у школі закінчувався принаймні на вихідних, кібербулінг – ні.

Окремою і тривожною лінією є ідеологізовані онлайн-спільноти, де негатив до конкретних соціальних груп проходить шлях від анонімного висловлювання до колективної норми і, в крайніх випадках, до реальних актів насильства (як-от контркультура інцелів, що є найбільш дослідженим прикладом цієї динаміки, проте не єдиним). Механізм є загальним: ізоляція від коригуючого соціального досвіду, підсилення через групове підтвердження, поступова радикалізація через нормалізацію. Цифрове середовище не породжує цих установок – але воно є середовищем, в якому вони знаходять одне одного і підсилюються взаємно з високою ефективністю.

«Цифрове тавро» (незмивність інформації в мережі) є якісною відмінністю кіберагресії від офлайн-конфліктів і обов'язково має враховуватися в правовій практиці та соціально-психологічній роботі з постраждалими, адже образлива публікація, компрометуючий знімок, скрін приватного листування – все це існує в мережі незалежно від того, чи змінилися обставини, чи пробачили сторони одна одній, чи минули роки, а людина, яка стала жертвою кіберагресії, може тривалий час стикатися з її наслідками.

3.5. Соціально-психологічні чинники насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі

На *п'ятому етапі* дослідження було проведено диференціацію соціально-психологічних чинників ризику насильницької поведінки та захисту від неї у трансформаційному соціумі за різними рівнями впливу.

Останнім часом в соціальних мережах все частіше з'являються повідомлення про акти насильницької поведінки, булінгу серед молоді та підлітків тощо. За даними Міністерства освіти і науки України, понад дві

сотні випадків цькування у школі зафіксувала поліція за 10 місяців 2024 року. Кожен другий протокол за цькування складаються на підлітків у віці з 14 до 16 років [46].

Домашнє середовище та суспільство відіграють важливу роль у запобіганні насильницької поведінки. Насильницька поведінка та правопорушення серед молоді, нажаль, стали серйозною глобальною проблемою. Крім того, насильство з боку молоді розглядається як виклик з серйозними та довгостроковими наслідками для фізичного, психічного та соціального здоров'я [593].

За висновками експертів, збільшення насильницької поведінки в соціумі обумовлено негативним впливом складних випробувань, які переживають українці через воєнний стан, на ментальне здоров'я людини, що й викликає збільшення кількості актів насильства.

Попри численні заходи, спрямовані на покращення ситуації, прикра статистика свідчить про необхідність постійної уваги до цієї проблеми серед науковців та практиків.

Так, на думку Л. Процик, О. Сидоренко, продуктивне вирішення проблеми усунення явищ насильства в учнівському середовищі ґрунтується на аналізі його видів та розкритті причин виникнення відхилень в поведінці [186].

Науковці стверджують, що основною загрозою порушення психологічної безпеки освітнього середовища є насильницька поведінка в системі взаємовідносин суб'єктів освітнього процесу [187].

Дослідження задокументували масштаби насильства та його тенденції з плином часу. Але чому одні молоді люди стають жертвами насильства, а інші – ні? Простої відповіді на ці питання не існує, проте виявлено низку чинників, які піддають дітей і підлітків ризику насильницької поведінки, а також чинники, які можуть захистити від впливу такого ризику.

Поняття ризику та захисту є невід'ємною частиною ментального здоров'я. Фактор ризику – це все, що збільшує ймовірність того, що людині

буде завдано шкоди. Захисний фактор – це те, що зменшує потенційний шкідливий вплив фактору ризику. Фактори ризику збільшують ймовірність того, що людина стане агресивною, тоді як захисні фактори захищають людину від цих ризиків.

Ініціативи Всесвітньої організації охорони здоров'я до вивчення насильницької поведінки передбачає виявлення факторів ризику та захисту, визначення того, як вони працюють, інформування громадськості про ці результати та розробку програм для запобігання або припинення насильницької поведінки.

Отже, є дві можливі реакції з боку суспільства на насильство – превенція та інтервенція.

Фактори ризику насильства не є статичними. Їх прогностична цінність змінюється в залежності від того, коли вони відбуваються в розвитку особистості, в якому соціальному контексті і за яких обставин. Фактори ризику можуть бути виявлені в людині, навколишньому середовищі або здатності індивіда реагувати на вимоги навколишнього середовища. Деякі фактори вступають в дію в дитинстві або навіть раніше, тоді як інші проявляються лише в підлітковому віці. Деякі з них стосуються сім'ї, інші – громади, школи чи групи однолітків. Деякі з них стають менш важливими в міру дорослішання людини, тоді як інші зберігаються протягом усього життя. Картина ускладнюється ще й тим, що деякі фактори можуть становити ризики на одному етапі розвитку, але не на іншому. Нарешті, фактори, які передбачають прояви насильницької поведінки, не обов'язково збігаються з тими, які передбачають продовження або припинення насильства (табл. 3.27).

Таблиця 3.27

Класифікація факторів ризику насильницької поведінки

Рівень впливу	**Фактори ризику**
Індивідуальний	Високий емоційний стрес, агресивність, імпульсивність

	Психічні розлади, анамнез лікування емоційних проблем Низька самооцінка Вживання алкоголю або наркотиків Історія насильницької віктимізації Дефіцит уваги, гіперактивність або розлади навчання Поганий контроль за поведінкою Дефіцит соціально-когнітивних здібностей або здібностей до обробки інформації Асоціальні переконання і установки Схильність до насильницької поведінки та конфліктів у сім'ї
Сімейний	Відсутність батьківської уваги, поганий контроль і нагляд за дітьми Конфліктні або асоціальні родинні моделі, недостатні навички розв'язання конфліктів Авторитарні установки на виховання дітей Суворі, недбалі або непослідовні дисциплінарні практики Низька батьківська освіта і дохід Зловживання батьками психоактивними речовинами або злочинність Погане функціонування сім'ї
Міжособистісний	Спілкування з однолітками-правопорушниками Причетність до бандформувань Соціальне неприйняття з боку однолітків
Шкільний/освітній	Булінг (як агресор, так і жертва) Низька прихильність до школи та шкільна

	неуспішність Відсутність позитивних стосунків із вчителями Агресивне шкільне середовище
Рівень громади	Громади з високим рівнем насильства та злочинності Громади з обмеженими економічними можливостями Громади з високим рівнем безробіття Громади з високою концентрацією бідних жителів Громади з нестабільним житлом і в яких мешканці часто переїжджають Громади з невеликою кількістю громадських активностей для молоді Низький рівень участі громади Соціально неорганізовані мікрорайони
Суспільний/соціальний	Бідність, соціальна нерівність Вплив кримінальних або маргінальних субкультур Пропаганда насильницької поведінки в ЗМІ та соцмережах Відсутність соціальної підтримки
Культурний/ціннісний	Толерантність до насильницької поведінки як способу вирішення конфліктів Гендерні стереотипи (наприклад, агресія як ознака «справжньої мужності») Відсутність культури діалогу

Насильницька поведінка часто не викликається одним фактором. Натомість, комбінація факторів на індивідуальному, міжособистісному,

громадському та соціальному рівнях може збільшувати або зменшувати ризик такої поведінки.

Захисні фактори – це характеристики, які можуть зменшити ймовірність зазнати або вчинити насильство (табл. 3.28).

Таблиця 3.28

Класифікація факторів захисту від насильницької поведінки

Рівень впливу	Фактори захисту
Індивідуальний	Висока самооцінка Розвинуті навички саморегуляції Позитивне мислення Залучення до позитивної діяльності (спорт, волонтерство) Високий IQ Високий середній бал (як показник високих навчальних досягнень) Високі освітні прагнення Високорозвинені соціальні навички/компетенції Релігійні переконання
Сімейний	Підтримка з боку батьків Позитивні стосунки в родині, уміння обговорювати проблеми з батьками Наявність чітких правил і меж поведінки, постійна присутність батьків, принаймні під час одного з таких періодів: під час пробудження, коли повертаєшся додому зі школи, під час вечірнього прийому їжі або коли лягаєш спати Залучення батьків до життя дитини Зв’язок із сім’єю Передбачувані високі очікування батьків щодо

	успішності в школі Часті спільні заняття з батьками
Шкільний/освітній	Позитивний клімат у школі Підтримка з боку вчителів Участь у позакласній діяльності Навчання навичкам вирішення конфліктів Володіння ефективними відносинами з тими, хто в школі сильний, близький і просоціально орієнтований Вплив на шкільний клімат з інтенсивним наглядом, чіткими правилами поведінки, жорсткими дисциплінарними методами та залученням батьків і вчителів
Рівень громади	Наявність позитивних ролей у громаді Безпечне середовище проживання
Суспільний/соціальний	Соціальна підтримка Доступ до молодіжних програм Пропаганда запобігання насильству в ЗМІ та соцмережах
Культурний/ціннісний	Поширення ненасильницьких норм Повага до прав людини Популяризація толерантності та співпраці

Примітка: складено за [585] та доповнено.

Зусилля щодо запобігання насильству та втручання залежать від виявлення факторів ризику та захисту, а також від визначення того, коли в процесі розвитку вони виникають. Щоб бути ефективними, такі зусилля повинні відповідати етапу розвитку особистості. Програма, ефективна в дитячому віці, може виявитися неефективною в підлітковому віці і навпаки.

Крім того, фактори ризику та захисні фактори, на які спрямовані програми запобігання насильству, можуть відрізнятися від тих, на які спрямовані програми втручання, які покликані запобігти повторному виникненню насильства.

Ми згрупували фактори ризику та захисту за кількома сферами: індивідуальна, сімейна, група однолітків, школа та громада, яка включає як район, так і суспільство в цілому.

Однак фактори не завжди чітко вписуються в ці сфери. Зруйновані будинки класифікуються як фактор ризику сім'ї, але наявність великої кількості таких сімей у громаді може сприяти соціальній дезорганізації, що є важливим фактором ризику на рівні громади [318; 352; 533]. Фактори ризику не обов'язково є причинами.

Дослідники визначають фактори ризику насильства серед молоді, відстежуючи розвиток дітей та підлітків протягом перших двох десятиліть життя та вимірюючи, наскільки часто певні особистісні характеристики та соціальні умови в певному віці пов'язані з насильством на більш пізніх етапах життєвого шляху. Щоб бути врахованими факторами ризику, вони повинні мати як теоретичне обґрунтування, так і продемонстровану здатність передбачати насильство – важливі умови для причинно-наслідкового зв'язку [347; 441; 572].

Причина, по якій фактори ризику не розглядаються як причини, полягає в тому, що в більшості випадків не вистачає експериментальних доказів того, що зміна фактору ризику призводить до змін у виникненні або темпі насильства.

У кількох дослідженнях у всьому світі повідомлялося, що домашнє середовище сприяє насильницькій поведінці серед молоді. Позитивне виховання забезпечує здорову основу для успішного розвитку дитини та переходу від однієї фази розвитку до іншої. Крім того, коли батьківські стратегії неефективні і не сприяють позитивним результатам у вирішенні проблем їхніх дітей, виникає поведінка, яка має серйозний і тривалий вплив

на зрілу молодь і молодих людей. Якість взаємин між батьками і дітьми має значний вплив на профілактику проблем з поведінкою та їх розвиток. Молодь з більшою ймовірністю розвиватиме хорошу поведінку, коли батьки належним чином забезпечують тепло та підтримку, стежать за поведінкою та практикують дисципліну без примусу [490]. Батьки, які не в змозі прищепити дітям належну дисципліну, сприяють їхній деструктивній поведінці. Однак здорова поведінка батьків, така як якісне проведення часу з дітьми, моніторинг їхньої діяльності, шкільних заходів і надання їм можливості розповісти про свої проблеми, запобігає їхній участі в насильницьких діях.

Значна частина насильства, з яким вони стикаються, відбувається в шкільному середовищі, в контексті, де вони зазвичай проводять значну кількість свого часу [325].

Домашнє середовище та фактори навколишнього середовища, такі як вплив однолітків-правопорушників, наявність і зловживання наркотиками та алкоголем, також були визнані в усьому світі вирішальними факторами, що сприяють насильницькій поведінці. В результаті молоді люди набувають різних атрибутів, які негативно впливають на їхнє життя. Однак насильницька поведінка серед молоді, яка не має батьківського нагляду, вважається соціальною проблемою, яка впливає на сім'ї, громади та суспільство. Крім того, факторами, що сприяють насильницькій поведінці молоді, вважаються відсутність дисципліни в сім'ї, відсутність батьківського контролю, великий розмір сім'ї, асоціації з іншими злочинцями, зловживання наркотиками або алкоголем, а також злочинна поведінка батьків, братів і сестер [432].

Наукова теорія та дослідження використовують два різні підходи до розвитку насильства серед молоді: один, який зосереджується на виникненні насильницької поведінки та її частоті, закономірності та безперервності протягом життя, і той, який зосереджується на виникненні факторів ризику на різних етапах життєвого шляху.

Отже, фактори ризику є потужними інструментами для виявлення та визначення місцезнаходження груп населення та осіб з високим потенціалом до насильства, а також вони є цінними мішенями для програм, спрямованих на запобігання або зменшення насильства. Але є важливі обмеження в знаннях про фактори ризику та їх використанні. Варто мати на увазі наступні застереження: жоден фактор ризику або набір факторів ризику не є достатньо потужним, щоб з упевненістю передбачити, що молодь стане жертвою насильства. Наприклад, погана успішність у школі є фактором ризику, але в жодному разі не всі молоді люди, які погано вчаться в школі, стануть жорстокими. Подібним чином багато молодих людей піддаються численним ризикам, але уникають втягування в насильство.

Оскільки дослідження ґрунтуються на спостереженнях і статистичних ймовірностях у великих популяціях, фактори ризику можуть бути використані для прогнозування насильства в групах з певними характеристиками або умовами навколишнього середовища, але не в окремих осіб. З огляду на ці два обмеження, оцінювання, спрямоване на окремих молодих людей для участі в програмах втручання, слід використовувати з великою обережністю.

Більшість окремих підлітків, ідентифікованих за існуючими факторами ризику насильства, навіть молодь, яка стикається з накопиченими ризиками, ніколи не стають жорстокими. Деякі фактори ризику не піддаються зміні і тому не є мішенями для втручання [347].

З факторів ризику, які піддаються змінам, деякі не є реалістичними цілями профілактичних заходів. Наприклад, ліквідація бідності не є реалістичною короткостроковою метою, але програми, які протидіють деяким наслідкам бідності, такими є.

Отже, проаналізовано соціально-психологічні чинники ризику насильницької поведінки. Показано, що поняття ризику та захисту є невід’ємною частиною ментального здоров’я. Обґрунтовано, що є дві

можливі реакції з боку суспільства на насильницьку поведінку, зокрема в молодіжному середовищі – превенція та інтервенція.

Виявлено, що фактори ризику насильницької поведінки не є статичними, а їх прогностична цінність змінюється в залежності від того, коли вони відбуваються в розвитку особистості, в якому соціальному контексті і за яких обставин. Обґрунтовано, що фактори ризику можуть бути виявлені в людині, навколишньому середовищі або здатності індивіда реагувати на вимоги навколишнього середовища. Наведено класифікацію факторів ризику за рівнями впливу.

На нашу думку, насильницька поведінка здебільшого не викликається одним фактором, натомість, комбінація факторів на індивідуальному, міжособистісному, громадському та соціальному рівнях може збільшувати або зменшувати ризик її проявів.

Охарактеризовано захисні фактори як характеристики, які можуть зменшити ймовірність зазнати або вчинити насильство та наведено їх класифікацію за відповідними рівнями.

Виявлено, що зусилля щодо запобігання насильницької поведінки та відповідні втручання залежать від виявлення факторів ризику та захисту, а також від визначення того, коли в процесі розвитку вони виникають.

Згруповано фактори ризику та захисту за кількома сферами: індивідуальна, сімейна, група однолітків, школа та громада.

Обґрунтовано, що фактори ризику є потужними інструментами для виявлення та визначення осіб з високим потенціалом до насильницької поведінки, а також вони є цінними мішенями для соціально-психологічних програм, спрямованих на запобігання або зменшення проявів насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

Висновки до розділу

У розділі проведено дослідження агресії як предиктора насильницької поведінки та проаналізовано тригери її прояву і гальмування; визначено роль стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості; досліджено прояви насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі та проаналізовано особливості насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму; узагальнено соціально-психологічні чинники насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

На *першому етапі* емпіричного дослідження було проведене вивчення агресії як предиктора насильницької поведінки респондентів та проаналізовано тригери її прояву і гальмування. Показано, що агресія є головним внутрішнім чинником і психологічним предиктором насильницької поведінки, що включає високий рівень імпульсивності, емоційну незрілість та деструктивні установки. Вона переростає в реальну насильницьку поведінку під впливом конкретних тригерів: психологічних рис (низький самоконтроль, хронічний гнів, звичка звинувачувати інших), соціального досвіду (жорстоке поводження у дитинстві, вплив агресивного середовища або групи), фізіологічних станів (порушення роботи мозку, втома, вплив психоактивних речовин). Серед основних форм прояву переважають вербальні погрози, фізична агресія, прихована агресія (маніпуляції, ігнорування, пасивний опір).

Обґрунтовано, що життєздатний альтернативний підхід до розуміння функції агресії полягає в тому, щоб локалізувати агресивні акти в трьох вимірах: ступінь, в якому мета полягає в заподіянні шкоди жертві, порівняно з вигодою для агресора; рівень присутніх ворожих чи збуджених емоцій; ступінь, з якою агресивний акт було продумано.

Встановлено, що при високому рівні агресії та відсутності допоміжних позитивних конструктів (резильєнтності, розвинутих рефлексії та емоційного

інтелекту, оптимістичності, впевненості в собі) у респондентів не вибудовуються конструктивні копінг-стратегії, і вони обиратимуть втечу, яка може бути оцінена як аутоагресія по відношенню до себе та власних переживань, чи конфронтацію, яка може характеризуватися протистоянням з оточуючими, що доведено в емпіричному дослідженні. Визначено, що чим вище резильєнтність, тим частіше респонденти застосовують планування вирішення проблем – раціональний, конструктивний копінг; натомість, чим вище агресія, тим нижчим є самоконтроль, що підвищує ризики прояву насильницької поведінки.

На *другому етапі* емпіричного дослідження було визначено роль стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості.

Уточнено визначення поняття насильницької поведінки в сім'ї, як дії або бездіяльності одного з членів сім'ї, спрямованої на інших членів сім'ї, вчиненої з використанням наявної або створеної обставинами переваги сили або влади, порушення особистих прав і свобод інших членів сім'ї, загрози їх життю і здоров'ю (фізичному і психічному), заподіяння їм страждань і шкоди.

Класифіковано підходи до проблеми насильницької поведінки в сім'ї за мікрорівнем індивідуальних особливостей жертви та злочинця; мезорівнем сімейного оточення; макрорівнем суспільства, в межах якого спостерігається насильницька поведінка в сім'ї. Виокремлено соціокультурні чинники насильницької поведінки в сім'ї, зокрема: соціальні проблеми, які викликають стрес і провокують насильство; культурне прийняття поведінки, заснованої на насильстві, як адекватного способу вирішення конфліктних ситуацій, включаючи патріархальні цінності сучасних суспільств, що виправдовують сімейне насильство щодо жінок; безкарність або незначне покарання за вчинення сімейного насильства.

Обґрунтовано, що насильницька поведінка в сім'ях досліджуваних є одним із способів організації, утримання та відтворення деструктивного

соціального простору, в якому функціонує особистість, через цілісну систему конфліктних відносин, що складаються між членами сім'ї, яка ґрунтується на багаторазовому використанні деструктивних соціальних практик, метою яких є підпорядкування волі та здійснення контролю за думками та діями однієї особи (жертви) іншою особою (агресором).

Наголошено, що не менш важливим інститутом соціалізації, поряд із сімейним середовищем, є освітнє середовище. Проаналізовано вплив академічних стресорів на рівень агресивності та ворожості серед респондентів, зокрема досліджено роль внутрішньої агресії у реалізації освітньої траєкторії. Визначено концепт академічного стресу як психоемоційну реакцію на навчальні навантаження, які перевищують здатність респондентів до адаптації, що супроводжується почуттям тривоги, внутрішньої напруги й охарактеризовано його витоки (інтенсивне навчальне навантаження; міжособистісні конфлікти, несприятливий клімат у навчальному середовищі; відчуття невпевненості, що може призводити до внутрішнього конфлікту, зниження самооцінки та емоційної стабільності, особливо за відсутності підтримки з боку батьків і педагогів). Встановлено, що академічний стрес пов'язаний з почуттям тиску, негативними емоціями, такими як гнів, сум, розпач або страх, що виникають у відповідь на академічні ситуації, та які з різних причин не може достатньою мірою контролювати респондент.

За результатами факторного аналізу виявлено три групи чинників (наполегливість; рефлексія та пошук допомоги; негативний вплив) і виокремлено такі групи респондентів: «стійкі» (25-30%): високі бали за чинниками наполегливості, рефлексії та пошуку допомоги, низькі − за чинником негативного впливу; «нейтральні» (50-60%): комбінація адаптивних та деструктивних реакцій; «група ризику» (10-20%): низька наполегливість, високий академічний стрес.

Показано, що у контексті проблеми дослідження вагомим постає питання недоліків гендерної соціалізації як передумови насильницької поведінки респондентів в закладах освіти.

На *третьому етапі* емпіричного дослідження проведено комплексне вивчення природи, механізмів виникнення та стратегій протидії босингу, як специфічної форми вертикального психологічного насильства в межах сучасних корпоративних відносин. Здійснено аналіз деструктивних аспектів управлінської взаємодії з розмежуванням понять мобінгу та босингу, а також з виокремленням їх ключових кваліфікуючих ознак, зокрема систематичності і тривалості, умисності, дисбалансу сил, використання владної асиметрії як інструменту тиску.

З'ясовано, що академічний мобінг часто здійснюється засобами вербального, емоційного чи психологічного насильства. До найпоширеніших видів знущань в організаційному середовищі віднесено: підрив професійних якостей та компетентності, збільшення адміністративних обов'язків, збільшення обов'язків викладача, скорочення кількості досліджень та можливостей підвищити кваліфікацію, а також виключення жертви мобінгу із соціальних розмов, обмеження в інформації тощо. Підтверджено такі типи знущань, які зустрічаються в академічному організаційному середовищі: позиційне, контрпозиційне та ненавмисне позиційне знущання, що є поєднанням двох попередніх видів.

Констатовано, що інституційна база є лише фундаментом, оскільки нормативне закріплення мобінгу в законодавстві фіксує порушення переважно постфактум, тоді як етико-психологічні стандарти мають працювати на випередження, нівелюючи використання владної асиметрії як інструменту тиску. При цьому етичне лідерство стає головним медіатором психологічної безпеки особистості, особливо в умовах високої дистанції влади, де поведінка керівника безпосередньо визначає афективну відданість персоналу або провокує мотиваційну деструкцію. Відтак, стандарти ділової взаємодії слід розглядати не як статичний документ, а як динамічну

практику, що щоденно відтворюється в організаційному середовищі, а їх ефективність прямо залежить від готовності спільноти ідентифікувати будь-яку токсичність як неприпустиму девіацію.

На *четвертому етапі* емпіричного дослідження було проаналізовано особливості насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму.

Наголошено, що цифровий вимір насильницької поведінки змінив не природу агресії, а умови її реалізації і ці нові умови суттєво підвищують її руйнівний потенціал. Анонімність знімає соціальні гальма: людина, яка ніколи не дозволила б собі сказати щось у вічі, легко пише це в коментарях. Відсутність візуального зворотного зв'язку від жертви усуває той природний механізм стримування, що активується, коли агресор бачить реакцію на свої дії. Цілодобовість і відсутність фізичних меж позбавляють жертву простору, де вона могла б відновитися: булінг у школі закінчувався принаймні на вихідних, кібербулінг – ні.

Показано, що окремою і тривожною лінією є ідеологізовані онлайн-спільноти, де негатив до конкретних соціальних груп проходить шлях від анонімного висловлювання до колективної норми і, в крайніх випадках, до реальних актів насильства (як-от контркультура інцелів, що є найбільш дослідженим прикладом цієї динаміки, проте не єдиним). Механізм є загальним: ізоляція від коригуючого соціального досвіду, підсилення через групове підтвердження, поступова радикалізація через нормалізацію. Цифрове середовище не породжує цих установок – але воно є середовищем, в якому вони знаходять одне одного і взаємно підсилюються з високою ефективністю.

Зазначено, що «цифрове тавро» (незмивність інформації в мережі) є якісною відмінністю кіберагресії від офлайн-конфліктів і обов'язково має враховуватися в правовій практиці та соціально-психологічній роботі з постраждалими, адже образлива публікація, компрометуючий знімок, скрін приватного листування – все це існує в мережі незалежно від того, чи

змінилися обставини, чи пробачили сторони одна одній, чи минули роки, а людина, яка стала жертвою кіберагресії, може ще досить тривалий час стикатися з її наслідками.

На *п'ятому етапі* емпіричного дослідження було проведено диференціацію соціально-психологічних чинників ризику насильницької поведінки та захисту від неї у трансформаційному соціумі за різними рівнями впливу. Так, *чинниками ризику* насильницької поведінки за *індивідуальним рівнем* впливу є високий емоційний стрес, агресивність, імпульсивність; психічні розлади; низька самооцінка; вживання психоактивних речовин; історія насильницької віктимізації; дефіцит уваги, гіперактивність або розлади навчання; низький самоконтроль поведінки; дефіцит соціально-когнітивних здібностей або здібностей до обробки інформації; асоціальні переконання і установки; схильність до насильства та конфліктів у сім'ї; за *сімейним рівнем*: відсутність батьківської уваги, поганий контроль і нагляд за дітьми; конфліктні або асоціальні родинні моделі, недостатні навички розв'язання конфліктів; авторитарні установки на виховання дітей; суворі, недбалі або непослідовні дисциплінарні практики; низька батьківська освіта і дохід; зловживання батьками психоактивними речовинами або злочинність; за *міжособистісним рівнем*: спілкування з однолітками-правопорушниками; причетність до бандформувань; соціальне неприйняття з боку однолітків; за *шкільним/освітнім рівнем*: булінг (як агресор, так і жертва); низька прихильність до школи та шкільна неуспішність; відсутність позитивних стосунків із вчителями; агресивне шкільне середовище: на *рівні громади*: громади з високим рівнем насильства та злочинності; громади з обмеженими економічними можливостями; громади з високим рівнем безробіття; громади з високою концентрацією бідних жителів; громади з нестабільним житлом і в яких мешканці часто переїжджають; громади з невеликою кількістю громадських активностей для молоді; соціально неорганізовані мікрорайони; за *суспільним/соціальним рівнем*: бідність, соціальна нерівність; вплив кримінальних або маргінальних субкультур; пропаганда насильства в ЗМІ та

соцмережах; відсутність соціальної підтримки; за *культурним/ціннісним рівнем*: толерантність до насильницької поведінки як способу вирішення конфліктів; гендерні стереотипи (наприклад, агресія як ознака «справжньої мужності»); відсутність культури діалогу.

Захисними чинниками, які можуть зменшити ймовірність зазнати або вчинити насильство на *індивідуальному рівні* впливу є: висока самооцінка; розвинуті навички саморегуляції; позитивне мислення; залучення до суспільно-корисної діяльності (волонтерство та ін.); високий IQ; високий бал за показником навчальних досягнень; високі освітні прагнення; високорозвинені соціальні навички/компетенції; на *сімейному рівні*: підтримка з боку батьків; позитивні стосунки в родині, уміння обговорювати проблеми з батьками; наявність чітких правил і меж поведінки; залучення батьків до життя дитини; зв'язок із сім'єю; передбачувані очікування батьків щодо успішності дитини; часті спільні заняття з батьками; на *шкільному/освітньому рівні*: позитивний клімат у школі; підтримка з боку вчителів; участь у позакласній діяльності; навчання навичкам вирішення конфліктів; на *рівні громади:* наявність позитивних ролей у громаді; безпечне середовище проживання; на *суспільному/соціальному рівні:* соціальна підтримка; доступ до молодіжних програм; пропаганда запобігання насильницької поведінки в ЗМІ та соцмережах; на *культурному/ціннісному рівні*: поширення ненасильницьких норм поведінки; повага до прав людини; популяризація толерантності та співпраці.

Отримані на констатувальному етапі дослідження дані щодо соціально-психологічної специфіки насильницької поведінки особистості були враховані при побудові і реалізації інтегрованої соціально-психологічної системи її запобігання у трансформаційному соціумі.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях авторки: [60; 126; 127; 190; 201; 202; 203; 214; 215; 221; 233; 234; 236; 239; 435].

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СОЦІУМІ

4.1. Методологічні та змістовно-процесуальні засади інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі

На формувальному етапі дослідження було визначено методологічні та змістовно-процесуальні засади інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі та наведено основні складові її ефективної реалізації.

Інтегрована соціально-психологічна система запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі була заснована на принципах диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності та містила діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формувальний) та моніторинговий етапи.

Основний − змістовний (корекційно-формувальний) етап складали три блоки. Перший блок було присвячено опануванню учасниками власної агресії, і тут важливо одразу позначити, що «опанування» не означає придушення. Блок пропонував конкретні техніки роботи − від методів швидкої фізіологічної регуляції до когнітивної переоцінки ситуації, що змінює її суб’єктивне значення без заперечення реальності.

Уміння керувати власними агресивними реакціями та емоційними станами є однією з ключових компетентностей психологічно зрілої особистості.

Перший крок до управління агресією – це здатність її розпізнавати. Здавалося б, очевидна думка. Проте практика показує: більшість людей погано знають власні тригери, слабо усвідомлюють момент наростання роздратування й нерідко «прокидаються» вже посеред гнівної реакції, запізно для того, щоб її стримати. Самодіагностика дозволяє заповнити цю прогалину.

Важливими є когнітивні та поведінкові маркери агресії. На ментальному рівні ескалація агресії проявляється у таких сигналах: «чорно-біле» мислення («він завжди так робить», «вона ніколи не слухає»); катастрофізація («це просто неприйнятно», «я більше не можу цього терпіти»); приписування ворожих намірів без достатніх підстав («він це зробив навмисно, щоб мене принизити»); різке звуження здатності чути аргументи співрозмовника; внутрішній монолог, що «розкручує» образу. Поведінково – це підвищення голосу, різкі жести, перебивання, відхід від теми та перехід «на особистості».

Не менш важливі маркери агресії в оточуючих. Розпізнавання агресивних сигналів в інших – важлива навичка як для власної безпеки, так і для своєчасного деескалаційного реагування. Невербальні ознаки: вторгнення у особистий простір; тривалий агресивний погляд або, навпаки, уникання будь-якого зорового контакту; виразна напруга м’язів обличчя та тіла; раптове сповільнення або, навпаки, надмірне прискорення мови; паузи, наповнені напруженою тишею. Вербальні ознаки: категоричні узагальнення та абсолютні формулювання; тон, що сигналізує зверхність або зневагу; риторичні питання як завуальовані звинувачення; швидкі переходи від теми до особистісних характеристик; різкий перехід до минулих образ і накопичених претензій.

Одна з найефективніших технік повернення до «тут і зараз», яка використовувалася нами у роботі з тривогою, флешбеками та гострим стресом є техніка заземлення «5-4-3-2-1» [541]. Принцип: задіяти всі п’ять сенсорних каналів, переключаючи мозок з емоційного режиму в сенсорний. Виконання: назви 5 речей, які ти бачиш прямо зараз; назви 4 речі, яких ти торкаєшся, і відчуй їхню текстуру; назви 3 звуки, які ти чуєш; назви 2 запахи або 2 речі, які ти міг би понюхати; назви 1 смак або щось, що ти відчуваєш на смак. Техніка знімала когнітивне «захоплення» і надавала мозку альтернативний фокус.

Дихання за квадратом (Box Breathing / Square Breathing) − техніка є клінічно підтвердженим методом регуляції вегетативної нервової системи [414]. Схема виконання була такою: вдих на 4 рахунки; затримка дихання на 4 рахунки; видих на 4 рахунки; затримка після видиху на 4 рахунки. Цикл повторюється 4-6 разів. Уповільнений видих активує парасимпатичну нервову систему, знижуючи частоту серцебиття та рівень кортизолу. Вже після 3-4 циклів учасники відчували помітне зниження фізіологічного збудження.

Метод STOP-паузи − структурована практика усвідомленої перерви, що базується на принципах майндфулнесу. Абревіатура STOP розшифровується так: S – Stop (зупинись фізично – перестань говорити або рухатись); T – Take a breath (зроби один глибокий усвідомлений вдих та видих); Observe (поспостерігай за тим, що відбувається всередині тебе прямо зараз – думки, емоції, відчуття в тілі, не оцінюючи їх); P – Proceed (продовжуй – але тепер усвідомлено, з вибором, а не на автопілоті). Техніка переривала автоматичний ланцюжок «тригер → реакція» і вставляла між ними простір свідомого вибору [427].

Тапінг (техніка емоційної свободи, EFT – Emotional Freedom Technique). Метод, розроблений G. Craig на основі акупресури та когнітивної психології [334]. Базується на постукуванні (тапінгу) кінчиками пальців по певних акупресурних точках обличчя та тіла – при одночасному вербальному

називанні проблеми та прийнятті себе. Класична точки тапінгу: початок брови, зовнішній край ока, під оком, під носом, підборіддя, ключиця, під пахвою, маківка голови. Дослідження підтверджують ефективність EFT для зниження рівня кортизолу та суб'єктивного переживання тривоги й гніву [327]. Для гострого стресу було достатньо навіть 1-2 хвилин тапінгу по точці ключиці.

Якщо задіяні нами техніки швидкої допомоги були спрямовані на нейрофізіологічну стабілізацію «тут і зараз», то когнітивно-поведінкові методи працювали з глибшим рівнем – із переконаннями, схемами мислення та патернами поведінки учасників, що систематично підживлювали їх агресивну реактивність. Слід наголосити, що когнітивно-поведінкова терапія є одним із найбільш доказово обґрунтованих підходів у роботі з агресією [319].

У системних заходах формувального впливу застосовувався рефреймінг, як свідоме переосмислення ситуації з іншої точки зору, що дозволяло учасникам змінити її емоційне забарвлення без зміни самих фактів. Агресія живиться певним «фреймом» − інтерпретацією: «він мене не поважає», «вона навмисно так робить», «мене використовують». Рефреймінг пропонував альтернативне пояснення: «він зараз перевтомлений», «вона, мабуть, не усвідомлює, як це звучить», «люди не завжди діють з недоброї волі».

Зі стандартного інструментарію комунікативної психології та медіації було використано I-statements − концепцію Я-повідомлень, яка була сформульована T. Gordon у межах «Тренінгу ефективності батьків» [388]. На відміну від ти-повідомлень («Ти завжди так робиш», «Ти мене не слухаєш»), які є прихованими звинуваченнями, що викликають захисну реакцію у співрозмовника, Я-повідомлення описують власний досвід мовця. Класична структура: «Коли [конкретна поведінка], я відчуваю [емоція], тому що [потреба або значення]. І я хотів би [запит]».

Крім того, в інтегрованій соціально-психологічній системі запобігання насильницької поведінки було задіяне когнітивне дистанціювання − техніка, що активно розробляється у рамках терапії прийняття та відповідальності (ACT – Acceptance and Commitment Therapy [400]) та когнітивної терапії на основі майндфулнесу (MBCT [537]). Когнітивне дистанціювання передбачало зміну відносин із власними думками: замість злиття з думкою («я в такій люті, що не можу думати») – спостереження за нею з певної дистанції («я помічаю, що в мене є думка про те, що ця ситуація несправедлива»). Практична техніка: формулюйте свої думки із дистанційованої позиції, додаючи «Я помічаю, що думаю...» або «Частина мене вважає, що...». Це «розганяло» злиття з емоцією та повертало учасникам здатність до рефлексії.

Робота з автоматичними негативними думками (АНД) у межах когнітивно-поведінкової терапії передбачала психотерапевтичну роботу з АНД учасників, а саме їх виявлення, перевірку доказами та заміну на більш збалансовані думки [308]. Слід зазначити, що самостійно цю техніку можна практикувати через ведення «щоденника гніву», де фіксуються: тригерна ситуація → автоматична думка → фізична реакція → поведінка → альтернативна думка.

Слід наголосити, що всі перераховані вище техніки дають найбільший ефект тоді, коли вписані у систему довгострокової роботи учасників системних заходів над собою:

- регулярна практика усвідомленості. Метааналізи підтверджують, що систематична 8-тижнева програма на основі майндфулнесу (MBSR – Mindfulness-Based Stress Reduction) достовірно знижує реактивність амигдали на стресові стимули та збільшує активність префронтальної кори, відповідальної за регуляцію [481];

- фізична активність. Регулярне аеробне навантаження є одним із найбільш доказово підтверджених методів зниження хронічного рівня

тривоги та агресивної реактивності завдяки нормалізації нейромедіаторних систем – серотонінергічної та дофамінергічної [497];

- ведення емоційного щоденника. Метод «виразного письма», розроблений J. Pennebaker, демонструє достовірні позитивні ефекти для психологічного здоров'я через вербалізацію та структурування емоційного досвіду [513];

- розбудова мережі підтримки. Соціальна підтримка є потужним буфером між стресовим впливом і психологічними наслідками. Наявність довірливих стосунків достовірно знижує схильність до дезадаптивних форм реагування на стрес [330];

- системна робота з психотерапевтом. Глибокі патерни агресивної реактивності нерідко сягають коренями раннього досвіду: стилів прив'язаності, пережитої травми, сімейних сценаріїв взаємодії. Психотерапія – передусім КПТ, АСТ, або психодинамічні підходи забезпечує структуровану й безпечну роботу із цими глибшими шарами;

- розвиток емоційного інтелекту (EI). Програми розвитку EI, що включають тренування навичок розпізнавання емоцій, емоційної регуляції та соціальної компетентності, демонструють значущі ефекти для зниження агресивності в підліткових і дорослих вибірках [467].

Другий блок системи будувався в іншому векторі: як учасникам захищати власні межі і потреби, не вдаючись до агресії чи до пасивного підпорядкування. Асертивність у цьому контексті є не особистісною рисою, а набором навичок, що формуються через практику. Її сутність – у здатності говорити про власні потреби і межі прямо, без агресії і без вибачень, і робити це в такий спосіб, що не вимагає від іншої людини здатися, щоб учасник міг бути почутим. Це вимагає певної внутрішньої стійкості – тому перший блок є передумовою другого блоку запропонованої інтегрованої системи. Окреме місце в цьому блоці займає ненасильницьке спілкування у традиції М. Розенберга: не як ритуал ввічливості, а як конкретна технологія переходу від мови звинувачень і оцінок до мови спостережень, почуттів і потреб. Ця

технологія є значно складнішою у виконанні, ніж у теоретичному описі, і саме тому потребувала практичного опрацювання.

Асертивність займає конкретне місце між двома більш звичними стратегіями поведінки в ситуації напруги. Пасивність означає відмову від власних потреб і меж на користь уникнення конфлікту – людина мовчить, поступається, погоджується з тим, з чим не погоджується, і накопичує те, що рано чи пізно виходить інакше. Агресивність означає відстоювання власних інтересів за рахунок іншого – через тиск, залякування або приниження. Асертивність є третьою можливістю: висловлювати власні думки, потреби і межі прямо і ясно, не вдаючись ані до маніпуляції, ані до підпорядкування.

Саме в цьому просторі і існує ненасильницьке спілкування – не як відмова від власної позиції і не як пом’якшення конфлікту будь-якою ціною, а як спосіб відстоювати своє, не роблячи це за рахунок гідності іншої людини.

Концептуально асертивність відмежовується від двох деструктивних крайнощів. Перша – пасивність (субасертивність): відмова від вираження власних потреб заради уникнення конфлікту або з метою отримання схвалення. Пасивна поведінка відкладає конфлікт, але накопичує роздратування й формує відчуття безсилля. Друга – агресивність: відстоювання власних потреб за рахунок порушення прав інших. Агресивна поведінка може тимчасово досягати бажаного результату, проте руйнує стосунки та позбавляє людину поваги оточення.

Модель ненасильницького спілкування (МНС) М. Розенберга виходить із гуманістичного переконання, запозиченого у К. Роджерса: люди від природи схильні до співчуття та щедрості, а насильство і конфлікт є наслідком комунікативних стратегій, що блокують емпатію та відчуження людей від їхніх власних потреб і потреб інших.

МНС побудована навколо чотирьох фундаментальних компонентів, що утворюють практичну комунікативну модель:

1. Спостереження. Перше завдання – чітке, беззасуджувальне описання конкретних дій або слів, що впливають на учасників. Ключова вимога: відокремлювати спостереження від оцінок. «Ти завжди спізнюєшся» − це оцінка. «На останніх трьох зустрічах ти прийшов після призначеного часу» − це спостереження. Ця різниця є принципово важливою, адже оцінки активують захисну реакцію у співрозмовника й перекривають комунікацію, тоді як чисте спостереження зберігає безпечний простір для діалогу.

2. Почуття. Другий крок – відкрите вираження власних почуттів у зв'язку з тим, що спостерігається. М. Розенберг розрізняє справжні почуття та «псевдопочуття» − думки, замасковані під емоції. «Я відчуваю, що ти мене не поважаєш»: це не почуття, а інтерпретація чужої мотивації. «Я відчуваю образу» або «мені сумно» − справжні почуття, що описують власний внутрішній стан. Емоційна лексика є важливим ресурсом: чим точнішою є мова почуттів, тим краще учасник розуміє себе і тим ефективнішою є його комунікація.

3. Потреби. Третя складова – визначення потреб, що стоять за почуттями. М. Розенберг постулює: за будь-якою емоцією лежить незадоволена або задоволена потреба. Гнів сигналізує про порушену потребу в повазі або справедливості. Тривога – про потребу в безпеці. Смуток – про потребу в близькості або визнанні. Зв'язок почуттів із потребами є центральною терапевтичною ідеєю МНС: учасник, який усвідомлює власні потреби, може говорити про них прямо, замість того, щоб реагувати агресією або замовчуванням.

4. Прохання. Четвертий компонент – формулювання конкретного, реалістичного і позитивного прохання (а не вимоги). Прохання у МНС має бути конкретним («чи міг би ти повідомляти мене за 15 хвилин, якщо запізнюєшся?»), позитивним (що людина просить зробити, а не припинити), і відкритим до відмови – тобто прийнятим добровільно, а не під тиском. М. Розенберг наголошує: вимога – це те, що супроводжується погрозою покарання за відмову. Прохання – це те, що поважає свободу іншого.

Практична формула МНС:

«Коли я [спостерігаю конкретну ситуацію], я відчуваю [почуття], тому що мені важлива/потрібна [потреба]. Чи не міг би ти [конкретне прохання]?»

Систематичне застосування цієї моделі вимагає тренування, оскільки вона суперечить більшості засвоєних з дитинства комунікативних стратегій.

Як показало впровадження розробленої інтегрованої соціально-психологічної системи, в організаціях та освітніх установах, де МНС застосовується комплексно, значно знижується рівень конфліктів і підвищується задоволеність взаємодією.

Техніка «Зламаний запис» (Broken Record) − одна з класичних асертивних технік, описаних M. Smith [550]. Її застосування передбачало спокійне і послідовне повторення учасниками свого повідомлення або відмови без підвищення голосу, виправдань або залучення у суперечку. Якщо інший учасник наполягає на тому, щоб Ви взяли ще одне завдання, а Ви вже перевантажені – просто повторюйте: «Я розумію, що це терміново. Наразі я не можу взяти це на себе, тому що у мене вже повна завантаженість». На будь-яке «але...» − незворушно та доброзичливо: «Я розумію твою позицію. І наразі я не можу взяти це завдання». Техніка ефективна проти маніпулятивного тиску та нав’язування почуття провини.

Техніка «Туман» (Fogging) − метод роботи з деструктивною критикою та провокаціями: замість того, щоб захищатися або нападати у відповідь, учасник погоджується з частиною критики або з тим, що інша людина має право на свою думку, без капітуляції та без агресії. «Ти знову зробив це неправильно». Відповідь у стилі «туману»: «Так, можливо, у цьому є резон» або «Цілком можливо, що ти бачиш це інакше». Це позбавляє маніпулятора або агресора реакції, якої він очікує – захисту або капітуляції, і знімає ескалацію.

Техніка «Негативне розпитування» (Negative Inquiry). Її сутгість полягає у тому, щоб активно запитувати у критика більш конкретну критику, не демонструючи ані захисту, ані нападу. «Це прохідна робота». Відповідь: «А що конкретно тобі здається недостатнім? Що ти маєш на увазі?» Цей підхід має подвійний ефект: якщо критика конструктивна – учасник отримує корисну зворотну інформацію; якщо критика є маніпулятивною – маніпулятор змушений або конкретизувати (і тоді порожнеча його слів стає очевидною), або відступити.

Техніка «Я-позиція» при тиску та маніпуляції. При маніпулятивному тиску («Якщо ти мене поважаєш – ти це зробиш», «Всі нормальні люди так роблять») ефективна позиція – відмова підхоплювати фрейм маніпулятора**.** Замість того, щоб виправдовуватися або спростовувати («Але я тебе поважаю!»), учасник формулює власну позицію незалежно від запропонованого фрейму: «Моє рішення стосується не поваги до тебе, а моїх можливостей і цінностей. Я вирішив так». Усвідомлення маніпулятивних технік – апелювання до жалю, до провини, до страху – є першим кроком до імунітету проти них [328].

Зауважимо, що у професійному середовищі асертивність є критичною компетентністю лідера та члена команди. Дослідження показують, що асертивні керівники ефективніше вирішують конфліктні ситуації, рідше провокують мобінг та більш успішно захищають команду від токсичних динамік [299]. У особистих стосунках асертивність є основою здорових меж і партнерства. Здатність сказати «ні» є рівнозначно важливою, як і здатність сказати «так» − свідомо, а не під тиском або зі страху відкидання.

Як відомо, асертивність найлегше описувати в абстракції, і найважче застосовувати в конкретних ситуаціях, де є реальна нерівність влади, реальний соціальний тиск або реальний ризик погіршити стосунки. Саме тому практичне розуміння асертивності вимагає не лише знання принципів, а й готовності до того, що їх застосування буде незручним – принаймні спочатку і принаймні для однієї зі сторін.

Одна з найбільш поширених і водночас найбільш складних ситуацій – відповідь на критику від людини, що має над тобою формальну владу: викладача, керівника, старшого колеги. Тиск тут є подвійним: і змістовний – треба розібратися, чи критика обґрунтована, і ієрархічний – заперечення може сприйматися як нелояльність або зарозумілість. Пасивна реакція в такій ситуації виглядає як безпечна, але вона є такою лише короткостроково: мовчазне прийняття несправедливої оцінки накопичує внутрішню напругу і поступово підриває власне відчуття компетентності. Асертивна відповідь тут не означає заперечення авторитету – вона означає здатність розрізнити, де критика є конкретною і обґрунтованою і де вона є загальною, несправедливою або поданою в неприйнятній формі, і реагувати на це розрізнення вголос, спокійно і без вибачень за сам факт власної позиції.

Схожа динаміка виникає в ситуаціях групового тиску – у командних обговореннях, у будь-якому колективному просторі, де домінує одна позиція і де незгода з нею вимагає готовності бути помітним і, можливо, незручним.

Дослідження групової динаміки показують: люди значно частіше мовчать, ніж відкрито не погоджуються, навіть коли внутрішньо впевнені у своїй правоті. Це є раціональним самозахистом, але це також є механізмом, через який групи приймають гірші рішення і через який токсичні норми відтворюються без жодного примусу, лише через колективне мовчання. Асертивна поведінка в групі – це не демонстративне протистояння, а здатність висловити власну позицію ясно і аргументовано, залишаючи простір для діалогу, а не для конфронтації.

Особливо складними є ситуації, де асертивність стикається з дискримінаційними коментарями або поведінкою – в навчальному середовищі, на роботі, в побутовому спілкуванні. Складність тут є багаторівневою. По-перше, людина нерідко опиняється перед питанням, чи варто реагувати взагалі, і це питання не є проявом слабкості, а цілком раціональною оцінкою соціальних ризиків. По-друге, реакція на дискримінаційний коментар часто покладає на жертву тягар доведення того,

що щось справді було неприйнятним − тоді як кривдник щиро здивований і може вважати, що «просто пожартував». Асертивна відповідь у таких ситуаціях є важливою не лише для захисту власних меж, а й тому що вона є одним із небагатьох механізмів, що реально впливає на поведінку в середовищі: мовчання тут читається як мовчазний дозвіл продовжувати.

Встановлення меж у стосунках з емоційно залежною або маніпулятивною людиною є, мабуть, найбільш психологічно витратною ситуацією із усіх. Тут асертивність стикається не з формальною ієрархією і не з груповим тиском, а з емоційним тиском – із провиною, жалем, страхом зашкодити людині, що начебто страждає. Маніпулятивні стосунки нерідко влаштовані саме так, що пряма відмова або встановлення меж одразу тягне за собою емоційну реакцію, що робить саму відмову відчутно болісною. Важливо розуміти: межа між турботою про іншого і відповідальністю за його емоційні стани є принциповою. Асертивність у цьому контексті означає здатність підтримувати людину, не беручи на себе відповідальність за те, що є її власним завданням.

Відмова від прохань, що суперечать власним цінностям або реальним можливостям, є навичкою, що виглядає простішою, ніж є насправді. Культурне середовище, особливо в контексті колективістських суспільств, нерідко формує сильну норму доступності і готовності допомагати – і відмова в цьому середовищі легко переживається як порушення соціального договору. Але систематична нездатність відмовляти є не чеснотою, а джерелом накопиченого виснаження і прихованого роздратування, що з часом виходить у формах, значно менш конструктивних, ніж пряма і чесна відмова в момент прохання.

У всіх цих ситуаціях асертивна позиція не усуває напруги і не гарантує, що інша людина сприйме відповідь добре. Це важливо розуміти заздалегідь: очікування, що правильно сформульована відмова або межа обов’язково зустріне розуміння, є однією з головних причин, чому люди відмовляються від асертивності після першої невдачі. Інша людина має право бути

незадоволеною. Вона має право висловити це невдоволення. Асертивність не означає контролю над чужою реакцією − це контроль над власною поведінкою і власною чесністю у стосунках. Саме це є тим, що вона реально гарантує: збереження власної гідності в ситуації тиску, без капітуляції і без насильства у відповідь.

Третій блок інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки був зосереджений на рівні, що є найбільш соціально значущим і водночас найменш піддається прямому тренуванню: на здатності бачити іншого учасника – не як функцію, не як загрозу і не як представника певної групи, а як суб'єкта з власним досвідом, що може суттєво відрізнятися і при цьому бути не менш реальним. Саме емпатія є тією здатністю, що найбільш ефективно знижує міжгрупову ворожість і протидіє механізмам деґуманізації.

Формування емпатії та толерантності як основи безпечного середовища передбачало розвиток емпатійного слухання – це не просто чекання своєї черги говорити. Це активна, присутня, небезпечна в найкращому сенсі слова – для власних упереджень, практика перебування з іншим учасником в його досвіді.

Доцільною в цьому напрямку вбачалася техніка активного слухання (Active Listening). У практичному вимірі активне слухання включало: збереження зорового контакту без надмірного пильного роздивляння; відкриту, ненапружену позу тіла; мінімізацію внутрішніх відволікань і внутрішнього монологу; відображення (рефлексія): «Я чую, що ти відчуваєш...», «Якщо я правильно тебе зрозумів...»; перефразування суті: «Тобто ти маєш на увазі, що...»; уточнення: «Розкажи мені більше про...»; мовчання – здатність витримувати паузу, не поспішаючи заповнити її.

Техніка «Відображення почуттів» − центральний елемент роджерсівського підходу, розвинений у практиці мотиваційного інтерв'ювання. Суть: зрозуміти емоційний підтекст висловлювань людини і відображати його назад – не лише зміст, а й почуття. «Здається, тебе це дуже

злить» або «Я чую, що тобі дуже самотньо в цій ситуації». Точне відображення почуттів дозволяло учаснику відчути себе справді почутим, і часто відкривало у ньому здатність до подальшої рефлексії та зміни.

Медитація «Люблячої доброти» (Loving-Kindness Meditation, Metta). Суть: послідовне культивування почуттів доброти та благопобажання стосовно себе, близьких, нейтральних людей і, зрештою, ворогів або людей, із якими є конфлікт. Техніка виконувалася у медитативному стані із використанням формул: «Нехай ти будеш щасливим. Нехай ти будеш здоровим. Нехай ти будеш у безпеці. Нехай ти живеш у мирі». Регулярна практика протягом 7-8 тижнів достовірно підвищувала рівень позитивних емоцій, соціальної зв'язаності та здатності до емпатії.

Перспективізм (Perspective-Taking) − цілеспрямована практика «занурення» у точку зору іншого учасника. Особливо ефективною вона була для зниження упереджень щодо аутгруп [378]. Практичні формати: рольові ігри та симуляції; письмові вправи – написати від першої особи, уявивши себе на місці людини з іншого соціального або культурного контексту; перегляд документальних фільмів або читання автобіографій людей із різним досвідом. Дослідження показало, що навіть короткочасне цілеспрямоване перспективізування достовірно знижує імпліцитні упередження щодо етнічних та інших меншин.

Крім того, було застосовано техніку психологічного протистояння стереотипам. Як відомо, стереотипи та упередження є когнітивними та афективними структурами, що закладаються у ранньому соціальному досвіді і функціонують переважно автоматично – поза свідомим контролем. Саме тому традиційні підходи «виховання правильних поглядів» виявляються малоефективними: вони звертаються до свідомого рівня, тоді як упередження діють значно глибше.

G. Allport у праці «Природа упередження» [295] запропонував одну з найбільш впливових теорій зниження міжгрупових упереджень: якісний міжгруповий контакт (рівний статус сторін, спільні цілі, підтримка

соціальних норм і влади) достовірно знижує упередження. Метааналіз підтвердив цю гіпотезу в різних культурних контекстах [514]. Тож, для зниження упереджень в освітньому закладі або у колективі важливо створювати структуровані ситуації взаємодії між представниками різних груп – на рівних умовах, навколо спільних завдань.

Техніка «Розширення категорій» передбачала усвідомлений пошук точок перетину між «нами» і «ними»: спільних переживань, спільних цілей, спільних слабкостей і спільної людяності. Риторичне питання, що допомагало запустити цей процес: «Що в цій людині нагадує мені когось із тих, кого я знаю і ціную?» або «Яку спільну потребу ми могли б мати з цією людиною?»

Наведені блоки не є ізольованими темами з окремими навичками – вони є рівнями однієї і тієї ж компетентності. Учасник, який не здатний регулювати власне збудження, не може бути асертивним в ситуації конфлікту – він або нападає, або відступає. Учасник, який не вміє захищати власні межі, не може бути емпатійним без ризику розчинитися в іншому і втратити власну позицію. І учасник, який не розвиває здатності бачити іншого, рано чи пізно повертається до логіки «свій/чужий», що є психологічно найпростішим, але і найбільш деструктивним способом організувати соціальний світ.

У контексті українського суспільства, що переживає одночасно збройний конфлікт, масову травму і необхідність продовжувати повсякденне соціальне функціонування, ці навички є не факультативним доповненням до «важливіших» завдань. Вони є частиною того, що визначає, яким буде суспільство після війни чи відтворюватиме воно логіку насильницької поведінки у нових формах, чи матиме ресурси для іншого вибору.

Нижче наведено програми соціально-психологічних тренінгів, які виявилися найбільш ефективними в межах розробленої інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

Таблиця 4.1

Тренінг «Управління гнівом та зниження агресії»

Цільова аудиторія	Учасники експериментальної групи, які мали труднощі з контролем агресивних реакцій
Тривалість	8 годин (1 день або 2 дні по 4 год.)
Формат	Груповий тренінг, 8-14 осіб
Матеріали	Фліпчарт, маркери, роздаткові матеріали, листи А4, ручки
Мета	Розвиток навичок усвідомлення та конструктивного вираження гніву

Структура тренінгу.

Блок 1. Відкриття та знайомство (60 хв).

Вправа. «Мене звати і я зараз...» (15 хв).

Кожен учасник представляється та одним реченням описує свій актуальний емоційний стан. Ведучий нормалізує різні відповіді, підкреслюючи: тут немає правильних і неправильних почуттів.

Вправа. «Правила безпечного простору» (15 хв).

Група спільно формулює правила роботи (конфіденційність, повага, право на паузу, говорити від першої особи). Ведучий фіксує на фліпчарті. Обов’язкові правила: «Ми говоримо про свій досвід»; «Ніхто нікого не оцінює».

Вправа. «Термометр гніву» (30 хв).

Учасники отримують аркуш із зображенням термометра та позначають, на якому рівні зазвичай «закипає» їхній гнів (0 – повний спокій, 100 – вибух). Фіксують тілесні ознаки кожного рівня. Обговорення в парах, потім у групі. Ведучий вводить поняття «вікна толерантності» та пояснює нейробіологію гніву.

Блок 2. Розуміння гніву (90 хв).

Вправа. «Функції гніву» міні-лекція та дискусія (25 хв).

Ведучий представляє адаптивні функції гніву: захист кордонів, сигнал про порушення потреб, мобілізація енергії. Запитує групу: «Коли ваш гнів вам допомагав?». Ключова ідея: гнів – не ворог, він несе важливу інформацію. Проблема не в почутті, а в деструктивній поведінці.

Вправа. «Айсберг емоцій» (35 хв).

Матеріали: намальований айсберг на фліпчарті. Учасники записують типові ситуації, що викликають гнів, потім досліджують: яка первинна емоція (страх, образа, сором, безсилля) ховається «під поверхнею»? Висновок: «Гнів – вторинна емоція-захисник. Справжня потреба прихована глибше».

Вправа. «Мої тригери» (30 хв).

Учасники заповнюють таблицю: Ситуація / Тілесні відчуття / Думки / Дія / Наслідки. Ведучий вводить концепцію ABC із КПТ (Activating event – Belief – Consequence).

Перерва (15 хв).

Блок 3. Навички регуляції (90 хв).

Вправа. «Тілесна пауза» (20 хв).

Практика дихання за квадратом та технік заземлення. Учасники відпрацьовують у парах: один «провокує», інший застосовує техніку паузи. Ротація. Рефлексія: що змінилося в тілі та в думках?

Вправа. «Я-повідомлення vs Ти-звинувачення» (40 хв).

Ведучий пояснює структуру Я-повідомлення: «Коли [конкретна поведінка], я відчуваю [емоція], тому що [потреба/цінність], і я хочу [прохання]». Учасники переформулюють ситуації із карток, розігрують сценки у трійках.

Вправа. «Лист гніву» (30 хв).

Учасники пишуть листа тій людині або ситуації, що найбільше викликає гнів, без цензури. Важливо: цей лист не надсилатиметься. Потім

кожен вирішує: зберегти, розірвати або символічно знищити. Обговорення: що змінилося після того, як слова були написані?

Перерва (60 хв).

Блок 4. Кордони та асертивність (90 хв).

Вправа. «Мої кордони» (25 хв).

Учасники малюють «особистий простір» − концентричні кола (фізичні, емоційні, соціальні кордони). Обговорення: хто має право входити в кожне коло? що відбувається, коли кордони порушуються?

Вправа. Рольова гра «Відмовити − не образити» (40 хв).

Картки з ситуаціями: маніпулятивне прохання на роботі, тиск у родині, порушення особистого простору. Завдання: відмовити, зберігаючи повагу до обох сторін. Ведучий вводить «асертивне відмовлення»: визнати – пояснити – запропонувати альтернативу.

Вправа. «Ненасильницьке спілкування в конфлікті» (25 хв).

На основі моделі ненасильницького спілкування (ННС) (М. Розенберг): Спостереження → Почуття → Потреба → Прохання. Відпрацювання реальних конфліктних ситуацій у парах.

Блок 5. Завершення та ресурси (45 хв).

Вправа. «Ресурсна карта» (20 хв).

Кожен учасник складає персональну «карту ресурсів»: що мене підтримує, коли я злий? (люди, дії, місця, думки, тілесні практики). Ця карта стає практичним інструментом після тренінгу.

Вправа 2. «Лист собі через 30 днів» (15 хв).

Учасники пишуть листа собі, що хочуть практикувати та змінити. Листи запечатуються в конверт і повертаються через 30 днів.

Завершення (10 хв).

Кожен учасник ділиться одним словом або реченням, що він забирає з тренінгу.

Таблиця 4.2

Блок	**Час**	**Зміст**
Блок 1. Відкриття	60 хв	Знайомство, правила, термометр гніву
Блок 2. Розуміння гніву	90 хв	Функції гніву, айсберг емоцій, тригери
Перерва	15 хв	—
Блок 3. Регуляція	90 хв	Тілесна пауза, Я-повідомлення, лист гніву
Обід	60 хв	—
Блок 4. Кордони	90 хв	Особисті кордони, асертивність, ННС
Блок 5. Завершення	45 хв	Ресурсна карта, лист собі, рефлексія
РАЗОМ	**7 год 30 хв**	(з урахуванням перерв – 8 год)

Таблиця 4.3

Тренінг «Профілактика булінгу в освітньому середовищі»

Цільова аудиторія	Учасники експериментальної групи – студенти, учні старших класів (16+), а також педагоги та викладачі; 12-20 осіб
Тривалість	5 годин
Формат	Інтерактивний тренінг
Матеріали	Картки ролей, кольорові стікери, мотузка, бланки рефлексії

Мета	Розвинути навички розпізнавання та профілактики булінгу; сформувати культуру небайдужості

Блок 1. Відкриття (40 хв).

Вправа «Дерево нашого класу/групи» (20 хв).

На фліпчарті малюється велике дерево. Кожен на «листочку» (стікері) пише щось, що об’єднує групу. На «корінняхх» − цінності. Ведучий запитує: «Що загрожує цьому дереву? Що його зміцнює?»

Міні-лекція «Булінг: що це і чим відрізняється від конфлікту» (20 хв)

Критерії: намір завдати шкоди, повторюваність, диспаритет сил.

Форми: фізичний, вербальний, соціальний, кібербулінг.

Ролі: кривдник, жертва, свідки-підбурювачі, свідки-захисники.

Акцент: роль свідків є ключовою – булінг неможливий без аудиторії.

Блок 2. Емпатія та ролі (60 хв).

Вправа «Зміна перспективи» (30 хв).

Учасники отримують картки ролей та читають ситуацію булінгу зі своєї позиції. Пишуть відповіді: що відчуває мій персонаж? чому він діє саме так? Ключове питання: «Що заважає свідкам втрутитися?»

Вправа «Коло безпеки» (30 хв).

На підлозі мотузка у формі кола. Ведучий зачитує твердження, учасники входять або виходять залежно від відповіді. Обговорення: що ми помічаємо?

Перерва (15 хв).

Блок 3. Навички безпечного втручання (90 хв).

Вправа «Сила свідка» (40 хв).

Модель безпечного втручання: (1) підтримати жертву після інциденту; (2) відволікти агресора; (3) повідомити дорослому; (4) об’єднатися з іншими свідками.

Відпрацювання в трійках, рефлексія.

Рольова гра «Ти не один» (50 хв).

Сцени кібербулінгу, виключення з групи, поширення чуток. Мікрогрупи демонструють конструктивне втручання. Аудиторія дає зворотний зв'язок.

Блок 4. Завершення (55 хв).

Вправа «Декларація нашої групи» (30 хв).

Група спільно складає «Декларацію безпечного простору» − зобов'язання щодо поведінки у своєму середовищі. Підписується всіма.

Завершальне коло (25 хв): «Я беру з тренінгу...» + контакти психологічної служби та гарячих ліній.

Таблиця 4.4

Тренінг «Захист від маніпуляцій та розвиток асертивності»

Цільова аудиторія	Учасники експериментпльної групи
Тривалість	8 годин
Формат	Психоедукаційний тренінг з елементами КПТ
Матеріали	Щоденники НАД, карти маніпуляцій, кольорові олівці
Мета	Навчити розпізнавати маніпулятивні техніки та реагувати психологічно стійко; сформувати асертивну поведінку

Блок 1. Безпечний простір та введення (50 хв).

Ведучий наголошує на особливій важливості безпечності простору, оскільки учасники можуть мати травматичний досвід. Правило: «Ніхто не зобов'язаний ділитися більше, ніж хоче».

Вправа «Мої кордони сьогодні» (20 хв)

Учасники малюють три кола: «моє тіло», «мій особистий простір», «моя зона комфорту в групі» для усвідомлення актуального рівня відкритості.

Міні-лекція «Маніпуляція: механізм та мета» (30 хв).

Маніпуляція – прихований вплив на людину в інтересах маніпулятора, що обминає свідому волю. Відмінність від переконання. Три «крюки»: почуття провини, страх, бажання бути коханим/схваленим.

Блок 2. Розпізнавання маніпуляцій (75 хв).

Вправа «Голос маніпулятора» (30 хв).

Картки з маніпулятивними фразами (газлайтинг, вина, «якщо ти мене любиш», порівняння, мовчання). Учасники визначають тип маніпуляції, мету та «гачок».

Вправа «Де моя правда?» (45 хв).

Спрямована на відновлення контакту з власним сприйняттям після газлайтингу. Учасники заповнюють бланк: «Мені казали [X]. Я насправді відчував(ла) [Y]. Зараз я вірю, що [Z]».

Перерва (15 хв).

Блок 3. Психологічний опір та асертивність (100 хв).

Вправа «Техніка «Заїздженої платівки»» (25 хв).

Спокійне повторення своєї позиції без виправдань: «Я розумію твою думку. Водночас − ні». Відпрацювання в парах із ротацією.

Вправа «Туман» (25 хв)

Нейтральна відповідь на критику та маніпуляцію без ескалації: «Можливо, ти маєш рацію», «Це цікава точка зору». Відпрацювання в парах.

Вправа «Асертивність» (50 хв)

Учасники порівнюють образи «Я пасивний» та «Я асертивний». Відпрацьовують 3 реальні ситуації зі свого досвіду в рольових іграх.

Перерва (60 хв).

Блок 4. Відновлення та ресурси (60 хв).

Вправа «Лист від себе-майбутнього» (25 хв).

Учасники пишуть листа від себе – вже вільного від маніпуляцій та впевненого у собі теперішньому.

Медитація «Безпечне місце» (15 хв).

Відповідно до техніки. Рефлексія.

Завершальне коло (20 хв):

«Я беру з цього тренінгу...» та «Я залишаю тут...». Ведучий нагадує: звернення до психолога – це сила.

Зауважимо, що когнітивно-поведінкові щоденники є науково обґрунтованими інструментами самоспостереження та психологічної роботи. Регулярне їх ведення розвиває усвідомленість, допомагає відстежувати тригери та патерни і поступово змінювати дисфункціональні думки та реакції.

Нижче наведено зразки щоденника гніву, щоденника емоцій (загального).

Щоденник гніву

Заповнюється протягом дня або одразу після ситуації, що викликала гнів. Мета: усвідомити власні тригери та відстежити зміни з часом.

Таблиця 4.5

Дата / час	**Ситуація**	**Інтенсивність (0–10)**	**Тілесні відчуття**	**Думки у той момент**	**Дія / реакція**

Питання для рефлексії (після того, як заспокоїлись):

1. Що мені насправді було потрібно в цій ситуації?
2. Яке моє переконання торкнулася ця ситуація?
3. Чи є інший спосіб подивитися на неї?
4. Що я зроблю інакше наступного разу?

Щоденник емоцій (загальний)

Щоденник емоцій використовувався для розвитку емоційної грамотності – вміння розпізнавати, називати та диференціювати власні емоційні стани.

Таблиця 4.6

Дата	Ситуація	Емоція	Інтенсивність (%)	Де в тілі?	Що зробили?	Наслідок

Підказка: спробуйте використати «колесо емоцій» Плутчика (зображення нижче). Основні: радість, довіра, страх, здивування, смуток, огида, гнів, передчуття. Кожна має варіації інтенсивності.

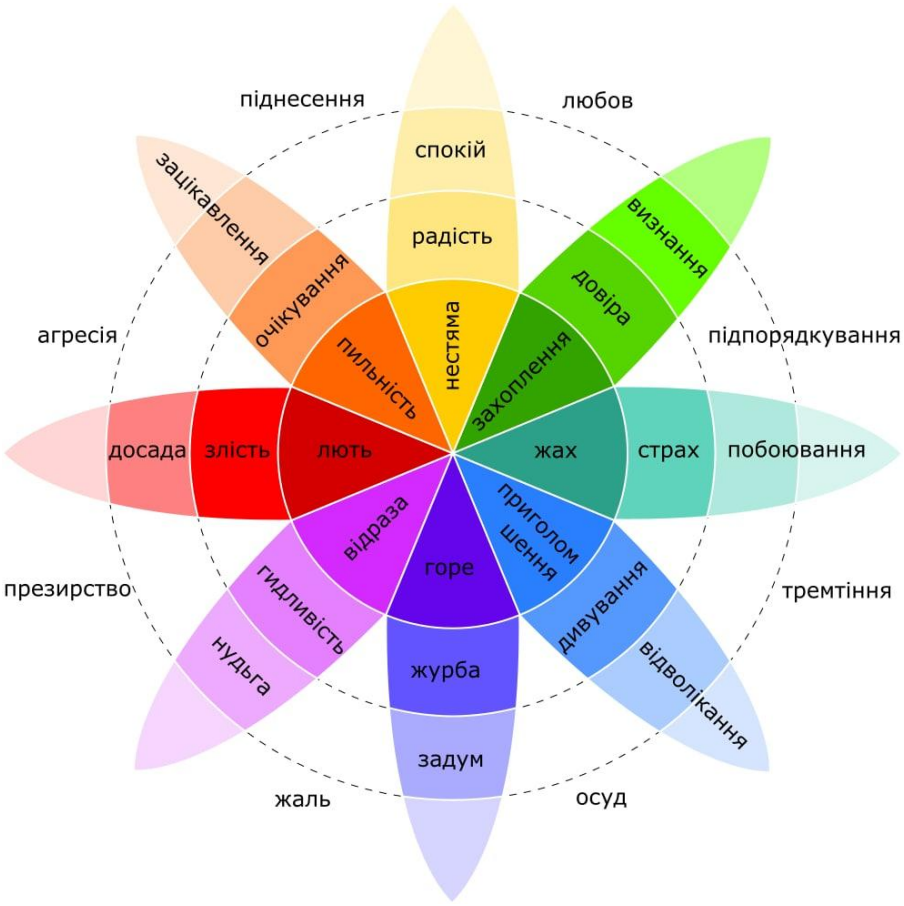

Рис. 4.1. Матриця ідентифікації та роботи з негативними автоматичними думками

Нагадаємо, що негативні автоматичні думки (НАД) – швидкі, мимовільні думки, що виникають у відповідь на ситуацію та часто містять когнітивні викривлення. Їх виявлення та оскарження є центральним елементом КПТ.

Крок 1. Ідентифікація НАД

Ситуація	**НАД (думка)**	**Емоція та інтенсивність (%)**	**Тип викривлення**	**Поведінкова реакція**
Приклад: одногрупник не привітався	«Він мене ненавидить	Тривога 80%, сором 60%	Катастрофізація, читання думок	Уникав контакту весь день

Основні типи когнітивних викривлень

Тип викривлення	**Опис та приклад**
Все-або-нічого	Мислення крайнощами: «якщо не ідеально – то провал»
Катастрофізація	Перебільшення негативних наслідків: «це жахливо, я цього не переживу»
Читання думок	Переконаність у знанні думок інших: «вона думає, що я дурень»
Передбачення майбутнього	Впевненість у негативному результаті: «нічого не вийде»

Тип викривлення	Опис та приклад
Знецінення позитиву	Відкидання позитивних подій: «це була просто удача»
Емоційне мислення	«Я відчуваю себе нікчемним – значить я нікчема»
Персоналізація	Прийняття на себе відповідальності за чужі реакції
Надузагальнення	Широкий висновок з одного випадку: «мені завжди не щастить»
Ярлики	Жорсткі ярлики: «я невдаха», «він маніпулятор»
Повинствування	Жорсткі правила: «я повинен», «вони мусять»

Крок 2. Оскарження НАД та формування альтернативної думки

НАД	Докази ЗА думку	Докази ПРОТИ думки	Альтернативна думка	Емоція після (%)

Рекомендація: заповнюйте щоденник НАД щоденно протягом 2-4 тижнів. Згодом ви почнете автоматично ставити під сумнів дисфункціональні думки ще до заповнення таблиці.

Слід наголосити, що сучасна освітня парадигма перебуває у стані глибокої трансформації, зумовленої критичною невідповідністю між традиційними репродуктивними моделями навчання та динамічними

запитами глобалізованого суспільства на формування особистості, здатної до автономної генерації нестандартних інтелектуальних продуктів.

Центральним об’єктом цього наукового пошуку має виступити дивергентне мислення, як фундаментальна когнітивна основа креативності, що забезпечує здатність суб’єкта до багатовекторного пошуку рішень та подолання ментальної інерції. Існуюча проблема полягає у дефіциті цілісного розуміння того, як саме зовнішні інтервенції педагога – від вербальних настанов до тонких невербальних сигналів та створення специфічного соціально-психологічного клімату, трансформуються у стійкі внутрішні психологічні структури учня, здатні активізувати або, навпаки, паралізувати його творчу ініціативу.

Досить часто авторитарні чи жорстко регламентовані стратегії педагогічного впливу, орієнтовані на нормативність та конвергентну правильність, стають потужними когнітивними бар’єрами, що закріплюють у свідомості суб’єкта страх перед інтелектуальним ризиком та помилкою.

Такий вплив мимоволі формує установку на конформізм, де дивергентні вияви сприймаються як девіація, що підлягає корекції, а не як цінний ресурс розвитку.

Водночас гостро відчувається брак обґрунтованих моделей фасилітативного впливу, який би не просто «дозволяв» творчість, а активно провокував руйнування мисленнєвих стереотипів та розширення семантичних меж свідомості через специфічні сугестивні та переконуючі техніки.

Виникає нагальна потреба в детальному аналізі психологічних важелів, за допомогою яких педагогічна взаємодія перетворюється на детермінанту інтелектуальної лабільності, що вимагає радикального переосмислення ролі викладача. Він має постати не як пасивний транслятор знань, а як активний архітектор та модератор творчого середовища, де кожен акт впливу спрямований на деблокування внутрішньої свободи та стимулювання здатності до семантичної гнучкості.

Дослідження лонгітюдного характеру підтверджують динамічність розвитку мислення та існування «падіння четвертого класу», при цьому учні альтернативних систем демонструють вищу дивергентність завдяки середовищу, що заохочує ініціативу.

Узагальнюючи нейрокогнітивні та психолого-педагогічні дані, можна стверджувати, що вплив на дивергентне мислення реалізується через систему механізмів: від синхронізації нейронних мереж і розширення семантичних зв'язків до формування психологічної безпеки, що знижує інгібіцію нетипових реакцій.

Проблема розвитку дивергентного мислення в межах освітньої взаємодії вимагає глибокого переосмислення крізь призму морфологічної моделі структури інтелекту (SI) [394]. Центральним механізмом педагогічного впливу в цьому контексті є стимуляція процесів «пошуку в пам'яті», де дивергентність визначається як генерація інформації з наданих даних за умови, що акцент робиться на розмаїтті та кількості результатів. Психологічна природа цього процесу полягає у «трансферному відтворенні», коли збережена інформація актуалізується у відповідь на нові стимули, які функціонують як «моделі пошуку».

Вплив на розвиток дивергентності реалізується через активацію специфічних факторів, таких як вільність, гнучкість, оригінальність та розробленість. Особливе значення для психології має «спонтанна гнучкість» (дивергентна продуктивність семантичних класів), яка дозволяє суб'єкту самостійно переходити від однієї категорії ідей до іншої.

Механізм впливу тут полягає у створенні таких навчальних ситуацій, де обмеження є мінімальними, що стимулює широкий семантичний пошук замість вузькоспрямованого конвергентного вибору. Взаємодія педагогічної майстерності та методів психологічного впливу в концепції SI розкривається через поняття «інформаційної архітектури».

Розвиток дивергентного мислення учня залежить від того, наскільки педагогічний вплив спрямований на складніші продукти, зокрема на

трансформації (перевизначення та реорганізацію наявних знань) та імплікації (передбачення наслідків). Психологічним бар'єром часто виступає конвергентна спрямованість традиційної освіти, яка акцентує увагу на «логічній необхідності» однієї відповіді, тоді як розвиток креативності потребує орієнтації на «логічні можливості». Надмірний або передчасний критичний вплив педагога може блокувати дивергентну продукцію через механізм «цензури», тоді як стратегія «відкладеного судження» сприяє збільшенню кількості оригінальних ідей.

Таким чином, освітня взаємодія має трансформуватися у фасилітацію «моделей пошуку» учня, забезпечуючи перехід від простого накопичення одиниць інформації до гнучкого маніпулювання системами та трансформаціями, що є фундаментом інтелектуальної лабільності та творчого потенціалу особистості. Центральним аспектом постає виявлений феномен складного взаємозв'язку між серійним порядком ідей та їхньою якісною характеристикою, що ставить під сумнів спрощений принцип «чим більше, тим краще».

У контексті впливу, який здійснюється фахівцями це означає, що просте стимулювання вільності (кількості) ідей може вступати у пряму суперечність із їхньою розробленістю. Дослідження науковців демонструє наявність своєрідного когнітивного компромісу: хоча ідеї, що виникають пізніше у процесі дивергентного пошуку, зазвичай є більш оригінальними через подолання первинних стереотипних асоціацій, вони водночас стають менш деталізованими [386]. Це пояснюється обмеженістю когнітивних ресурсів та часовим тиском, за яких учень або студент змушений обирати між глибиною опрацювання та швидкістю переходу до наступної асоціації.

Для психології цей висновок є визначальним, оскільки він вказує на ризик «поверхневої креативності», коли гонитва за кількістю варіантів виснажує здатність до їхньої змістовної трансформації. Більше того, вплив загальної вільності мислення на оригінальність виявляється неоднозначним: для осіб із нижчими показниками флюентності кожна наступна ідея має

значно вищу цінність у контексті новизни, тоді як у високопродуктивних суб'єктів цей приріст оригінальності відбувається повільніше.

Виявляється, що психологічний механізм впливу має бути переорієнтований із суто кількісної деблокації на стратегічне управління когнітивними зусиллями. Важливо створювати умови для «глибокої дивергенції», де акцент на розробці та деталізації ідей на пізніх етапах роботи дозволяє конвертувати потенційну оригінальність у завершений творчий продукт. Це вимагає використання методів, які б легітимізували довший час на роздуми та заохочували змістовну складність навіть за умови меншої загальної кількості відповідей, що зрештою забезпечує баланс між швидкістю вилучення інформації з пам'яті та її якісною перебудовою.

Поглиблення розуміння дивергентності як керованого процесу стає можливим через впровадження концепції стратегіальної організації творчої діяльності. Психолого-педагогічний вплив, у цьому розрізі, має бути спрямований не лише на актуалізацію окремих дивергентних факторів, а на формування цілісних мисленнєвих стратегій – аналогізування, комбінування та реконструювання. Саме стратегія виступає тим вищим регуляторним механізмом, який дозволяє перейти до системного вирішення творчих задач.

Психологічний механізм розвитку дивергентного мислення суттєво трансформується під впливом чинника невизначеності, який є невід'ємною частиною сучасного освітнього середовища. Згідно з дослідженнями лабораторії В. Моляко [146], творчий пошук починається з формування «загального задуму», який спрямовує дивергентну продукцію у певне русло, запобігаючи хаотичному перебору асоціацій. Це підсилює тезу про необхідність стратегічного управління когнітивними зусиллями: фахівець повинен не просто стимулювати вільність ідей, а навчати студента методам тактичного опрацювання: від використання «базової деталі» до методу «інтерполяції» (включення нових елементів у наявну структуру). Такий підхід дозволяє нівелювати негативний ефект «компромісу» між вільністю та

розробленістю, оскільки кожна наступна дивергентна спроба стає не просто кількісним приростом, а кроком у межах обраної творчої стратегії.

Особливого значення набуває роль суб'єктивного досвіду та психологічного захисту. В умовах високої невизначеності дивергентне мислення часто блокується не через брак здібностей, а через активацію захисних механізмів особистості, що прагнуть до безпечної, конвергентної норми. Формування готовності до дії в умовах дефіциту інформації стає фундаментальною умовою для прояву оригінальності.

Таким чином, розвиток дивергентності замикається на здатності особистості до саморегуляції та вибору адекватної стратегії опрацювання інформації, де фахівець виступає модератором не лише знань, а й процесів стратегіального пошуку, що перетворює потенційну творчу енергію на реальний інтелектуальний продукт.

Аналіз функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності свідчить, що механізми дивергентності закладаються ще на ранніх етапах онтогенезу через специфічний синтез спонтанного наслідування та аналогізування. Психологічна природа творчого пошуку в умовах дефіциту інформації виявляється тісно пов'язаною зі здатністю «програвати» в уяві різні варіанти дій та їхні наслідки, що є прямим проявом дивергентної продукції імплікацій. Підвищена ментальна творча активність у старшому дошкільному віці стає базою для формування здатності до семантичної гнучкості. Якщо в ранньому віці аналогізування має переважно предметно-практичний та спонтанний характер, то з розвитком особистості воно стає довільним і стратегіальним, що підтверджує перехід від простої вільності асоціацій до їхньої структурної організації.

Психологічний вплив у цьому контексті має бути спрямований на створення «інформаційно насиченого середовища», яке б не перевантажувало учня готовими рішеннями, а навпаки – стимулювало самостійне структурування невизначеності. Це дозволяє подолати когнітивний компроміс, адже стратегіальне аналогізування дозволяє зберігати високу

розробленість ідеї за умови її оригінальності, оскільки пошук відбувається не хаотично, а за внутрішньою логікою побудови аналогії. Синтезуючи ці дані, можна стверджувати, що психологічний механізм розвитку дивергентного мислення базується на поступовій диференціації та інтеграції наслідувальних та конструктивних дій. Творче мислення функціонує як засіб розуміння сенсу людської діяльності, де дивергентний пошук є інструментом адаптації до складного світу. Таким чином, сучасна психолого-педагогічна стратегія має враховувати, що стимуляція творчості – це не лише тренування швидкості мислення, а насамперед підтримка природної потреби суб'єкта в активному експериментуванні та трансформації досвіду. Роль фахівця трансформується у роль фасилітатора, який через діагностично-тренінгові системи (зокрема, система «КАРУС») допомагає усвідомити власні мисленнєві тактики, що перетворює процес дивергенції з випадкового осяяння на керований інструмент професійно-особистісного зростання.

Аналіз міжнародного звіту PISA-2022 [515] дозволяє перевести теоретичні конструкції дивергентного мислення у площину масштабного порівняльного моніторингу, що надає нашому дослідженню необхідної емпіричної валідності та соціально-психологічного контексту. Центральним внеском цього звіту є розгляд креативного мислення як окремої інноваційної галузі оцінювання, що вперше в історії PISA була виокремлена поряд із математичною та природничо-науковою грамотністю. Це демонструє глобальний перехід від вимірювання репродуктивних знань до оцінки здатності учнів генерувати різноманітні й оригінальні ідеї. Для нашого дослідження критично важливими є дані про те, як соціально економічний статус та освітнє середовище впливають на результативність у завданнях відкритого типу. Звіт PISA-2022 фіксує [515], що учні, які мають вищу автономію в навчанні та підтримку педагогів у формі фасилітації (а не прямого диктату), демонструють значно вищу здатність до дивергентного пошуку. Крім того, звіт підкреслює гендерну та соціальну рівність як чинники, що модулюють прояви креативності, вказуючи, що дивергентне

мислення є універсальним людським ресурсом, який, проте, потребує специфічних «пускових механізмів» у межах психолого-педагогічного впливу. Поєднання результатів PISA з концепцією стратегіальності В. Моляко [269] дозволяє зробити висновок про необхідність впровадження «контекстуальних завдань» в українську освітню практику. Звіт демонструє, що найвищі показники мають учні, здатні до стратегічного комбінування знань із різних областей для розв'язання проблем у стані невизначеності. Це посилює нашу тезу про те, що психолого-педагогічний вплив має бути спрямований на формування інтелектуальної лабільності як здатності гнучко перемикатися між конвергентним аналізом фактів та дивергентним генеруванням гіпотез.

Дивергентне мислення розвивається не тоді, коли фахівець намагається його «навчити», а тоді, коли він грамотно усуває чинники, що його пригнічують, і водночас створює умови, в яких воно природно проявляється і зміцнюється. Це розмежування є не термінологічним, а концептуальним: воно визначає принципово різні стратегії психолого-педагогічного впливу. Перша і, мабуть, найбільш фундаментальна теза, до якої ми приходимо на основі синтезу розглянутого матеріалу, полягає у тому, що головним противником дивергентного мислення в освітньому середовищі є не брак здібностей учня, а надмірна визначеність навчальної ситуації. Традиційне завдання з єдиною правильною відповіддю, оголошений критерій оцінювання до початку виконання роботи, чітко структурований алгоритм дії – усе це є сигналами, що активують конвергентний режим мислення і депріоритизують дивергентний пошук як зайвий і навіть ризикований. Учень дуже швидко навчається «читати» ці сигнали і переходить у режим відтворення, а не генерації. Саме така «конструктивна невизначеність» є тим середовищем, в якому дивергентне мислення має природну функцію і тому активується. Друга принципова теза стосується психологічної безпеки як необхідної, а не факультативної умови розвитку дивергентного мислення. Нестандартна ідея завжди є уразливою: вона відхиляється від норми, ставить

під сумнів усталене і тому несе у собі соціальний ризик несхвалення. У навчальному середовищі, де оцінка педагога сприймається як вирок, а помилка як свідчення некомпетентності, учень раціонально обирає безпечну стратегію: продукувати прийнятні, передбачувані, «правильні» відповіді. Цей вибір є не ознакою когнітивної обмеженості, а виявом цілком доцільної мотиваційної регуляції.

Звідси висновок, що є може бути незручним для практики: авторитарна або надмірно оцінювальна позиція педагога є прямим чинником пригнічення дивергентного потенціалу групи незалежно від того, наскільки якісними є використовувані ним методичні матеріали. Жоден метод стимуляції творчості не спрацює в атмосфері, де учень передусім думає про те, як уникнути осуду. Третя теза, що випливає з аналізу розглянутих стратегіальних підходів, пов’язана з роллю структури у, здавалося б, «вільному» творчому процесі. Існує поширена педагогічна хиба, відповідно до якої дивергентне мислення є синонімом повної свободи від обмежень: «дай учню свободу і він буде мислити творчо». Однак насправді абсолютна відкритість ситуації нерідко паралізує пошук, а не розкріпачує його, оскільки учень, не маючи жодного опорного елемента, не може сформувати «загального задуму», що спрямовує дивергентну продукцію. Саме ця напруга між рамкою і простором усередині неї є рушієм продуктивного творчого пошуку; практично це реалізується через формулювання завдань у вигляді «відкритих обмежень» − умов, що окреслюють простір, але не диктують шлях у ньому. Четверта теза стосується темпоральної організації психолого-педагогічного впливу. Аналіз результатів дослідження переконує в тому, що дивергентне мислення є процесом, що суттєво залежить від часового ресурсу і фазовості.

Продукування справді оригінальних ідей вимагає подолання прошарку «перших», стереотипних асоціацій, що виникають швидко і з мінімальними когнітивними зусиллями. Глибша, семантично «далека» ідея з’являється пізніше, але лише за умови, що учень має час і дозвіл продовжувати пошук

після того, як перші «очевидні» варіанти вже вичерпані. Практика, що стимулює швидкість і кількість, систематично закріплює саме стереотипний, а не оригінальний тип дивергентної продукції.

Більш продуктивний підхід передбачає двофазну організацію: перша фаза – вільне і швидке генерування без оцінки, друга – повільне, заглиблене доопрацювання найбільш перспективних ідей. Лише поєднання обох фаз забезпечує баланс між кількістю та якістю творчої продукції. П’ята теза пов’язана з мотиваційним виміром психолого-педагогічного впливу і є найменш усвідомленою в масовій педагогічній практиці. Зовнішнє підкріплення творчості – похвала, оцінка, нагорода є ефективним лише доти, доки воно сприймається учнем як інформативне (тобто як зворотний зв’язок про якість ідеї), а не контролююче (тобто як інструмент підпорядкування). Щойно система оцінювання починає сприйматися як джерело тиску, вона трансформується з каталізатору в інгібітор дивергентної продукції: учень починає генерувати ідеї не задля пошуку, а задля схвалення, що принципово звужує простір пошуку до наперед прогнозованого «бажаного» результату.

На рівні навчального середовища він має забезпечувати «конструктивну невизначеність» завдань і психологічну безпеку помилки. На рівні структури навчальної діяльності – двофазну організацію (генерація та розробка) і «структуровану відкритість» умов. На рівні когнітивних стратегій – навчання методам цілеспрямованого подолання стереотипних асоціацій і пошуку семантично далеких зв’язків. На рівні мотивації – підтримку внутрішньої, автономної мотивації до пошуку через інформативний, а не контролюючий зворотний зв’язок. Відсутність хоча б одного з цих рівнів знижує ефективність впливу на інших: найвишуканіший метод стимуляції творчості виявиться марним в атмосфері страху помилки; найбезпечніше середовище не дасть результату без стратегіальної організації пошуку.

Саме ця системність є тим, що відрізняє психолого-педагогічний вплив на дивергентне мислення від набору окремих «креативних вправ». Нарешті, принципово важливим є питання про часовий горизонт такого впливу.

Дивергентне мислення не є навичкою, що набувається за кілька занять, воно є диспозицією особистості, що формується у процесі тривалого і послідовного досвіду. Це означає, що психолого-педагогічний вплив на дивергентне мислення має бути не окремим «курсом креативності», а наскрізним принципом організації навчального середовища: культурою, а не предметом. Лише тоді, коли учень протягом місяців і років отримує послідовний досвід того, що його нестандартні ідеї приймаються, що невизначеність є нормою, а не загрозою, і що мислення «поза рамками» є не відхиленням, а цінністю, лише тоді відбуваються ті глибинні зміни в мотиваційних установках і стратегіальних диспозиціях особистості, які і є справжнім результатом розвитку дивергентного мислення в умовах трансформаційного соціуму. Роль фахівця у цьому процесі є не роллю тренера, що формує навичку, а роллю архітектора середовища, що створює умови для поступового дорослішання зрілої особистості.

Проведений аналіз дозволяє констатувати, що розвиток дивергентного мислення в освітньому процесі є не результатом прямого навчання, а наслідком системної трансформації архітектури впливу. Психологічний механізм цього процесу базується на переході від репродуктивних моделей до фасилітації «трансферного відтворення», де ключовим чинником стає легітимізація інтелектуального ризику та конструктивної невизначеності.

Доведено, що ефективність дивергентного пошуку критично залежить від здатності фахівця нівелювати когнітивний компроміс між вільністю та розробленістю ідей. Це досягається через двофазну організацію мисленнєвої діяльності, де швидка генерація асоціацій на першому етапі обов’язково доповнюється стратегіальним доопрацюванням та семантичним поглибленням на другому. Важливим висновком є визнання стратегії як вищого регулятора творчого акту. На відміну від хаотичного перебору варіантів, стратегіальна організація дозволяє структурувати інформаційну невизначеність, використовуючи механізми аналогізування та комбінування як інструменти цілеспрямованого пошуку. При цьому роль фахівця

трансформується з транслятора нормативних знань у архітектора творчого середовища, головним завданням якого є надання інформативного, а не контролюючого зворотного зв’язку.

Тільки за умови поєднання психологічної безпеки, автономної мотивації та навчання специфічним мисленнєвим тактикам стає можливим подолання когнітивної інерції та формування інтелектуальної лабільності особистості. Практична реалізація виявлених механізмів вимагає відмови від вузько спрямованих «тренувань креативності» на користь наскрізної інтеграції дивергентних завдань.

Міжнародний досвід підтверджує, що найвищі показники продуктивності демонструють учні в системах із високим рівнем суб’єктної автономії.

Таким чином, розвиток дивергентного мислення слід розглядати як тривалий процес формування особистісної диспозиції до творчості, де психолого-педагогічний вплив створює простір для реалізації логічних можливостей, забезпечуючи перетворення потенційного творчого ресурсу на реальний інструмент адаптації та самореалізації в динамічному трансформаційному соціумі.

Отже, імплементовано стратегіальний підхід, згідно з яким розвиток дивергентності розглядається через призму формування мисленнєвих стратегій (аналогізування, комбінування, реконструювання) в умовах інформаційної невизначеності. Встановлено, що ключовим психологічним механізмом розвитку творчого потенціалу є подолання «психологічного захисту» та когнітивної інерції через створення середовища «структурованої відкритості». Психолого-педагогічний вплив класифіковано за чотирма рівнями: архітектура середовища (забезпечення безпеки помилки), структурна організація діяльності (розподіл фаз генерації та розробки), когнітивні тактики (навчання методам подолання стереотипів) та мотиваційна підтримка (пріоритет автономної внутрішньої мотивації над контролюючим зовнішнім оцінюванням). Практичне значення отриманих

даних підкріплено аналізом міжнародного звіту PISA-2022, результати якого валідизують висунуту тезу про пряму залежність між автономією суб'єкта навчання та рівнем його творчої продуктивності. Отримані узагальнення можуть бути використані для розробки новітніх діагностично-тренінгових систем розвитку креативності, орієнтованих на формування інтелектуальної лабільності та самореалізації особистості в умовах глобальних трансформацій. Саме такі особистості формують активне громадянське суспільство.

Загалом інтегрована соціально-психологічна система запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі була заснована на принципах диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності, діяльнісного опосередкування та містила діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формувальний) та моніторинговий етапи.

Інтегрована соціально-психологічна система запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі передбачала залученням психолого-організаційних технологій, активних соціально-психологічних методів навчання та допомоги, інтерактивних технік (як-от техніки опанування власної агресії та управління емоціями; розвитку асертивності та навичок ненасильницького спілкування; формування емпатії та толерантності як основи безпечного середовища тощо), які впливають на розвиток адаптивного потенціалу особистості, її просоціальних ціннісних орієнтацій, емоційної компетентності і дозволяють сформувати готовність до самозміни, спрямованої на самопізнання, саморозвиток, саморегуляцію, самоудосконалення, що сприяє зниженню проявів насильницької поведінки.

4.2. Результати формувального етапу дослідження, їх інтерпретація та узагальнення

На формувальному етапі дослідження взяли участь 106 респондентів, які за результатами констатувального етапу дослідження виявили прояви насильницької поведінки в освітньому середовищі. Вони були розподілені на експериментальну (57 учасників) і контрольну (49 учасників) групи за принципом добровільності. Учасники експериментальної групи взяли участь у системних соціально-психологічних заходах запобігання насильницької поведінки. Респонденти контрольної групи не залучалися до заходів формувального впливу.

Констатовано, що серед найбільш ефективних систених заходів впливу щоло подолання та запобіганням проявам насильницької поведінки учасників експериментальної групи виявилися техніка заземлення «5-4-3-2-1»; техніка дихання за квадратом (Box Breathing / Square Breathing); метод STOP-паузи; тапінг (техніка емоційної свободи, EFT – Emotional Freedom Technique). Якщо ці техніки швидкої допомоги були спрямовані на нейрофізіологічну стабілізацію «тут і зараз», то когнітивно-поведінкові методи працювали із глибшим рівнем – із переконаннями, схемами мислення та патернами поведінки, що систематично живлять агресивну реактивність (рефреймінг, I-statements, когнітивне дистанціювання, що передбачало зміну відносин із власними думками, техніка «дефузії» агресивних думок, робота з автоматичними негативними думками (АНД) у КПТ). Модель ненасильницького спілкування впроваджувалуся завдяки асертивній техніці «Зламаний запис» (Broken Record), техніці «Туман» (Fogging) – як методу роботи з деструктивною критикою та провокаціями, технікам «Негативне розпитування» (Negative Inquiry) та «Я-позиція» − при застосуванні тиску та маніпуляції. Формування емпатії та толерантності, як основи безпечного середовища, передбачало задіяння технік активного слухання (Active Listening), «Відображення почуттів», «Розширення категорій, медитації

«Люблячої доброти» (Loving-Kindness Meditation, Metta), перспективізму (Perspective-Taking), технік психологічного протистояння стереотипам.

Серед задіяних в межах інтегрованої системи соціально-психологічних тренінгів найбільшу ефективність показали тренінги «Управління гнівом та зниження агресії», «Профілактика булінгу в освітньому середовищі», «Захист від маніпуляцій та розвиток асертивності».

Наголошено на важливості розбудови мережі соціальної підтримки, як потужного буферу між стресовим впливом і його психологічними наслідками, що достовірно знижує схильність до дезадаптивних форм реагування на стрес та проявів насильницької поведінки.

Імплементовано стратегіальний підхід, згідно з яким розвиток дивергентності розглядається через призму формування мисленнєвих стратегій (аналогізування, комбінування, реконструювання) в умовах інформаційної невизначеності. Встановлено, що ключовим психологічним механізмом розвитку просоціальної активності та творчого потенціалу учасників інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі є створення освітнього середовища структурованої відкритості і тільки за умови поєднання психологічної безпеки, автономної мотивації та навчання специфічним мисленнєвим тактикам стає можливим подолання когнітивної інерції та формування необхідної інтелектуальної лабільності особистості.

Моніторинговий етап показав, що системні заходи формувального впливу сприяли змінам в когнітивних, емоційних та поведінкових проявах ворожості (за шкалою CMHS). Так, в учасників експериментальної групи зафіксовано статистично значуще зниження показників негативізму, цинізму та настороженості, за якими спостерігалася найбільша диференціація між групами на етапі першого діагностичного зрізу, що обумовило зниження рівня міжособистісної неприязні і деструктивних тенденцій у поведінці з проявами її насильницьких форм ($p \leq 0,05$).

Зафіксовано статистично значущі відмінності ($p \leq 0,05$) між результатами першого та другого зрізів, які відображають значущість для учасників орієнтації на співпрацю, чесність, довіру до оточуючих та дотримання моральних норм. Водночас знизилися прагматизм, скептицизм щодо щирості інших, моральний цинізм. Якщо до початку формувального етапу дослідження серед учасників експериментальної групи 53,8% осіб застосовували так звані приховані, «м'які» форми агресії – маніпуляцію, пасивну агресію (що є не менш руйнівними, ніж відкрита ворожість) (за шкалами Mach-IV та GREI), то після цього етапу дослідження таких учасників стало 14,2%.

Визначено, що проведення формувальних системних заходів сприяло зниженню неадаптивних когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій (за ARS-30) учасників експериментальної групи на академічні труднощі в умовах освітнього середовища ($p \leq 0,05$). Крім того, за даними PSM-25 вирогідно знизився рівень суб'єктивного стресу в соматичних, поведінкових та емоційних проявах цих учасників ($p \leq 0,01$), що вказує на зменшення їх нервово-психічної напруги.

Констатовано, що в учасників експериментальної групи підвищилися (за шкалою CD-RISC-25) показники здатності адаптуватися до змін ($T=117$; $p \leq 0,008$), опановувати стрес ($T=281$; $p \leq 0,001$) та прояви агресії ($T=76,2$; $p \leq 0,014$), зберігати концентрацію та чіткість мислення ($T=94$; $p \leq 0,053$), справлятися з такими відчуттями, як гнів чи смуток ($T=82,4$; $p \leq 0,012$), що вказує на позитивні зміни у показниках загальної стійкості та зниження стану дисфункції зі зверненням до неадаптивних стратегій або до насильницьких дій.

Встановлено вірогідне зниження показників за конфронтаційним копінгом ($T=371$; $p<0,001$), дистанціюванням ($T=223$; $p<0,001$) та уникненням (втечею) ($T=273$; $p<0,001$), натомість підвищенню показників самоконтролю ($T=481$; $p<0,001$) та пошуку соціальної підтримки ($T=219$; $p<0,001$), зміни за якими

сприяли опануванню власної агресії учасників експериментальної групи, а також розвитку навичок ненасильницького спілкування.

З'ясовано, що в результаті порівняльного аналізу першого та другого діагностичних зрізів відбулася позитивна динаміка у зниженні показників за шкалою NAQ-R «негатині особистісні дії» − використання пліток, образливих жартів та критики − учасниками експериментальної групи в міжособистісній взаємодії ($p \leq 0,05$), що сприяло розвитку їх емпатії та толерантності.

Щодо контрольної групи, то за результатами формувального етапу дослідження такої динаміки не спостерігалося.

Отже, отримані результати формувального етапу дослідження підтвердили ефективність інтегрованої соціально-психологічної системи в процесі запобігання насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму, зокрема в умовах освітнього середовища.

Результати проведеного дослідження соціально-психологічних засад насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі показали, що швидкість психічного її відновлення підвищиться, якщо сукупність психологічних умов формування життєстійкості буде адекватна її структурним компонентам. До цих умов належать: цілеспрямоване включення дітей і підлітків в різні види діяльності, що вимагають подолання перешкод (спортивна, трудова, ігрова тощо) і розвивають вольові якості; робота з ціннісно-смисловою сферою; формування досвіду рефлексії власної поведінки в стресових ситуаціях; розвиток комунікативних здібностей; навчання способам релаксації, психічної і фізіологічної саморегуляції; засвоєння досвіду прийняття рішень в екстремальних ситуаціях; зниження конфліктності за допомогою програвання конфліктних ситуацій з їх наступним конструктивним вирішенням; розвиток соціальної компетентності, навичок цілепокладання та ціледосягнення.

На рівні школи першочерговим кроком є проведення анонімного опитування (діагностики) для визначення масштабів і характеру проблеми в конкретному освітньому закладі. Такий моніторинг є точкою відліку: він

перетворює абстрактну проблему на конкретні цифри, що привертають увагу педагогів і батьків та підвищують їхню мотивацію до дій. Дані опитування дають змогу встановити, де в школі частіше відбувається булінг, хто зі школярів потребує допомоги, та визначити пріоритети втручання.

Поряд із діагностикою необхідні організаційно-структурні заходи: посилення нагляду в місцях і часових проміжках підвищеного ризику – під час перерв, обіду, на шляху до школи та зі школи; проведення загальношкільних конференцій із обговорення проблеми булінгу; формування дискусійних груп серед педагогів для підвищення їхньої компетентності; налагодження ефективної взаємодії з батьками через батьківські збори та групи підтримки. Адміністрація навчального закладу може посприяти організаційно-діагностичним процедурам і забезпечити умови для системної роботи.

Важливим кроком запобігання булінгу в закладах освіти може стати створення загальношкільного комітету з питань запобігання булінгу, до якого входять як вчителі і психологи, так учні та батьки. Цей комітет координує всі аспекти профілактичної роботи та реагування на конкретні випадки насильницької поведінки. Принципово важливим є також формулювання чіткого внутрішнього визначення булінгу, на яке будуть орієнтуватися вчителі при прийнятті рішення про втручання в конкретну ситуацію.

Особливу роль відіграє забезпечення безпечної та довірчої процедури повідомлення про факти булінгу. Жертви нерідко мовчать, боячись погіршити своє становище або не довіряючи дорослим – особливо якщо попередній досвід звернень не привів до реального захисту. Тому одним із перших кроків на рівні школи є демонстрація реальної здатності і готовності педагогів захистити дитину, а не лише «прийняти скаргу».

На рівні класу ключовим інструментом є спільне розроблення і прийняття чітких правил проти булінгу – із конкретними наслідками за їх порушення та системою позитивного підкріплення за дотримання. Школи, де були запроваджені загальношкільні та класні правила проти булінгу,

демонстрували значно кращі результати, ніж ті, що покладалися виключно на індивідуальну роботу. Правила мають бути сформульовані позитивно, конкретно та обговорені безпосередньо з учнями – лише тоді вони набувають реального нормативного статусу в групі.

Регулярні класні збори слугують простором для обговорення ситуацій, що виникають, і є одним із найдієвіших механізмів формування нових групових норм. Важливо пояснити учням, що «кодекс мовчання» лише підкріплює булінг, а звернення по допомогу до дорослого не є «доносом» − це акт відповідальності за безпеку спільноти.

Рольові ігри, художня література та кінематограф, кооперативне навчання і спільна позитивна діяльність класу є методами, що розвивають емпатію, навички ненасильницького вирішення конфліктів і просоціальні ціннісні орієнтації.

Залучення батьків на рівні класу є невід'ємним: систематичні зустрічі педагога з батьківською спільнотою дозволяють створити єдиний фронт вимог і підтримки, узгодити підходи до виховання вдома і в школі, а також подолати культурний стереотип, що булінг є «нормальною школою життя» чи «гартуванням характеру». Коли і школа, і батьки послідовно надають негативну оцінку поведінці кривдника.

На індивідуальному рівні передбачені специфічні заходи стосовно кожного суб'єкта ситуації. У роботі з кривдником ключовим є чітке і неухильне формулювання неприйнятності поведінки та неминучості наслідків. У разі групового булінгу рекомендується розмовляти з кожним кривдником окремо і в швидкій послідовності, щоб унеможливити вироблення спільної стратегії захисту. Педагог має бути готовим до характерної маніпулятивної реакції кривдника: применшення власної ролі, перекладання відповідальності на жертву, виправдання поведінки жертви провокацією. Якщо прямих розмов недостатньо, слід залучати батьків і адміністрацію, підкреслюючи серйозність ситуації.

Серед напрямків психокорекційної роботи з учнями-кривдниками пріоритетними є: формування механізмів емоційної саморегуляції; розвиток комунікативної компетентності і навичок конструктивного вирішення конфліктів; зміцнення толерантних установок у взаємодії; підвищення здатності до емпатії.

Ці напрямки не є альтернативою чіткій відповіді на поведінку, а є її необхідним доповненням: змінити поведінку без розвитку альтернативних навичок є надзвичайно складним завданням.

Робота з жертвою вимагає особливої делікатності й тонкого балансу між захистом і розширенням її можливостей. Типова жертва є тривожною, не хоче бути в центрі уваги і нерідко просить не втручатися, боячись погіршити ситуацію або зіткнутися з репресіями кривдника. Дорослі в таких ситуаціях мають брати на себе відповідальність і діяти – зі зрозумілим поясненням причин і максимальним забезпеченням безпеки дитини. Для жертви важливою є можливість налагодити хоча б одну справжню дружню взаємодію з ровесником, розвиток позитивних здібностей і талантів, що підсилює самооцінку. В окремих, найважчих випадках може розглядатися питання зміни класу або школи – проте перевагу слід завжди надавати вирішенню проблеми на місці, щоб не формувати у дитини сигнал, що жертва «повинна тікати».

Психокорекційна робота з жертвами булінгу має бути спрямована на підвищення особистісних ресурсів, розвиток адекватної самооцінки, підвищення соціальної впевненості та навичок оволодіння власним емоційним станом. Особливу увагу слід приділяти зниженню проблемних переживань у сфері міжособистісних стосунків та формуванню психологічної стійкості – здатності долати складні ситуації без тривалого негативного наслідку для особистості.

Принципово важливим виміром індивідуальної роботи є взаємодія з батьками всіх залучених учнів. Після виявлення ситуації булінгу педагог має оперативно встановити контакт з батьками – як кривдника, так і жертви. Для

батьків кривдника необхідно сформулювати серйозність ситуації, надати конкретні рекомендації щодо домашніх правил і послідовних наслідків за їх порушення, а також заохотити до активного моніторингу соціальної поведінки дитини. Для батьків жертви – запропонувати підтримку у розвитку соціальних навичок дитини, допомогти сформувати нові дружні контакти, обговорити способи підвищення самооцінки і фізичної впевненості.

Окрім рівневої моделі реагування, у дослідженнях булінгу виявлено глибинний механізм профілактики, що заслуговує на окремий розгляд. Йдеться про принцип діяльнісного опосередкування – детермінацію поведінки та міжособистісних взаємодій членів групи змістом, цілями і завданнями спільної групової діяльності. Цей механізм виходить з ідеї, що якість групових стосунків визначається не стільки психологічними особливостями окремих членів групи, скільки характером і просоціальним потенціалом тієї діяльності, яку вони спільно здійснюють.

Реалізація просоціальної колективної діяльності дозволяє у членів групи сформувати позитивні моральні ціннісні орієнтації, адекватну самооцінку, вміння конструктивної взаємодії, а також організувати справжнє партнерство у досягненні спільної мети – що системно унеможливлює появу в такій групі індивідуальних і групових факторів виникнення булінгу. Інакше кажучи, клас, де є справжня спільна мета, де кожен учень відіграє значущу роль і де успіх залежить від кооперації, значно стійкіший до розвитку ієрархій насильства.

Цей принцип знаходить підтвердження і в рекомендаціях ОВРР щодо кооперативного навчання та спільних позитивних класних заходів: найбільш ефективні заходи профілактики булінгу – це не лекції про шкоду цькування, а реорганізація самого освітнього процесу таким чином, щоб він органічно генерував умови для поваги, взаємодопомоги та солідарності.

Важливим допоміжним принципом є лонгітюдність: профілактика булінгу – не одноразовий захід, а тривала системна робота, що передбачає послідовне збирання інформації, розробку індивідуальних програм

супроводу та відстеження динаміки розвитку кожного учня. Ефективність будь-якого втручання потребує оцінки і корекції – лише так можна впевнитися, що покращення є реальними, а не ілюзорними.

Питання булінгу в Україні набуло правового регулювання у 2019 році, коли були внесені зміни до Закону України «Про освіту», що встановили юридичне визначення булінгу та відповідальність за нього. Відповідно до цього визначення, булінг – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, що полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, зокрема через Інтернет, щодо малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою щодо інших учасників освітнього процесу, що призводять до фізичної чи психологічної шкоди, розладів здоров'я, честі, гідності, ділової репутації або майнової шкоди. Керівник освітнього закладу несе юридичну відповідальність за непроведення розслідування після заяви про факти булінгу.

На загальноєвропейському рівні протидія булінгу у трудовому середовищі пов'язана з регуляторними актами Хартії ЄС «Про соціальні фундаментальні права працівників» та директивами про безпеку і здоров'я працівників і рівне ставлення. Швеція стала першою країною, що запровадила спеціальне законодавство проти знущань на робочому місці ще у 1993 році – і цей досвід переконливо засвідчує, що юридична регуляція є необхідним, хоча й недостатнім, компонентом системи протидії насильству.

Варто підкреслити, що нормативно-правове забезпечення протидії булінгу не дасть результату, доки в організаційному та освітньому середовищі не буде сформована справжня повага до людської гідності, засоби забезпечення психологічної безпеки та реальна готовність попереджати і зупиняти насильство. Закон може встановити відповідальність, але не може сформувати культуру. Культура формується через освіту, приклад дорослих, групові норми та особистісний розвиток кожного учасника спільноти.

Аналіз феномену булінгу у закладах освіти та молодіжних групах дозволяє сформулювати низку ключових висновків, що мають принципове значення для теорії та практики протидії цьому явищу.

Профілактика булінгу серед школярів підліткового віку – одна з тих проблем, які, з одного боку, знаходять своє відображення в працях психологів і педагогів, а з іншого – є актуальною в практиці роботи освітніх установ. Помітне звучання проблема булінгу набуває в підлітковому віці через складність і суперечність особливостей внутрішніх і зовнішніх умов розвитку особистості. Саме в цей час, засвоївши певні патерни поведінки, підліток може дотримуватися їх все подальше життя. У цей період відбувається усвідомлене і довільне становлення моральності підлітків в процесі спілкування. На тлі цих процесів, що відбуваються в сучасних умовах, спостерігається зростання цинізму, брутальності, жорстокості, агресивності, низький рівень комунікативної компетентності. У цей період, шкільний клас завершує своє становлення як колективу, що не завжди дає підлітку відчуття захищеності. При цьому наявність булінгу в класі порушує нормальне становлення класу як колективу.

Визначення булінгу серед школярів підліткового віку як варіанту конфліктної деструктивної взаємодії в малій групі, при якій кривдником щодо жертви, нездатною себе захистити, здійснюються тривалі повторювані насильницькі дії, спрямовані на заподіяння шкоди жертві і підвищення або збереження статусу кривдника в групі, дозволяє виявити в ньому не тільки поведінкові, а й соціально-психологічні риси.

Аналіз виділеної в науці сукупності факторів виникнення булінгу (індивідуально-психологічних (агресивна, віктимна, конформна поведінка) і соціально-психологічних (негативні емоційні відносини підлітків, наявність неформального лідера з високим рівнем агресивності) показав, що при їх визначенні не враховувався вплив рівня розвитку групи і спрямованості її діяльності.

Розгляд булінгу з позиції стратометричної концепції колективу дозволив доповнити вже відомі чинники виникнення булінгу такими груповими факторами як відсутність або антисоціальний зміст групової діяльності, низький рівень розвитку групи.

Виявлений механізм профілактики булінгу – діяльнісне опосередкування передбачає детермінацію поведінки і міжособистісних взаємодій членів групи змістом, цілями та завданнями групової діяльності.

Здійснення групою просоціальної колективної діяльності дозволяє у її членів сформувати позитивні моральні ціннісні орієнтації, адекватну самооцінку, вміння конструктивної взаємодії та ін., а також організувати співпрацю членів колективу задля досягнення спільної мети, що дозволяє виключити появу в такій групі індивідуальних і групових факторів виникнення булінгу.

Отже, узагальнено, що шкільний булінг за своєю природою є складним соціально-психологічним явищем та розглядається як специфічна ситуація, що виникає в групі. Вона заснована на порушеннях у соціальних стосунках та передбачає специфічну групову динаміку, з перерозподілом ролей, статусів, групових норм, цінностей.

Шкільна політика, толерантне або нейтральне ставлення адміністрації школи, вчителів до прояву агресивних, насильницьких дій з боку учнів та поведінка самих вчителів формує загальну атмосферу не тільки учнівського класу, але й усієї школи, визначає соціально-психологічний клімат.

Оскільки булінг негативно впливає на психічний розвиток школярів, що відображається на емоційній сфері, соціальних контактах, різних видах діяльності, успішності в них, то постає гостра потреба підготовки фахівців з певними теоретичними знаннями, спеціальними уміннями, практичними навиками для виявлення, попередження та подолання цього явища.

Позитивний соціально-психологічний клімат у класі (групі) − багато в чому заслуга класного керівника і водночас − запорука довірливих і шанобливих стосунків між педагогом і учнями та серед учнів. У дружному,

згуртованому класі, де вчитель подає приклад шанобливого ставлення до кожного учня, підтримує конструктивні стосунки з іншими викладачами і не агресивно, але твердо присікає будь-які спроби насильства і знущань, такі явища трапляються рідко [185].

Особливу роль у роботі з попередження насильства та булінгу відіграє практичний психолог закладу освіти. Педагоги, практичний психолог та батьки виступають у системній роботі як партнери і разом позитивно впливають на атмосферу дружності до дитини. Така інтеграція та взаємодія прийнятна в закладі з багатьох питань і стає фундаментом безпечного освітнього середовища навколо дитини [185].

Шкільний психолог веде регулярну корекційну роботу впродовж навчального періоду з класами, окремими групами дітей, окремими дітьми щодо дотримання ними КЕКШ, толерантності, уникнення проявів насильницької поведінки. Шкільний психолог, шляхом спостереження та аналізу, розпізнає в учнів і працівників школи проблеми в міжособистісному спілкуванні, адаптації до навчального колективу і надає їм своєчасну соціальну-психологічну допомогу.

На початку навчального року для працівників школи шкільний психолог і заступник директора школи з виховної роботи проводять ознайомчу зустріч щодо Антибулінгової політики школи і надають чіткі інструкції та роз’яснення стосовно протидії, реагування та профілактики насильницької поведінки у школі [185].

У разі тривалого булінгу або через травми та ушкодження, отримані внаслідок бійки, потерпілому може знадобитися спеціалізована допомога. За погодженням із батьками учня соціальний педагог, психолог або відповідальний заступник директора можуть скерувати учня до партнерських психологічних служб, медичних і соціальних закладів та правозахисних організацій для надання діагностичної, соціально-психологічної, медичної та правової допомоги [185].

За запитом основних суб'єктів навчального процесу психолог школи реалізує такі види діяльності як психологічна діагностика, психологічне консультування, психологічна корекція.

Принцип системності діагностичних, корекційних, розвивальних та профілактичних завдань у діяльності практичних психологів закладів освіти відображує взаємозв'язок розвитку різних сторін особистості та гетерохронність (нерівномірність) їх розвитку.

Програма психологічного впливу на дитину (підлітка) має бути спрямована не просто на корекцію відхилень у розвитку або їх попередження, а й на створення сприятливих умов для найбільш повної реалізації потенційних можливостей гармонійного розвитку особистості [252].

З метою підвищення ефективності роботи з превенції ситуації булінгу в освітньому середовищі, слід планувати та здійснювати роботу, з огляду на такі принципи:

1. Принцип взаємодії. Для здійснення ефективної допомоги робота будується на спільному плануванні та взаємодії фахівців освітнього закладу (психолога, педагогів), класних керівників, адміністрації.

2. Принцип попередження. Робота фахівців будується на попередженні виникнення ситуації булінгу в освітньому середовищі установи.

3. Принцип системності. Передбачає послідовну, систематичну роботу зі збору інформації, розробки індивідуальних програм супроводу кожного учня і відстеження динамічного розвитку.

4. Принцип лонгитюдності. Необхідною умовою є вивчення динаміки і оцінка ефективності проведеної роботи.

В цьому аспекті позашкільна освіта відіграє особливу роль у вихованні патріотів-пасіонаріїв, адже саме в ній створюються умови для розвитку ініціативності, відповідальності та лідерських якостей, а в умовах боротьби за збереження незалежності та державного суверенітету, вивчення

нематеріальної культурної спадщини є завданням охорони культурного коду нації та джерелом розвитку громадянської ідентичності наступних поколінь.

Позашкільна освіта – це цілісна система освітньо-виховної роботи, що доповнює формальну освіту та сприяє розвитку особистості через участь у гуртках, секціях, таборах, волонтерських програмах тощо. Основними джерелами фінансування цієї діяльності є – державні та місцеві бюджети, грантові програми, спонсорська допомога приватного сектору, волонтерська діяльність та краудфандинг.

Для виховання патріотів-пасіонаріїв у позашкільній освіті використовуються громадянська активність та волонтерство, зокрема: залучення молоді до волонтерських ініціатив, навчання основам самоврядування (участь у молодіжних радах, дебатних клубах), еко- та соціальні проєкти (ініціативи щодо відбудови громад, екологічні акції).

Нематеріальна культурна спадщина (НКС) є важливим елементом формування громадянської ідентичності, адже вона втілює унікальні традиції, знання та світогляд народу. Багатовікова історія відобразилася у фольклорі, ремеслах, обрядах, народних піснях, танцях та звичаях, які передаються з покоління в покоління. ЮНЕСКО визначає НКС як практики, уявлення, вирази, знання, навички, а також пов’язані з ними інструменти, предмети, артефакти і культурні простори, що визнаються спільнотами частиною їхньої культурної спадщини.

Збереження нематеріальної спадщини є важливим не лише для культурного розмаїття, а й для посилення громадянської ідентичності. Важливу роль у процесі її формування відіграє формальна та неформальна освіта. У сучасному світі формальна освіта не завжди встигає реагувати на динамічні зміни суспільства, тому неформальна освіта відіграє ключову роль у вихованні свідомої молоді та запобігання проявам насильницької поведінки.

Інструментами неформальної освіти для громадянського виховання є молодіжні об’єднання та волонтерські рухи (волонтерська служба, Пласт,

молодіжні ініціативи ООН); освітні тренінги та табори (літні школи з громадянської освіти, навчальні вишколи); онлайн-курси та платформи («Prometheus», «EdEra», «ВУМ online»); громадські проєкти (молодіжні форуми, активізм у громадах); дебатні клуби та ініціативи (Модель ООН, молодіжні дискусії, парламентські дебати); Краєзнавчі та історичні експедиції (походи місцями бойової слави, дослідження культурної спадщини).

Впровадження зазначених заходів забезпечить формування покоління, готового брати відповідальність за майбутнє країни; збільшення рівня активної громадянської позиції серед молоді; зміцнення національної ідентичності через освіту та культуру; створення дієвої системи державно-громадського партнерства у вихованні патріотів-пасіонаріїв.

Управління вихованням патріотів-пасіонаріїв через позашкільну освіту є стратегічно важливим завданням. Поєднання інституційного підходу, законодавчої підтримки та громадської ініціативи дозволить виховати покоління, здатне не лише любити свою країну, а й активно її розвивати.

Отже, позашкільна освіта відіграє особливу роль у вихованні патріотів-пасіонаріїв, адже саме в ній створюються умови для розвитку ініціативності, відповідальності та лідерських якостей. Зазначено важливість збереження в дітей пасіонарних якостей, отже, необхідно запроваджувати інноваційні форми й методи виховання таких дітей. Визначено, що серед ключових суб’єктів управління процесом патріотичного виховання в системі позашкільної освіти – на рівні Міністерства освіти і науки України – розробка політики, фінансування програм; на рівні місцевих органів влади – впровадження на місцевому рівні, підтримка закладів позашкільної освіти; на рівні громадських організацій та волонтерських рухів – реалізація проєктів, інтеграція молоді в активну діяльність.

Охарактеризовано методи, які використовуються для виховання патріотів-пасіонаріїв у позашкільній освіті, зокрема культурно-історичні проєкти, громадянська активність та волонтерство. Простежено можливості

залучення нематеріальної культурної спадщини для формування громадянської ідентичності молоді та виховання патріота пасіонарія. Підкреслено, що нематеріальна спадщина відіграє важливу роль у пасіонарія-патріота.

Доведено, що управління вихованням патріотів-пасіонаріїв через позашкільну освіту є стратегічно важливим завданням.

Психологічна підтримка осіб, які переживають насильство та турбота про їх ментальне здоров'я в умовах трансформаційного соціуму, зокрема під час воєнних дій, є вкрай важливим аспектом психолого-консультативної роботи не тільки в закладах шкільної та позашкільної освіти. Поряд з дітьми та молоддю, потребують на психологічну допомогу жінки, які потрапили під дію гендерно зумовленого насильства.

Слід відзначити, що трапляються випадки, коли стандартні методи психологічної підтримки не є ефективними й необхідно застосовувати комбіновані алгоритми психологічної допомоги. Одним із таких випадків є ситуація, пов'язана саме з насильством.

Насильство над жінками займає особливе місце в дослідженнях науковців. Це пояснюється тим, що за своїми наслідками насильство належить до найтяжчих злочинів проти людяності й підпадає під міжнародну правову відповідальність.

Психологічні травми, які отримує людина внаслідок вчинення над нею акту насильства, іноді повністю руйнують її психічне та фізичне здоров'я. Варто зауважити, що жінки, які входять у категорію вимушено переміщених осіб (ВПО), є більш схильними до впливу численних зовнішніх подразників і можуть частіше, ніж місцеві жительки, відчувати на собі елементи гендерно зумовленого насильства.

Законодавчо гендерно зумовлене насильство регулюється як міжнародними, так і вітчизняними нормативно-правовими актами (НПА). Зауважимо, що вітчизняне законодавство не використовує поняття «гендерно зумовлене насильство». Натомість у нормативно-правових актах найчастіше

вживається термін «запобігання насильству за ознакою статі». До різних форм насильства щодо жінок включають зґвалтування, сексуальне насильство, домашнє насильство, торгівлю людьми та сексуальне рабство.

До наслідків домашнього та сексуального насильства, які призводять до важких психологічних травм, належать почуття провини та сорому, замкненість, відстороненість, страх соціальних контактів, зокрема з особами протилежної статі, а також низька самооцінка, депресивний стан, апатія й зневіра в можливості жити повноцінним життям. Фізіологічні наслідки насильства можуть проявлятися у вигляді переломів кінцівок, розривів внутрішніх органів, інфікування невиліковними хворобами; в найгірших випадках їх наслідком є смерть.

Психологічне насильство також часто супроводжується страхом жінок, що їхнім словам не повірить близьке оточення. Це пояснюється складністю доведення психологічного насильства як факту. Деякі жінки не сприймають порушення власних кордонів як акт насильства, що значно ускладнює діагностику проблеми.

Особливої уваги потребують випадки, коли кривдником є близька людина. У таких ситуаціях жінки часто самі перешкоджають ефективному проходженню терапії через так званий «медовий місяць» із кривдником. Це явище характеризується тимчасовим припиненням насильства, що створює ілюзію розв’язання проблеми. Однак жертва продовжує проєктувати свою поведінку на подальші стосунки, а нав’язливі думки, фобії, комплекси та постійні переживання не дозволяють їй жити повноцінним життям.

Подолання синдрому жертви вимагає застосування гештальт-терапії, тривалих психологічних консультацій і психокорекції. Систематичний характер насильства призводить до розвитку хронічної травми, що має серйозні психологічні наслідки для жінок. У такому разі постраждалі часто уникають звернень за психологічною допомогою, щоб мінімізувати емоційні переживання. Хронічна травма супроводжується панічними атаками, дисоціаціями, прагненням до усамітнення та іншими проявами. Жінки, які

зазнали насильства, нерідко застосовують різні захисні механізми, серед яких заміщення емоцій, блокування почуттів та депресія. Вибрані стратегії адаптації здебільшого зводяться до уникнення проблем або конфронтації, тоді як розв'язання ситуації чи планування конкретних дій є менш поширеними. Часто їхні рішення обмежуються дистанціюванням, що пов'язано із втратою довіри до соціального оточення, зневірою у власних силах, розвитком апатії та прокрастинації.

У зв'язку із цим ключовими завданнями психологів і консультантів є встановлення довірчого контакту з постраждалими жінками, що базується на емпатії. Це передбачає створення безпечного середовища та надання ефективних інструментів комунікації, які допоможуть знизити ризик повторної травматизації та підтримають процес відновлення [70].

Однією з основних умов є довіра до слів постраждалої [1]. У стані сильного емоційного та психологічного потрясіння жінка навряд чи буде вигадувати неправдиві факти чи жартувати про пережите.

Психологічна підтримка передбачає можливість виговоритися, коли консультант відіграє роль пасивного слухача. При цьому важливо задавати уточнювальні питання лише у випадках, коли певні моменти залишаються незрозумілими. Саме така форма взаємодії є основою психоемоційної підтримки жінок, які зазнали насильства.

Під час установлення контакту із жертвою насильства психолог-консультант повинен зосередитися на формуванні довірчих відносин, що є критично важливим для успішної комунікації. Спілкування має акцентувати увагу на ключових аспектах, які сприятимуть якнайшвидшій реабілітації жінки після перенесеної психологічної травми, пов'язаної з насильницькою поведінкою.

Важливою перешкодою, яка заважає постраждалим звертатися по допомогу до правоохоронних органів, є стигматизація. Це явище може проявлятися на рівні громади, сім'ї або близького соціального оточення. Упередження та міфи, що поширені в суспільстві стосовно сексуальних

злочинів, часто є причиною уникнення постраждалими звернень стосовно допомоги.

Стигматизація виявляється у звинувачувальних висловлюваннях чи поведінці, що перекладають відповідальність на жертву. Такі твердження, як «сама винна», «не евакуювалася вчасно», «відчинила двері», «не дала відсічі кривднику», «не подбала про безпеку» або «спровокувала ситуацію своєю поведінкою», є неприпустимими, оскільки вони знецінюють проблему насильства. Слід наголосити, що жінка ні за яких обставин не несе відповідальності за вчинене над нею насильство.

Спроби перекласти провину на постраждалу лише посилюють її психологічний стан і сприяють поширенню стигматизації. У таких умовах жінки, які пережили насильство, часто опиняються перед складним вибором: звернутися до правоохоронців і зіткнутися з суспільним осудом або залишитися наодинці зі своєю травмою.

Особливо гостро це питання постає у випадках, коли враховується ризик суспільного розголосу та поширених стереотипів щодо гендерного насильства. Найближчому оточенню жінки, яка пережила насильницькі дії, слід забезпечити простір для емоційного розвантаження, надавши можливість висловити всі свої почуття, страхи та переживання. Важливим кроком є допомога в розробленні конкретного плану дій для подолання травматичної ситуації, адже в умовах важкої психологічної травми людина часто втрачає сенс життя та не знає, як його відбудовувати.

Слід докласти зусиль для усунення почуття неповноцінності та ненависті до себе, а також зосередитися на відновленні самооцінки жінки, допомагаючи їй побачити свої сильні сторони та переоцінити ситуацію крізь призму підтримки оточення.

Необхідно уникати зайвих нагадувань про травму й зосереджувати увагу жінки на деталях, що не пов’язані з негативною подією. Важливо донести, що процес зцілення вимагає часу, а почуття та емоції не слід

блокувати чи контролювати. Якщо жінка має потребу в усамітненні, потрібно забезпечити для неї такі умови.

Особливо значущим є підкреслення сильних сторін постраждалої та акцентування уваги на них як основних для відновлення та реабілітації. Розмова із жінкою повинна бути побудована так, щоб у неї не виникало відчуття зайвості чи неприйняття з боку оточення.

Надзвичайно важливо запевнити постраждалу, що незалежно від виду чи типу насильства провина лежить виключно на кривднику. Для зменшення негативних наслідків насильницьких дій доцільно застосовувати техніки відволікання, що базуються на здатності повертати людину до реальності та переключати увагу на сенсорні відчуття, як-от кольори, смаки, запахи чи звуки. Такі техніки відомі як «заземлення», або методики майндфулнес. Нагалаємо, що майндфулнес, або усвідомленість, є ефективною практикою в боротьбі з дистресом та його трансформацією в еустрес [248; 256].

У випадках важкої психологічної травми, спричиненої насильством, майндфулнес сприяє прийняттю себе, усуненню тривожних думок та концентрації на важливих аспектах життя. Серед найбільш ефективних технік слід виокремити й медитацію, в тому числі під час ходіння, дихальні вправи, прогресивну релаксацію (або метод сканування тіла), а також практики йоги, цигуну і тай чі, що допомагають розслабити тіло та контролювати думки.

Додатковий терапевтичний ефект забезпечують звуки зцілення, які є індивідуальними для кожної людини. Найчастіше використовують звуки гонгу, класичну музику, дельфінотерапію і так звані «космічні звуки».

Майндфулнес покращує стійкість до стресу, нормалізує психічне здоров’я, підвищує рівень самоконтролю та сприяє пришвидшенню психологічної реабілітації жінок, які зазнали гендерно зумовленого насильства [256].

Отже, аналіз динаміки і типології насильницьких дій гендерно зумовленого насильства показав, що найбільш поширеними формами

насильства є сексуальне та домашнє насильство. До них належать зґвалтування, побиття та катування.

У сучасному суспільстві все ще поширені хибні уявлення про насильство, яке часто обмежується виключно фізичними діями, однак воно проявляється і в інших формах, зокрема у вигляді образливих висловлювань, булінгу, постійного контролю, маніпуляцій, обмеження особистої свободи і примусу до певних дій. Постійна напруга, перевантаження, бойові контузії та неконтрольована агресія сприяють зростанню кількості випадків насильства з боку чоловіків стосовно жінок.

Гендерно зумовлене насильство завдає значної шкоди психічному здоров'ю жінок, часто з незворотними наслідками. Це потребує впровадження комплексних заходів психологічної підтримки, які повинні бути максимально ефективними та водночас недирективними, щоб забезпечити жінкам дієву допомогу на шляху до реабілітації.

Ефективні стратегії підтримки постраждалих включають забезпечення психологічної та фізичної безпеки жертв, що реалізується органами соціального захисту. Необхідним є також забезпечення невідворотності покарання кривдників у випадках гендерно зумовленого насильства.

Запровадження кризових кімнат для короткострокового або довгострокового перебування жертв із можливістю отримання психологічної й правової допомоги є важливим елементом реагування на насильство. Додатково слід створити групи швидкого реагування для оперативної допомоги жертвам і фіксації фактів скоєння злочинів у регіонах, де не ведуться активні бойові дії, та забезпечити функціонування єдиного анонімного кол-центру для надання консультацій жінкам, які зазнали насильства.

Узагальнення результатів проведеного дослідження вимагало також аналізу правових та системних механізмів протидії мобінгу та босингу. На міжнародному рівні регулювання мобінгу здійснюється переважно через рамкові конвенції та рекомендації. Конвенція МОП № 190 «Про ліквідацію

насильства та переслідувань у світі праці» (2019), яку Україна підписала, є першим міжнародним документом, що прямо визнає психологічне переслідування на робочому місці порушенням трудових прав. Конвенція зобов'язує держави-підписанти ухвалити законодавство, яке охоплює всі форми насильства та переслідувань у трудовій сфері, включно з психологічним.

У Євросоюзі до ключових рамкових документів належать Директива 2000/78/ЄС (рівне ставлення у сфері зайнятості та праці), Директива 89/391/ЄЕС (безпека та охорона здоров'я на роботі), а також рамкова угода ETUC/BUSINESSEUROPE щодо переслідування та насильства на роботі (2007). Деякі країни-члени ЄС мають спеціальне законодавство: Бельгія прийняла Закон про захист від насильства, морального та сексуального переслідування на роботі ще у 2002 році; Франція ввела поняття «моральне переслідування» у Трудовий кодекс у 2002 році; Швеція має Ординанс AFS 1993:17 про переслідування на робочому місці від 1993 року.

В Україні тривалий час не існувало спеціального законодавства про мобінг. Ситуація почала змінюватися: у 2022 році до Кодексу законів про працю України були внесені зміни, що вперше закріпили поняття «мобінг» на законодавчому рівні.

Закон передбачає відповідальність за мобінг – зокрема, адміністративний штраф для роботодавця. Однак правозастосовна практика ще перебуває на етапі формування: механізми збору доказів; стандарти доведення та роль державних інспекторів праці потребують додаткового нормативного врегулювання та практичного відпрацювання. Фахівці вказують на необхідність системного підходу: лише фінансова відповідальність без культурних та організаційних змін не є достатньою.

Правові норми є необхідною, але не достатньою умовою боротьби з мобінгом. Ефективна системна протидія охоплює кілька рівнів:

- перший – організаційна культура та цінності: формування ненульових норм поваги, прозорості та психологічної безпеки, де відхилення від них є видимим та засуджуваним;

- другий – чіткі процедури: прийняття та оприлюднення кодексів поведінки та антимобінгових політик; створення доступних, конфіденційних та реально функціональних каналів для подачі скарг; регулярне навчання керівників щодо виявлення та реакції на мобінг;

- третій рівень – системна відповідь: кожна скарга має розглядатися своєчасно та неупереджено; жертва має бути захищена від репресій за подачу скарги; агресор має нести реальні наслідки;

- четвертий рівень – підтримка жертви: доступ до психологічної допомоги (корпоративної або субсидованої), можливість тимчасового переведення, супровід при поверненні до роботи після відсутності.

Дослідники чітко окреслюють концептуальну рамку: булінг і харасмент на робочому місці являють собою систематичну форму агресії та соціального виключення, за яких працівник упродовж тривалого часу піддається негативним діям з боку керівників або колег і не може захистити себе від цих проявів агресії [349].

Синтезовані результати систематичних оглядів і метааналізів поперечних та лонгітюдних досліджень свідчать, що особи, які зазнають такого ставлення, мають підвищений ризик розвитку психічних і соматичних порушень здоров’я, включно із симптомами посттравматичного стресового розладу та тривалою непрацездатністю. При цьому окремі жертви можуть бути взагалі витіснені з трудового ринку, а організації зазнають втрат продуктивності, репутаційних та фінансових збитків. Саме ця емпірично підтверджена сукупність негативних наслідків і визначає нагальність розробки та тестування ефективних превентивних стратегій, що безпосередньо узгоджується з нашою позицією про необхідність формування системних етико-психологічних стандартів ділової взаємодії як інструменту запобігання босингу.

Центральним об’єктом аналізу у цьому дослідженні є програма втручання «Grip inn» («Втрутись!»), розроблена на основі теорії запланованої поведінки І. Ейзена та адаптована для норвезького промислового контексту на підставі більш ранньої данської інтервенції Є. Міккельсен та А. Гог. Звертає на себе увагу методологічний вибір авторів: втручання цілеспрямовано орієнтоване не на жертву і не на кривдника, а на свідків – тих працівників, які спостерігають за актами булінгу та харасменту і чия поведінка визначається як ключовий проксимальний фактор, здатний або посилювати, або стримувати ескалацію переслідування.

Ця концептуальна настанова є глибоко релевантною для нашого дослідження, оскільки імплікує, що зміна колективних норм поведінки та психологічного клімату в організації, тобто саме те, що охоплюють етико-психологічні стандарти ділової взаємодії є більш ефективною стратегією порівняно з реактивним реагуванням на вже сформовані випадки переслідування.

Теоретична модель інтервенції, запропонована авторами, передбачає вплив на три взаємопов’язані детермінанти поведінки свідків: ставлення, суб’єктивні норми та сприйнятий поведінковий контроль [34; 349; 523].

Ці три складові розглядаються як проксимальні та медіювальні результати втручання, тоді як спостережувана і суб’єктивно відчувана частота булінгу є дистальним кінцевим результатом. У контексті нашого дослідження ця тріада є надзвичайно важливою, оскільки вона, по суті, описує механізм, через який етико-психологічні стандарти ділової взаємодії здатні впливати на поведінку працівників: стандарти формують ставлення до неприйнятної поведінки, закріплюють соціальні норми реагування на неї та підвищують відчуття здатності (компетентності) до конструктивного втручання. Таким чином, результати дослідження K. Einarsen та співавторів підтверджують, що впровадження чітких поведінкових і психологічних орієнтирів у трудовий колектив є механістично обґрунтованим шляхом зниження поширеності вертикального переслідування.

Особливої уваги заслуговує структура самого інтервенційного втручання, оскільки вона наочно демонструє, яким чином можна операціоналізувати впровадження психологічних і поведінкових норм на рівні організації.

Програма «Grip inn» складається з трьох елементів: підготовчої зустрічі за участю керівника підрозділу та представників профспілки і служби охорони праці; тригодинної групової сесії з командами з 15–30 працівників, яка включає сценарні відеоматеріали, дискусії та сценарні вікторини; і завершальної сесії для лінійних менеджерів і представників з охорони праці, присвяченої розробці локальних настанов про поведінку свідків. Ця багаторівнева структура є принципово важливою з точки зору нашого длслідження, оскільки вона розкриває логіку каскадного впровадження стандартів: від вищого керівництва (яке забезпечує «власність» над програмою та задає нормативний тон) через колективне обговорення та рефлексію на рівні робочих команд – до формалізованих локальних настанов, що закріплюють погоджені норми поведінки у вигляді конкретних приписів.

Це підтверджує нашу тезу про те, що етико-психологічні стандарти ділової взаємодії функціонують ефективно лише тоді, коли вони є не декларативними документами, а нормами, засвоєними кожним членом організації через активну участь у їх формуванні.

Ще одним суттєвим результатом, релевантним для нашого дослідження, є концептуалізація поняття неформального соціального нагляду [349] як антибулінгової норми в робочому середовищі. Цей конструкт описує колективну чутливість і готовність членів колективу помічати та реагувати на прояви негативної поведінки.

З точки зору нашої концепції, неформальний соціальний нагляд є, по суті, операціоналізованим виміром того, наскільки глибоко етико-психологічні норми взаємодії засвоєні членами організації: якщо стандарти дійсно інтерналізовані, а не залишаються декларативними, вони мають

виявлятися саме у підвищеній колективній чутливості до відхилень від прийнятних норм та готовності втрутитися.

Відтак, вимірювання рівня неформального соціального нагляду може розглядатися як один із можливих індикаторів ефективності впровадження етико-психологічних стандартів ділової взаємодії – що відкриває практично важливу перспективу для діагностики стану психологічної безпеки в організаціях, де є ризики вертикального переслідування.

Дослідження, присвячене межам етичного лідерства у протидії булінгу в державному секторі В'єтнаму, надає критично важливий емпіричний матеріал для розуміння проблематики цькування на робочому місці. Проведений авторами аналіз на базі 289 державних службовців підтверджує, що етичне лідерство [322] виступає потужним провісником зниження рівня булінгу, оскільки етичні керівники через рольове моделювання та встановлення нормативних стандартів створюють середовище, де деструктивна поведінка не може процвітати.

Ключовим аспектом для нашого дослідження є виявлений модераційний ефект командної орієнтації на дистанцію влади. Дослідження доводить, що в командах із високою дистанцією влади негативний зв'язок між етичним лідерством та булінгом посилюється: працівники в таких контекстах більш схильні приймати та наслідувати етичні сигнали керівника як незаперечний стандарт, що робить етичне лідерство ще ефективнішим інструментом превенції [322].

Це дозволяє нам стверджувати, що етико-психологічні стандарти повинні враховувати соціокультурний контекст організації, оскільки цінності команди можуть як посилювати, так і послаблювати дію управлінських стандартів. Також імплементація цих результатів дозволяє ширше розглянути наслідки порушення етичних норм: встановлено, що булінг є медіатором, через який відсутність етичного лідерства призводить до зниження афективної відданості персоналу. Більше того, висока дистанція влади в колективі парадоксально посилює негативний вплив вже існуючого булінгу

на емоційний зв’язок працівника з організацією, оскільки авторитарна культура позбавляє жертву можливості відкрито висловити протест, поглиблюючи відчуття ізоляції.

Для практичної частини нашого дослідження важливими є такі рекомендації: впровадження формальних HR-механізмів анонімного зворотного зв’язку та спеціалізованих тренінгів із менеджменту конфліктів, які б дозволили нівелювати «ефект мовчання» у високоієрархічних структурах.

Таким чином, етико-психологічні стандарти мають розглядатися не лише як звід правил, а як динамічна система, що включає етичний аудит керівної ланки та розвиток психологічної безпеки, адаптованої до рівня дистанції влади в конкретних підрозділах [322].

Найефективнішою є комплексна «трирівнева модель профілактики»: первинна профілактика (зміна організаційного середовища та культури), вторинна (рання інтервенція при перших ознаках насильницької поведінки) та третинна (підтримка жертв та відновлення організаційного клімату після інциденту).

Слід підкреслити, що мобінг принципово відрізняється від конфлікту, насамперед, тріадою критеріїв – асиметрією, систематичністю та інтенційністю. Ігнорування цих відмінностей призводить до хибних управлінських рішень, що нерідко посилюють ситуацію. Роль організаційного середовища у виникненні та підтримці мобінгу є не меншою, ніж роль особистісних характеристик учасників: токсична культура є живильним ґрунтом для переслідувань, а здорова культура є їхнім найефективнішим профілактичним чинником.

Психологічні наслідки мобінгу для жертви є тяжкими та тривалими – нерідко вони зберігаються навіть після завершення переслідувань. Правовий захист від мобінгу в Україні зробив перші кроки, однак потребує подальшого розвитку правозастосовної практики. Кібермобінг є новою та динамічно

зростаючою формою психологічного терору, специфіка якої потребує окремої уваги та окремих підходів до протидії.

Ефективна протидія мобінгу є системним завданням, що потребує одночасних зусиль на рівні особистості, організації та держави. Знання, усвідомлення та цілеспрямована дія – ось три підпори, на яких будується будь-яка реальна зміна.

Якщо на робочому місці виявився мобінг/босинг слід використовувати:

- добре продуману тактику вирішення конфліктів – визначте конфлікт (хто, з ким і яка причина), процес конфлікту (обговорити проблему та вносити пропозиції щодо її вирішення), врегулювання конфлікту (вирішення, зазвичай компромісне, поінформованість);

- примирення – конфлікт може бути повністю усунений лише після того, як сторони примирилися одна з одною;

- сім'ю та друзів – говорити про свої проблеми у сім'ї, обмежувати відповідного партнера, не забувати про чужі проблеми та підкреслювати позитивне у комунікації;

- розслаблення – той, хто весь час напружений, більш схильний до всіляких помилок;

- відмова від ілюзорної допомоги – ні алкоголь, ні наркотики, ні ліки не вирішать проблеми на робочому місці.

Акти особистої життєстійкості проти психологічного терору на робочому місці будуть не тільки допомагати своїм «жертвам», а й подбають про те, щоб слово мобінг втратило лякаючі конотації.

Демократія на робочому місці працюватиме лише там, де працівники досить мужні та досить хоробрі. З залякуванням, мобінгом, командуванням, переслідуванням, дискримінацією чи просуванням своїх егоїстичних інтересів за рахунок інших не можна миритися на сучасному робочому місці.

Не менш вагомим для протидії проявам насильницької поведінки у трансформаційному соціумі, поряд із сімейним, освітнім, організаційним середовищем, є цифровий простір.

Узагальнення результатів проведеного дослідження показало, що на соціально-психологічному рівні слід виокремити кілька доказово ефективних стратегій реагування на кіберагресію:

- документування: систематична фіксація (скріншоти, збереження з датами і часом) всіх актів агресії є необхідною як для звернення до правоохоронців, так і для власного психологічного відновлення: документація дає відчуття контролю та підтвердження реальності пережитого;

- збереження приватності та обмеження інформаційного доступу: налаштування конфіденційності, блокування агресорів, зменшення цифрового «сліду» жертви;

- звернення за підтримкою: дослідження показало, що соціальна підтримка є найпотужнішим буфером проти психологічних наслідків кіберагресії; проте жертви нерідко соромляться або бояться повідомити про те, що відбувається. Завдання фахівця в таких ситуаціях – зняти цей бар'єр;

- залучення платформ: сучасні соціальні мережі мають (хоча й недосконало дотримуються) механізми повідомлення про зловживання. Систематичні скарги від кількох користувачів значно ефективніші за одинокі звернення.

На рівні профілактики особливе значення має медіа грамотність – здатність критично аналізувати цифровий контент, розпізнавати маніпулятивні наративи, розуміти механізми роботи алгоритмів. Для молодіжної аудиторії, що перебуває в найбільшій зоні ризику кіберагресії, медіа грамотність є такою ж необхідністю, як і базова психологічна гігієна. Заклади освіти повинні включати відповідні програми до навчальних планів – не як разові акції, а як системний компонент освіти.

Висновки до розділу

У розділі визначено методологічні та змістовно-процесуальні засади інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі та наведено основні складові її ефективної реалізації.

На формувальному етапі дослідження взяли участь 106 респондентів, які за результатами констатувального етапу дослідження виявили прояви насильницької поведінки в освітньому середовищі. Вони були розподілені на експериментальну (57 учасників) і контрольну (49 учасників) групи за принципом добровільності. Учасники експериментальної групи взяли участь у системних соціально-психологічних заходах запобігання насильницької поведінки. Респонденти контрольної групи не залучалися до заходів формувального впливу.

Показано, що інтегрована соціально-психологічна система запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі була заснована на принципах диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності, діяльнісного опосередкування та містила діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формувальний) та моніторинговий етапи.

Зазначено, що інтегрована соціально-психологічна система запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі передбачала залученням психолого-організаційних технологій, активних соціально-психологічних методів навчання та допомоги, інтерактивних технік (як-от техніки опанування власної агресії та управління емоціями; розвитку асертивності та навичок ненасильницького спілкування; формування емпатії та толерантності як основи безпечного середовища тощо), які впливають на розвиток адаптивного потенціалу особистості, її просоціальних ціннісних орієнтацій, емоційної компетентності і дозволяють

сформувати готовність до самозміни, спрямованої на самопізнання, саморозвиток, саморегуляцію, самоудосконалення у напрямку ненасильницької поведінки.

Констатовано, що серед найбільш ефективних системних заходів впливу щодо подолання та запобіганням проявам насильницької поведінки учасників експериментальної групи виявилися техніка заземлення «5-4-3-2-1»; техніка дихання за квадратом (Box Breathing / Square Breathing); метод STOP-паузи; тапінг (техніка емоційної свободи, EFT – Emotional Freedom Technique). Якщо ці техніки швидкої допомоги були спрямовані на нейрофізіологічну стабілізацію «тут і зараз», то когнітивно-поведінкові методи працювали із глибшим рівнем – із переконаннями, схемами мислення та патернами поведінки, що систематично живлять агресивну реактивність (рефреймінг, I-statements, когнітивне дистанціювання, що передбачало зміну відносин із власними думками, техніка «дифузії» агресивних думок, робота з автоматичними негативними думками (АНД) у КПТ). Модель ненасильницького спілкування впроваджувалися завдяки асертивній техніці «Зламаний запис» (Broken Record), техніці «Туман» (Fogging) – як методу роботи з деструктивною критикою та провокаціями, а також технікам «Негативне розпитування» (Negative Inquiry) та «Я-позиція» − при застосуванні тиску та маніпуляції. Формування емпатії та толерантності, як основи безпечного середовища, передбачало задіяння технік активного слухання (Active Listening), «Відображення почуттів», «Розширення категорій, медитації «Люблячої доброти» (Loving-Kindness Meditation, Metta), перспективізму (Perspective-Taking), технік психологічного протистояння стереотипам.

Серед задіяних в межах інтегрованої системи соціально-психологічних тренінгів найбільшу ефективність показали тренінги «Управління гнівом та зниження агресії», «Профілактика булінгу в освітньому середовищі», «Захист від маніпуляцій та розвиток асертивності».

Зазначено, що всі перераховані вище засоби дають найбільший ефект тоді, коли вписані у систему довгострокової роботи учасників над собою: регулярна практика усвідомленості, фізична активність, ведення емоційного щоденника, соціальна підтримка, системна робота з фахівцем (психологом, психотерапевтом), розвиток емоційного інтелекту та навичок ненасильницького спілкування.

Наголошено на важливості розбудови мережі соціальної підтримки, як потужного буферу між стресовим впливом і його психологічними наслідками, що достовірно знижує схильність до дезадаптивних форм реагування на стрес та проявів насильницької поведінки.

Імплементовано стратегіальний підхід, згідно з яким розвиток дивергентності розглядається через призму формування мисленнєвих стратегій (аналогізування, комбінування, реконструювання) в умовах інформаційної невизначеності. Встановлено, що ключовим психологічним механізмом розвитку просоціальної активності та творчого потенціалу учасників інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі є створення освітнього середовища структурованої відкритості і тільки за умови поєднання психологічної безпеки, автономної мотивації та навчання специфічним мисленнєвим тактикам стає можливим подолання когнітивної інерції та формування необхідної інтелектуальної лабільності особистості.

Моніторинговий етап показав, що системні заходи формувального впливу сприяли змінам в когнітивних, емоційних та поведінкових проявах ворожості (за шкалою CMHS). Так, в учасників експериментальної групи зафіксовано статистично значуще зниження показників негативізму, цинізму та настороженості, за якими спостерігалася найбільша диференціація між групами на етапі першого діагностичного зрізу, що обумовило зниження рівня міжособистісної неприязні і деструктивних тенденцій у поведінці з проявами її насильницьких форм ($p \leq 0,05$).

Зафіксовано статистично значущі відмінності ($p \leq 0,05$) між результатами першого та другого зрізів, які відображають значущість для учасників орієнтації на співпрацю, чесність, довіру до оточуючих та дотримання моральних норм. Водночас знизилися прагматизм, скептицизм щодо щирості інших, моральний цинізм. Якщо до початку формувального етапу дослідження серед учасників експериментальної групи 53,8% осіб застосовували так звані приховані, «м'які» форми агресії – маніпуляцію, пасивну агресію (що є не менш руйнівними, ніж відкрита ворожість) (за шкалою Mach-IV), то після цього етапу дослідження таких учасників стало 14,2%.

Визначено, що проведення формувальних системних заходів сприяло зниженню неадаптивних когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій (за ARS-30) учасників експериментальної групи на академічні труднощі в умовах освітнього середовища ($p \leq 0,05$). Крім того, за даними PSM-25 вирогідно знизився рівень суб'єктивного стресу в соматичних, поведінкових та емоційних проявах цих учасників ($p \leq 0,01$), що вказує на зменшення їх нервово-психічної напруги.

Констатовано, що в учасників експериментальної групи підвищилися (за шкалою CD-RISC-25) показники здатності адаптуватися до змін ($T=117$; $p \leq 0,008$), опановувати стрес ($T=281$; $p \leq 0,001$) та прояви агресії ($T=76,2$; $p \leq 0,014$), зберігати концентрацію та чіткість мислення ($T=94$; $p \leq 0,053$), справлятися з такими відчуттями, як гнів чи смуток ($T=82,4$; $p \leq 0,012$), що вказує на позитивні зміни у показниках загальної стійкості та зниження стану дисфункції зі зверненням до неадаптивних стратегій або до насильницьких дій.

Встановлено вірогідне зниження показників за конфронтаційним копінгом ($T=371$; $p<0,001$), дистанціюванням ($T=223$; $p<0,001$) та уникненням (втечею) ($T=273$; $p<0,001$), натомість підвищенню за показниками самоконтролю ($T=481$; $p<0,001$) та пошуку соціальної підтримки ($T=219$; $p<0,001$), зміни за якими сприяли опануванню власної агресії учасників

експериментальної групи, а також розвитку навичок ненасильницького спілкування.

З’ясовано, що в результаті порівняльного аналізу першого та другого діагностичних зрізів відбулася позитивна динаміка у зниженні показників за шкалою NAQ-R «негативні особистісні дії» − використання пліток, образливих жартів та критики − учасниками експериментальної групи в міжособистісній взаємодії ($p \leq 0,05$), що сприяло розвитку їх емпатії та толерантності.

Щодо контрольної групи, то за результатами формувального етапу дослідження такої динаміки не спостерігалося.

Отже, отримані результати формувального етапу дослідження підтвердили ефективність інтегрованої соціально-психологічної системи в процесі запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, зокрема в умовах освітнього середовища.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях авторки: [45; 120; 121; 200; 209; 211; 222; 225; 226; 227; 228; 232; 434; 532; 598].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та нове розв'язання проблеми визначення соціально-психологічних засад насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі. Запропонована концепція дослідження забезпечила можливість системного розкриття соціально-психологічних засад насильницької поведінки особистості та можливостей її запобігання з урахуванням онто-, мікро-, соціогенезу в умовах трансформаційного соціуму. Узагальнення отриманих у дисертаційному дослідженні результатів дозволило зробити такі висновки.

1. Теоретико-методологічний аналіз підходів до проблеми вивчення насильницької поведінки особистості у науковому просторі показав, що її розглядають як умисне застосування фізичної сили або влади, дійсне у вигляді загрози, спрямованої проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є (або є високий ступінь імовірності цього) психологічна травма, тілесні ушкодження, відхилення в розвитку, різного виду збитки тощо. За результатами міждисциплінарних досліджень констатовано, що прихованим чинником насильницької поведінки є потреба позбавитися психологічної, фізичної та економічної залежності, яку відчуває, переживає (можливо й не усвідомлює) людина-кривдник (насильник) від іншої людини (чи людей), проти якої й спрямовані насильницькі дії. Звідси мета насильницької поведінки – підкорити своїй волі іншу людину/людей і у такий спосіб позбавитися відчуття залежності, відчути себе володарем, піднятися над ситуацією. З'ясовано, що серед провідних рис насильника (кривдника) виокремлюють високу агресивність, прагнення самоствердитися, захопленість собою, відсутність співчуття, екстернальність, а суттєвим у психології насильника вважається особистісна та соціальна незрілість, залежність, що є якостями, протилежними тим, котрі притаманні самоактуалізованій особистості, здатній прислуховуватися до себе, бути незалежною і брати на себе відповідальність у ситуаціях вибору.

2. Проаналізовано соціально-психологічний вимір масової травматизації у дискурсі проявів насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі. Показано, що такий вимір включає ефект «соціальної заразливості агресії», коли агресивна поведінка стає нормалізованою у межах соціального середовища. Зазначено, що в умовах збройного конфлікту насильство може набувати масового та інституційно санкціонованого характеру, коли знижуються бар'єри для використання агресії у вирішенні різного роду конфліктів, спостерігаються агресивні моделі поведінки і відбувається їх засвоєння як прийнятних сценаріїв реагування на перепони та загрози. Водночас підкреслено, що цей механізм не є детерміністичним. Дослідження резильєнтності переконують у тому, що навіть за умов жорстокої травматизації значна частина осіб не лише зберігає, а й зміцнює просоціальну орієнтацію, а феномен посттравматичного зростання, описаний через такі виміри, як розвиток особистісної сили, відкриття нових можливостей, поглиблення стосунків, зміна пріоритетів і поглиблення духовності, свідчить про те, що пережите страждання може стати поштовхом до поглиблення емпатії, альтруїзму і соціальної відповідальності. На мезорівні аналогічні процеси проявляються у зміцненні солідарності, розширенні альтруїстичної діяльності, поглибленні відчуття спільної ідентичності і мети. Наразі цей феномен знаходить вираження у масовому волонтерстві, міцній суспільній солідарності та ідентитарній консолідації.

3. Наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування дослідження проблеми насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: її розкриття як соціально-психологічного феномену у дискурсі рольових моделей особистості та різноманіття форм такої поведінки (аб'юз, газлайтинг, гостинг, маніпуляція, емоційний шантаж, цілеспрямована ізоляція, сталкінг, кіберпереслідування, аутинг, віктимблеймінг, вербальна агресія, публічне приниження, пасивна ворожість та ін.); артикуляцію викликів трансформаційного соціуму (хронічного стресу і травми як каталізаторів агресії; соціальної напруги та дискримінації;

радикалізації суспільства в умовах колективної травми) та їх вплив на прояви насильницької поведінки; актуалізацію стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Обґрунтовано авторську концепцію «триярусного захисного середовища», яка пропонує розглядати етико-психологічні стандарти організаційного середовища як регулятивну систему, що функціонує на трьох взаємопов'язаних рівнях: інституційному, соціально-груповому та особистісно рефлексивному. Це дозволяє інтегрувати в систему захисту від насильницької поведінки правил, колективних норм психологічної безпеки та етичну зрілість керівника, які підкріплюються стійкими соціально-груповими нормами та високим рівнем особистісно-рефлексивної культури керівної ланки в цілому. Наголошено на ролі свідків та феномені «неформального соціального нагляду», як критичного проксимального фактору стримування агресії, де зміна суб'єктивних норм колективу та підвищення відчуття поведінкового контролю здатні ефективно нейтралізувати вертикальне переслідування.

4. Визначено соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: вивчення агресії як предиктора насильницької поведінки та аналіз тригерів її прояву і гальмування; визначення ролі стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості; дослідження проявів насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі та аналіз особливостей насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму; узагальнення соціально-психологічних чинників насильницької поведінки у трансформаційному соціумі за рівнями впливу (індивідуальним, сімейним, міжособистісним, шкільним/освітнім, культурним/ціннісним, суспільним/соціальним, а також на рівні громади).

Підкреслено, що досліджувані, які одночасно переживають екзистенційну загрозу, хронічну невизначеність, накопичену скорботу і атаку на культурну ідентичність, мають психологічні ресурси, що можуть виснажувати з кількох напрямків паралельно і в цьому полягає їх сумарна

руйнівна сила, яка може провокувати різні форми насильницької поведінки. Саме ця одночасність пояснює, чому навіть респонденти з високою особистісною стійкістю і сильними соціальними зв'язками можуть демонструвати підвищену агресивність, знижену здатність до емпатії, спрощення соціальних оцінок, зростання нетерпимості до «чужого». Це не є моральним занепадом – це є передбачуваною реакцією психіки, що функціонує в умовах, для яких вона еволюційно і психологічно не була розрахована на тривале перебування. Наголошено, що соціально-психологічними чинниками посттравматичного зростання є якість соціальної підтримки і взаємодії, наявність надійних лідерів і ненасильницьких наративів, доступ до соціально-психологічної допомоги і ефективне функціонування соціальних інститутів, що потребує цілеспрямованих зусиль.

5. Розроблено та запроваджено інтегровану соціально-психологічну систему запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, засновану на принципах диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності, діяльнісного опосередкування, яку становили діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формувальний) та моніторинговий блоки, з залученням психолого-організаційних технологій, активних соціально-психологічних методів навчання та допомоги, інтерактивних технік (як-от технік опанування власної агресії та управління емоціями; розвитку асертивності та навичок ненасильницького спілкування; формування емпатії та толерантності як основи безпечного середовища тощо), які впливають на формування і розвиток адаптивного потенціалу особистості, її ціннісних орієнтацій, емоційної компетентності і дозволяють сформувати готовність до самозміни, спрямованої на самопізнання, саморозвиток, саморегуляцію, самоудосконалення у напрямку ненасильницької поведінки, що є емпірично підтвердженим.

6. Ефективна реалізація інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному

соціумі не може бути зведена до набору окремих заходів і вимагає роботи на кількох рівнях одночасно. На рівні соціального середовища – формування культури, де свідки насильства мають і навички, і соціальний дозвіл втручатися. На рівні організації – перехід від авторитарних моделей управління, що відтворюють ієрархічне домінування, до партнерських, де зворотний зв'язок знизу вгору є нормою, а не загрозою. На рівні цифрового простору – висока медіа грамотність, як практична навичка розпізнавання маніпуляції, анонімної агресії і механізмів радикалізації. На рівні права – чітке і послідовне регулювання, що визнає соціально-психологічну шкоду реальною і такою, яка підлягає дієвому захисту.

Перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення соціально-психологічних засад насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі. Перспективи подальшого дослідження полягають у визначенні динаміки і спрямованості процесу формування ненасильницької поведінки особистості у віковому і гендерному вимірах. Як продовження роботи можна транслювати описаний досвід впровадження інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості на сімейне, професійне, цифрове середовища. Важливий напрям подальших досліджень вбачаємо у вивченні особливостей формування ненасильницької поведінки у осіб з особливими потребами та у осіб, які перебувають в особливих умовах життєдіяльності. Серед перспективних напрямів подальших досліджень висунутої проблеми вважаємо також розробку обґрунтованої загальнодержавної системи підготовки та перепідготовки психологів, соціальних працівників, педагогів, викладачів та інших фахівців, які мають працювати в напрямку забезпечення профілактики та подолання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / Перцева Т.О., Огоренко В.В., Кожина Г.М., Зеленська К.О., Носов С.Г., Терьошина І.Ф., Гненна О.М., Мамчур О.Й., Тимофєєв Р.М., Шорніков А.В.; за заг. ред. проф. Т.О. Перцевої та проф. В.В. Огоренко. Дніпро: Ліра, 2021. – 188 с.
2. Алещенко В. Інформаційно-психологічна складова безпеки особистості в умовах війни. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 66 (2). С. 5-17.
3. Андрєєв Ю.С. Причини виникнення підліткової агресії в сучасному середовищі. *Вісник Луганського національного університету імені тараса Шевченка*. 2014. № 5(1). С. 148-157.
4. Астремська І.В., Жайворонок Ю.Г. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»* / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 111-115.
5. Балацька О.Б. Джерела політичного насилля: політико-психологічний аналіз. *Грані*. 2015. № 7. С. 79-86.
6. Барко В.І., Барко В.В., Бондаренко В.Д. Теоретичні засади розроблення каліфорнійського психологічного опитувальника. *Вісник Національного університету оборони України.* 2021. Вип. 1. С. 12-21.
7. Бегеза Л.Є. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5, № 12. С. 207-219.
8. Березка С.В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Молодий вчений*. 2017. № 9.
9. Берковіц Л. (2023). Агресія: причини, наслідки та контроль. https://revolta.com.ua/ suspilstvo/leonard-berkovits-agresiya-prichini-naslidki-i-kontrol.html

10. Бикова Т.В. Агресія у теоретичній площині філософської антропології: методологічні проблеми осмислення. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2013. Вип. 40 (2). С. 33-46.

11. Білюченко Ю. Психологічні особливості легітимізованої агресії у осіб похилого віку. *Pomiędzy*. 2022. № 3 (6). P. 147-153.

12. Блискун О. О. Систематизований аналіз теорій, конструктів та моделей агресії. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 3. С. 34-43.

13. Блискун О.О., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Сколота Е.В. Стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 88-98.

14. Боєчко О. Вплив екранного насильства на формування агресивної поведінки підлітків. *Гуманітарні та соціальні науки: матеріали І Міжнар. конф. молодих вчених HSS-2009* (14–16 травня 2009 р., м. Львів). Львів, 2009. С. 197-198. (Міжнародний молодіжний фестиваль науки «Litteris et Artibus»).

15. Бойко Д.М. Речі в інструментарії символічного насильства в постсучасному суспільстві: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Дмитро Миколайович Бойко. Харків, 2019. 20 с.

16. Боковець О.І. Наслідки впливу психологічного насилля на психічне здоров'я особистості. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина».* 2022. №1 (6). С. 417-433.

17. Борисова В.О. Агресивність у підлітковому віці та вплив на неї вікових криз. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2017. Вип. 2 (33). С. 75.

18. Бородін Є.І., Сахарова К.О. Європейський досвід розвитку публічного управління сферою середньої освіти. *Наукові перспективи*. 2025. № 4 (58).

С. 68-80.

19. Босак О.С. Агресивна поведінка у підлітковому віці як соціальна проблема. *Наукові праці МАУП: зб. наук. праць* / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. 2016. Вип. 49. С. 189-197.
20. Ботнаренко І.А., Гриньків О.О. Психологічне насильство як форма домашнього насильства. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 104-109.
21. Бриндіков Ю.Л. Мобінг та його різновиди у трудових колективах. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2023. Вип. 1. С. 5-11.
22. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі: Статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України. URL: https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbylling-teens-Ukraine
23. Бунас Н.М., Горбаньова О.Б. Психологічне благополуччя особистості: теоретичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2020. Вип. 6. С. 16-23.
24. Васильєва Г.В., Кокощук Г.І. Особливості прояву агресії у військовослужбовців залежно від статусного рангу. *Психологічні перспективи*. 2012. Вип. 20. С. 3-13.
25. Ващенко І., Завацька Н. Психологічні технології професійного самозбереження молоді та її соціальної підтримки в епоху суспільних трансформацій / Розвиток особистості в різних умовах соціалізації: монографія; за наук. ред. Л.О. Калмикової, Г.О. Хомич. К.: Видавничий Дім «Слово», 2016. С. 405-21.
26. Вознюк О.В. Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки: спроба міждисциплінарного аналізу. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. 2017. Вип. 2 (88). С. 61-64.
27. Волошинович Н. Мовленнєва агресія в інтернет-комунікації. *Актуальні питання іноземної філології*. 2016. № 4. С. 32-38.

28. Волянська О.В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник НУ «Національна академія України ім. Ярослава Мудрого».* 2016. Т. 3, № 30. С. 117-134.

29. Гавриш З.С. Агресія − соціально-психологічна проблема суспільства. *Психологічні аспекти національної безпеки: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф*., 22-23 берез. 2007 р. / МВС України, Львів. держ. ун-т внутріш. справ; [відп. за вип. М. Й. Варій]. Львів, 2007.

30. Гайдамашко І.А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема. Педагогічний дискурс. Хмельницький: ХГПА, 2008. Вип. 3. С. 53-55.

31. Гальона Є.О. Агресія та жорстокість у контексті антропології насильства: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.04 / Євген Олександрович Гальона. Харків, 2011. 20 с.

32. Гапон Н.П. Поширеність агресії та її види / Соціальна психологія. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 368 с.

33. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.

34. Гарькавець С., Волченко Л. Психологія впливів: індивідуальні, групові та масові: навч. посіб. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. 220 с.

35. Герасіна Л.М. Насильство як соціальна деструкція. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи».* 2015. № 1148, Вип. 34. С. 35-40.

36. Гладкова Є.О. Феноменологічний аналіз кримінальної агресії. *Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 75-82.

37. Головацька М. Соціально-психологічні проблеми насильства. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. 2013. № 9. С. 35-36.

38. Головкін Б.М. Сімейно-побутові конфлікти у системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.08 / Богдан Миколайович Головкін. Х., 2003. 218 с.

39. Гребінь Н.В., Федчун М.Ю. Особливості агресивної поведінки підлітків із підвищеним рівнем переживання страхів. *Габітус*. 2020. Вип 15. С. 119-124.

40. Григор'єва О.В. Агресія та її прояв у злочинах насильницької спрямованості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Олена Валеріївна Григор'єва. Запоріжжя, 2017. 20 с.

41. Грись А.М. Особливості функціонування «Образу Я» в результаті переживання психологічної травми. URL: http://lib.iitta.gov.ua/1690/1/%25342.Pdf.

42. Гуманітарна інтеграція у сучасних міжнародних відносинах: поняття, види, правомірність. URL: http://studopedia.com.ua/1_126778_gumanitarna-integratsiya-u-suchasnih-mizhnarodnih-vidnosinah-ponyattya-vidi pravomirnist.html

43. Гуменюк Л.Й., Синчук І.В. Агресивність військовослужбовців в аспекті психічного здоров'я. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2016. Вип. 2. С. 169-178.

44. Гуменюк Л.Й. Сучасні дослідження психологічних наслідків терористичної загрози для психіки людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2015. http://dspace.lvduvs.edu.ua/ bitstream/1234567890/1112/1/15gljdpl.pdf

45. Данко Д.В., Сахарова К.О. Підготовка фахівців соціономічного профілю до соціально-психологічної роботи з молоддю в напрямку її здоров'язбереження / Технології здоров'язбереження молоді в умовах невизначеності: монографія / За заг. ред. Н.Є. Завацької, Д.В. Данко. К.: ПВТП «LAT&K», 2025. С. 39-48.

46. 219 випадків булінгу у школах зафіксовано у 2024 році. Опендатабот. https://opendatabot.ua/analytics/bulling-in-schools

47. Денисова М.Ф., Музика Н.М. та ін. Підліткова агресія. Пренатальні фактори ризику. *Здоров'я дитини.* 2020. Т. 15, № 4. С. 213-217.

48. Дікова-Фаворська Д.М. Чоловік як об'єкт насильства в сучасній сім'ї. *Вісник Львівського університету*. 2010. Вип. 4. С. 225-232.

49. Дзюба Т. Агресивність: виявити і подолати (оцінювання індивідуальної агресивності за методом А. Асінгера. *Завуч*. 2007. № 13. С. 19-21.

50. Дороніна Т.О. Теоретико-методологічні засади гендерної освіти та виховання учнівської молоді: монографія. Кривий Ріг, 2011. 331 с.

51. Дроздов О.Ю., Скок М.А. Фактори виникнення та розвитку агресивної поведінки. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 2. С. 58-71.

52. Дронова О.С. Емпіричне дослідження агресивної поведінки неповнолітніх у контексті схильності до ризику. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 10. С. 67-74.

53. Джужа А.О., Тичина Д.М. Роль потерпілого (жертви) в механізмі вчинення злочину. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ: наук. журн.* 2017. № 4. С. 87-98.

54. Євдокимова О.О. Насильство у мас-медіа та агресивна поведінка підлітків у ракурсі провідних психологічних концепцій. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*. Миколаїв, 2012. Т. 2, Вип. 9. С. 100-104.

55. Євтушенко І., Мелоян А., Бабенко К. Страх та агресія як деструктивні прояви психіки. Психологія: збірник наукових праць. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. Вип. 21.

56. Жінки у Збройних силах України: права, проблеми, перспективи : звіт ГО «Ла Страда-Україна». К., 2024. 86 с.

57. Завацька Н.Є. та ін. Психологічна допомога молоді при адаптаційних розладах та відхиленнях у поведінці. *Теоретичні і прикладні проблеми*

психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2018. № 3 (1). С. 160-170.

58. Завацька Н.Є. та ін. Стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2024. № 1 (63). С. 88-98.

59. Завацький В.Ю., Сахарова К.О., Кісільов О.А., Кліментьєва В. Підвищення соціальної компетентності молоді при відхиленнях у поведінці. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм*: *зб. статей за матеріалами IX Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 29-30 грудня 2025 р.). К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. С. 18-21.

60. Завацький В.Ю., Сахарова К.О. Роль антиципації у розвитку життєстійкості особистості в умовах невизначеності. *Життєстійкість особистості в умовах невизначеності: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 22 травня 2026 р.). Івано-Франківськ: Вид-во Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2026. С. 42-45.

61. Загальна психологія / за заг. ред. С. Д. Максименка. 4-те вид., переробл. і доп. К.: Вид-во Людмила, 2025. Т. 1. 568 с.

62. Заграй Л.Д., Пілецька Л.С. Емоційна безпека в екзистенції життєвого шляху особистості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна.* 2024. № 1. С. 20-26.

63. Задоя К.П., Дудуров О.О. Сексуальне насильство як воєнний злочин: особливості криміналізації та кваліфікації за законодавством України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2023. № 2. С. 90-110.

64. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)» від 16.11.2022 № 2759-IX.

65. Запухляк О.З. Особливості агресії акцентуйованих підлітків. *Проблеми загальної і педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України*. К., 2004. Т. 5, Вип. 1.

66. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло / пер. з англ. Л. Шерстюка. К.: Yakaboo Publishing, 2024. 552 с.

67. Іванова В.В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія і соціальна робота*. 2000. № 5. С. 14-16.

68. Ігнатов О.М. Насильство як спосіб вчинення злочину: поняття та сутність. *Форум права*. 2010. № 3. С. 144-151.

69. Іщенко Д.І. Агресивність сучасної молоді: причини, шляхи профілактики. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2020. Вип. 10. С. 55-62.

70. Іщенко Т.В. Психологічні особливості жінок-жертв подружнього насильства. *Collection of scientific papers «SCIENTIA».* 2022. С. 147-149.

71. Йосипів А., Жиравецький А. Законодавче регулювання проблем гендерно зумовленого, домашнього та сексуального насильства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2023. № 2 (38). С. 225-230.

72. Йосипів А. Психолого-педагогічні причини насильства. *Юридична Україна*. 2009. № 6. С. 117-122.

73. Карамушка Л.М. Організаційна культура освітніх організацій: зв’язок між рівнем розвитку та «зовнішніми» характеристиками організації. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2014. Т. I: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 41. С. 3-12.

74. Качанова Ю.В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили.* 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 29-32.

75. Качмар О.В. Вплив соціального макро- і мікросередовища на прояви агресивності особистості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 66. С. 183-191.

76. Кетова Н.А., Ільїн М.Ю., Нікулін Є.А. До питання про агресивність у молодіжному середовищі. *Колекція гуманітарних досліджень*. 2018. № 5 (14). С. 74-79.

77. Кихтюк О., Федотова Т. Психологічна підтримка особистості: методи та особливості роботи клінічного психолога. *Psychological Prospects Journal.* 2021. № 38. С. 63-75.

78. Кльоц Л., Носок Н., Шугай Т. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 6. С. 8-16.

79. Коаді С. Енциклопедія https://uat-rep.routledge.com/articles/thematic/violence/v-1/sections/the-restricted-definition

80. Кобернік О. Різні іпостасі насильства. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.*, 29-30 квіт. 2014 р. / М-во науки і освіти України [та ін.]; [редкол.: В. Кравець та ін.]. Тернопіль, 2014.

81. Кобринський Д.Ю. Філософсько-правове визначення насильства. *Проблеми філософії права = Philosophy of law issues: [міжнар. часоп.]* / Міжнар. асоц. філософії права та соц. філософії [та ін.]; [ред.-засн.: Ю.С. Шемшученко, М.В. Попович, А.А. Козловський]. К.; Чернівці, 2006-2007. Т. 4/5.

82. Козирєв М.П. Насильство у сім'ї як соціально-психологічна проблема. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 3 (9). С. 202-207.

83. Коломієць А. Концептуальні підходи до визначення категорії «політичне насильство». *Політичний менеджмент*. 2008. № 1. С. 46-56.

84. Коломієць О.Г. Вплив мас-медіа на особистість як одна з причин розвитку агресії особистості. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 252-256.

85. Колос Л.Є. Гендерне насильство: відпрацювання механізмів протидії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: [зб. наук. пр.]* / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [редкол.: Л. В. Губерський (голов. ред.) та ін.]. К., 2008. Вип. 76, Ч. 1. С. 73-78.

86. Конарєва І. Індивідуально-психологічні детермінанти структури агресивності особистості. *Соціальна психологія*. 2010. № 3. С. 124-136.

87. Коновальчик Є.А., Смотрицька Г.Є. Особливості гендерної соціалізації учнів в умовах загальноосвітній школи. 2008. № 3. С. 77-81.

88. Кононко О.Л. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 80-85.

89. Кордунова Н.О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. *Психогенез особи стості: норма і девіація: зб. наук. ст.: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні проблеми сучасної психології: здобутки і перспективи»* (м. Луцьк, 6 лютого 2015 р.). М-во освіти і науки україни, Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі українки, Ф-т психології; [голов. ред. Я. Гошовський]. Луцьк, 2015. Т. 1. С. 130-140.

90. Корнієнко В.В. Адаптаційні можливості осіб з наслідками перебування в стресогенних умовах життєдіяльності. Психологічні ресурси життєстійкості та соціального благополуччя особистості: кол. монографія; за заг. ред. Т.О. Гальцевої. Дніпров. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро: Пороги, 2024. С. 200-210.

91. Корнієнко В.В., Амінєва Я.Р. Про проблему самотності в подружньому житті. *Наукові перспективи.* 2025. № 4 (58). С. 1639-1650.

92. Корнієнко В.В., Завадська А.О. Відновлення ресурсних можливостей (зовнішніх та внутрішніх) осіб, які пережили стрес від воєнних подій та потребують психологічної допомоги. *Наукові перспективи*, 2024. № 7 (49). С. 1206-1222.

93. Корнієнко В.В., Завадська А.О., Охромій Г.В. Характеристика пускових та підтримуючих механізмів порушення процесу адаптації та компенсації особистості при невротичних депресіях. *Наукові перспективи*. 2024. № 5 (47). С. 1539-1555.

94. Корнієнко В.В., Завадська А.О. Проблеми детермінації процесів адаптивності і відновлення особистості при депресивних розладах. *Наукові перспективи*. 2025. № 5 (59). С.1904-1917.

95. Корнієнко В.В., Завацький Ю.А., Завацька Н.Є., Коваленко В.О., Задорожня М.В. Показники та механізми порушення процесу адаптації у структурі реабілітаційного потенціалу особистості. *Теоретичні та прикладні проблеми психології та соціальної роботи*: *збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 3 (59). С. 126-134.

96. Корнієнко В.В., Ніканорова Ю.В. Роль феноменів стресосійкості та позитивного самоставлення у формуванні соціально-адаптаційного потенціалу особистості в умовах воєнного стану / Простір, час та інноваційно-психологічний клімат в соціогуманітарному дискурсі: кол. монографія; за заг. ред. Корнієнко В.В., Сергієні О.В. Дніпро: Дніпропетр. держ.ун-т внутр. справ, 2023. С. 44-62.

97. Корнієнко В.В., Новацький В.Р., Целіщева М.О., Колесніченко Є.С., Смирнова О.О., Стригуновський С.О. Система соціально-психологічного забезпечення ефективності процесу відновлення особистості та профілактики насильницької поведінки в кризові періоди життя. *Теоретичні та прикладні проблеми психології та соціальної роботи*: *збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2026. № 2 (70). С. 156-174.

98. Корнієнко В.В. Роль психологічних ресурсів розвитку особистості у збереженні психологічного благополуччя в умовах хвороби. *Jornal of psychology research*. Дніпро: Пороги, 2025. № 31(14). С. 201-217.

99. Коць Т.А. Мовна агресія в інформаційному просторі: між стильовою нормою і деструкцією. *Українська мова*. 2021. № 3. С. 97-107.

100. Кочергіна І.А. Апробація методики дослідження психологічного насильства над жінками в родині. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 82-93.

101. Кравченко В.О. Система детермінант агресивних проявів особистості шульги (лівші) в українському суспільстві. *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 2. С. 274-276.

102. Кравчук С. Особливості агресивної поведінки чоловіків і жінок. *Соціальна психологія*. 2008. № 1. С. 142-148.

103. Крайнікова Т. Агресивні інформаційні потоки в українському медіаландшафті та медіаспоживанні. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 11. С. 41-45.

104. Крижановський О.М. Проблема безпеки у векторі особистої свободи та інформаційного суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 1 (66). С. 88-95.

105. Крижановський О.М. Соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 2 (67). С. 261-279.

106. Крижановський О.М. Соціально-психологічні основи безпеки особистості та протидії маніпуляціям у транзиторному суспільстві: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2025. 323 с.

107. Куровська К.В., Волженцева І.В. Психолого-соціальні й особистісні проблеми українських переселенців за кордоном. *Наукові перспективи. Серія «Психологія»*. 2025. № 2 (56). С. 1830-1842.

108. Криницька І.П. Соціальні агенти легітимізації насильства над дітьми в сім'ї у сучасному українському суспільстві. *Вісник Львівського університету: зб. наук. пр.* / [Н.Й. Черниш (голова. редкол.) та ін.; ред. М. Михалюк]. Львів, 2012. Вип. 6.

109. Крушинський С. Класифікація насильства як способу вчинення кримінального правопорушення. *Університетські наукові записки*. 2021. № 5 (83). С. 116-125.

110. Кузікова С. Б., Зливков В. Л., Лукомська С. О. Вікові особливості переживання травм війни: інтегративний підхід. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2022. Т. 2, № 15. С. 64-82.

111. Кукурудза Т.Є. Причини виникнення підліткової агресії. *Social work and education*. 2014. Vol. 1. № 1. С. 76-81.

112. Кутєпова-Бредун В.Ю., Корнієнко В.В., Кутовий К.П. Дезадаптивна прокрастинація як предиктор емоційних розладів у юнацькому віці. *Психологічні студії.* 2026. № 2. С. 33-38.

113. Кушнікова С. Філософсько-психологічнні аспекти аналізу проблеми насильства. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф*., 29- 30 квіт. 2014 р. / М-во науки і освіти України [та ін.]; [редкол.: В. Кравець та ін.]. Тернопіль, 2014.

114. Лапій Х. Особливості агресивної поведінки у студентів-психологів четвертого курсу в процесі їх професійного самоврядування. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень* (10-11 травня 2011 р.) / М-во освіти і науки України, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Наук. т-во студентів і аспірантів. Луцьк, 2011. Т. 2.

115. Ларіна Т.О. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді: автореф. дис. … канд. психол. наук: 19.00.05 / Тетяна Олексіївна Ларіна. К., 2004. 20 с.

116. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Інвестиційні моделі публічно-приватного партнерства у сфері предиктивної аналітики та управління

здоров'ям населення. *Суспільство та національні інтереси.* 2026. № 5 (25). С. 1724-1739.

117. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Інструменти публічного управління вихованням патріотів-пасіонаріїв засобами позашкільної освіти. *Успіхи і досягнення у науці*. 2025. № 3 (13). С. 508-515.

118. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Конфлікт у внутрішньогрупових відносинах в системі публічного управління. *Scientific research in XXI century: X International Scientific and Practical Conference* (Ottawa, Canada, November 11-12, 2021). Ottawa, Canada: Methuen Publishing House, 2021. № 85. P. 226-235.

119. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Публічна безпека та громадський порядок: концептуальні підхід. *Публічне управління та адміністрування в Україні*. 2023. Вип. 34. С. 184-189.

120. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Публічно-приватне партнерство у сфері реформування охорони здоров'я: зарубіжний досвід. *Успіхи і досягнення у науці.* 2026. № 4 (26). С. 1520-1531.

121. Липовська Н.А., Сахарова К.О., Сергеєв А.Ю. Соціальна безпека громад в Україні: теоретичні підходи. *Успіхи і досягнення у науці.* 2026. № 3 (25). С. 1001-1012.

122. Липовська Н.А., Сахарова К.О. Стратегії запобігання кадровим ризикам в громадах. *Успіхи і досягнення у науці.* 2026. № 5 (27). С. 1924-1937.

123. Лист МОН від 14.08.2020 № 1/9-436 «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)».
https://drive.google.com/file/d/1nTDyYVLH7KHAyJYV-rbSa_NZ_ZrEBDxA/view

124. Лютак О. Насильство як соціально-психологічний феномен. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія* / Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. ІваноФранківськ, 2014. Вип. 19 (1). С. 180-185.

125. Лукашенко М.Ю. Травматичний досвід військових дій як чинник девіантної поведінки. *Юридична психологія*. 2019. № 1 (24). С. 32-38.

126. Лукашов О.О., Сахарова К.О. Особливості соціальної відповідальності особистості у векторі її соціальної поведінки та професійної діяльності / Соціальна відповідальність особистості в умовах сучасних соціогенних викликів: монографія / За заг. ред. Н.Є. Завацької, О.О. Лукашова. К.: ПВТП «LAT&K», 2025. С. 56-67.

127. Лунченко Н.В., Сахарова К.О., Стрілюк О.Б. Особливості психологічної підтримки жінок, які постраждали від насильства під час війни. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 1 (41). С. 1220-1235.

128. Лящ О.П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2004. № 6. С. 194-200.

129. Макарова О.П. Теоретичне вивчення гендерних відмінностей агресивної поведінки поліцейських на етапі фахової підготовки. *Габітус.* 2021. Вип. 28. С. 158-161.

130. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л. Соціально-психологічні аспекти проблем насильства. К., 2003. 337 с.

131. Маркін В.І. Агресивність як детермінанта насильницьких злочинів у різних теоріях. *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2009. № 2. С. 1-11.

132. Мартиненко І.О. Сучасні медіа-маніпуляції: механізми та інструменти протидії. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2021. 78 с.

133. Мелоян А.Є. Проблема агресії у контексті українського психоаналізу. *Психологія: збірник наукових праць. К.: НПУ ім. М. Драгоманова.* 2003. Вип. 22.

134. Метілка Д.В. Насилля в інформаційному суспільстві: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ...канд. філософ. наук: 09.00.03 / Дмитро Вікторович Метілка. Переяслав-Хмельницький, 2011. 20 с.

135. Методичний посібник для соціальних працівників: Посилення спроможності соціальних працівників здійснювати психосоціальну підтримку ветеранів та їх сімей з питань психічного здоров'я / В. Горбунова та ін.; 2-ге вид. 2024. 112 с.

136. Миронець С.М., Митник О.Я. Дослідницька діяльність студента-психолога: поступ від знаннєвої парадигми до компетентнісної. *Освітньо-науковий простір*: *науковий журнал / Український державний університет імені Михайла Драгоманова*. К.: Ліра-К, 2023. Вип. 4 (1-2023). С. 122-132.

137. Миронюк Т.В., Запорожець А.К. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 21-28.

138. Мирошниченко А. В. Основні інститути гендерної соціалізації підлітків. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. 11. Психологія особистості. психологічна допомога особистості*. К.: Фенікс, 2014. Вип. 10. С. 15-26.

139. Михайлов В.О. Агресивна поведінка та злочинність, її види і тенденції на сучасному етапі. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр.* 2015. № 3/4. С. 138-143.

140. Мізерна О.О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку: автореф. дис. …канд. психол. наук: 19.00.07 / Оксана Олександрівна Мізерна. К., 2005. 20 с.

141. Мілінчук С. Насилля як соціально-педагогічна проблема особистості: теоретичний аспект. *Педагогічний часопис Волині*. №2(9). 2018. С. 132-137.

142. Мілорадова Н.Е., Доценко В.В. Особливості прояву домашнього насильства під час війни. *Науковий журнал «Габітус». Серія «Соціальна психологія. Юридична психологія».* 2023. № 47. С. 194-199.

143. Мінімальні стандарти реагування гуманітарної системи на гендерне насильство в Україні. ООН Жінки / UNFPA Україна, 2022.

144. Мойсеєва О.Є. Мотиваційні детермінанти агресивної поведінки *Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. КПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2013. Т. 21. С. 459-468.

145. Молдованова А.О. Дослідження проявів агресивності вчителів у професійній діяльності та чинників, що їх викликають. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Педагогічні науки*. 2010. Вип. 1. С. 214-251.

146. Моляко В.О., Ваганова Н.А., Гулько Ю.А. Особливості функціонування творчого мислення дітей в умовах інформаційної невизначеності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 154-159.

147. Моніторинг внутрішнього переміщення в Україні. Звіт ІОМ / МКОМ. URL: https://www.iom.int/ukraine

148. Мукомел С., Стромило А. Вплив засобів масової інформації на формування насильницької поведінки молоді. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.*, 29-30 квіт. 2014 р. / М-во науки і освіти України [та ін.]; [редкол.: В. Кравець та ін.]. Тернопіль, 2014. С. 472-474.

149. Мустафаєв Г.Ю. Соціально-психологічна характеристика осіб, які зазнають насильства в сім'ї. 2011. URL: https://cutt.ly/hIdO1tj

150. Муха-Шаєк Є. Соціологічні спроби з'ясування причин насильства та агресії. *Гуманітарний часопис.* 2008. № 2. С. 58-65.

151. Напиральська О.І. Вплив засобів масової комунікації на агресивну поведінку молоді через показ актів насильства і жорстокості. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2009. № 3. С. 121-125.

152. Насильство як явище сучасного світу: соціальний та культурно-історичний виміри / А. Єрмоленко [та ін.]. *Філософська думка*. 2019. № 2. С. 6-69.

153. Наугольник Л.Б. Психологія стресу. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.

154. Нікітіна Л. Профілактика агресивності і жорстокості серед неповнолітніх і молоді. *Соціальний педагог*. 2010. № 3 (39). С. 12-21.

155. Новікова К.М. Акцентуації характеру злочинців з насильницькою спрямованістю. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (2). С. 60-67.

156. Новікова Н. Подолання агресивної поведінки підлітків : корекц.-розвив. Програма. *Психолог*. 2017. № 7/8. С. 21-33.

157. Оверчук В.А. Газлайтинг як прояв психологічного насилля керівника щодо підлеглих у професійному середовищі. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2019/part_2/27.pdf

158. Огоренко В.В., Тимофєєв Р.М., Шорніков А.В. Агресивна поведінка: від теорії до практики. *Український вісник психоневрології.* 2021. Т. 29. Вип. 3. С. 48-51.

159. Орос О.Б Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Вип. 2 (38). С. 90-96.

160. Основи теорії гендеру. К.: К.І.С., 2004. С. 132-157.

161. Острянко Т.І., Мекшун А.В. Дослідження формування асертивності у підлітків з агресивною поведінкою. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2020. Вип. 28 (3). С. 164-168.

162. Охрімчук Р. Багатолика агресія: [Про агресивність в шкільному середовищі]. Початкова школа. 2003. № 6. С. 4-7.

163. Павелків Р.В. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 31. С. 293-303.

164. Павленко Ю.О. Завдання у сфері попередження гендерного насильства. *Кримінальне право України*. 2006. № 11. С. 47-55.

165. Папуша В.В. Агресивна поведінка підлітків як фактор віктимізації. *Психологічні перспективи* / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соц. та

політ. психології АПН України; [редкол.: Л. Засєкіна (голов. ред.) та ін.]. Луцьк, 2012. Вип. 19. С. 190-198.

166. Пасічник І., Карповець М. Парадигмальний аналіз розуміння: перформативний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Психологія».* 2024. № 1 (17). С. 4-13.

167. Пасічник І.Д., Максименко С.Д. Роль когнітивно-стильових особливостей особистості в процесі навчальної діяльності. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка*». *Темат. вип. «Актуальні проблеми когнітивної психології».* Острог: Вид-во національного університету «Острозька академія», 2010. Вип. 14. С. 3-10.

168. Пашун С. Соціально-психологічні фактори агресивної поведінки сучасної молоді. *Вісник / [редкол.: О. В. Романенко (голова редкол.) та ін.]*. К., 2008. Вип. 2 [9]. С. 100-102.

169. Петренко Р.А. Методи подолання агресії людини: філософські аспекти. *Гуманітарні та соціально-економічні науки.* 2009. № 1. С. 74-78.

170. Петришин І. Насильство в інформаційному просторі. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф*., 29-30 квіт. 2014 р. / М-во науки і освіти України [та ін.]; [редкол.: В. Кравець та ін.]. Тернопіль, 2014. С. 486-489.

171. Печенік Г.С. Зіставлення понять агресії та насильства у психології. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. пр.* / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. Вип. 2. С. 36-40.

172. Пилипенко В., Волянська О., Сапелкіна О. Аґресія як соціальна дія: теоретико-соціологічний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг: наук.-теорет. часоп.* / Ін-т соціології, Нац. акад. наук України. 2016. № 4. С. 119-141.

173. Пілецька Л.С. Асертивна поведінка як чинник реабілітаційного потенціалу особистості та проєктування майбутнього. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць*

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. Вип. 3 (56), Т. 2. С. 208-215.

174. Пілецька Л.С. Вплив асертивності на конфліктологічну компетентність фахівців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. Вип. 2 (55). С. 141-146.

175. Пілецька Л.С. Насильницька поведінка особистості як соціально-психологічний феномен. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2026. № 3 (71). Т. 1. С. 84-94.

176. Пілецька Л.С. Психологічна структура реабілітаційного потенціалу особистості у проєктуванні життєвого шляху. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. Вип. 3 (56), Т. 3. С. 157-164.

177. Пілецька Л.С., Сафонова С.О., Завацька Н.Є., Каширіна Є.В., Бровендер О.О. Соціально-психологічні засади життєстійкості та самореалізації молоді в професіях соціономічного типу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022, № 2 (58). С. 5-17.

178. Пілецька Л.С., Томин Р.В. Резильєнтність студентської молоді в умовах травматогенного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 3 (68), Т. 2. С. 114-124.

179. Полтораков О.Ю. Соціальне насильство: варіативи соціологічної типологізації. *Габітус.* 2020. № 11. С. 13-17.

180. Попович О.В. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 313-317.

181. Предко В.В., Сомова О.О. Вплив війни на зміну рівня стресу та стратегій збереження життєстійкості українців. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2022. Т. 33 (72), № 4. С. 93-98.

182. Приколотіна Ю.Л. Злочинне фізичне насильство, що чинять батьки щодо малолітніх та неповнолітніх дітей на грунті сімейних відносин (кримінологічне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Юлія Леонідівна Приколотіна. Харків, 2013. 20 с.

183. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 5. Ст. 35.

184. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17

185. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник / В.Л. Андрєєнкова, В.О. Мельничук, О.А. Калашник. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.

186. Процик Л., Сидоренко О. Психолого-педагогічна профілактика насильства в учнівському середовищі / Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2019. С. 288-291.

187. Прудникова М.С. Психолого-педагогічні детермінанти безпечної поведінки дітей в освітньому середовищі. *Актуальні проблеми психологічного знання.* 2010. № 1. С. 87-92.

188. Психічне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги. Соціологічне дослідження GRADUS. URL: https://gradus.app/uk/open-reports/mental-health-and-attitudes-ukrainians-towards-psychological-assistance-during-war/

189. Петрик В.М., Гнатюк С.О., Присяжнюк М.М. Теорія та практика сучасного інформаційно-психологічного протиборства / за заг. ред.

С.О. Гнатюка, В.М. Петрика, О.А. Смірнова. Полтава: РВВ Полтав. держ. аграр. ун-ту, 2022. 328 с.

190. Психологія агресії, насильства і травми: наук.-допом. бібліогр. покажч. / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека; уклад. Л. Дейнека. Електрон. текст. дані. Луцьк, 2019.

191. Рекуненко Н. Агресія та жорстокість як ідеологія: Агресія та жорстокість на телебаченні. *Телекритика*. 2008. № 12. С. 30-31.

192. Роль психологічного маніпулювання у формуванні та розгортанні поліфонічного глибинного конфлікту «домашнє насильство» / О.І. Зінсу. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 3. С. 450-455.

193. Руденко Л.М. Детермінанти виникнення агресивної поведінки. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2012. Вип. 19 (1). С. 231-242.

194. Самарай Л.В. Поняття та зміст агресії. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 306-309.

195. Саппа М.М. «Діти вулиці»: сприйняття ризику і мотиви ризикової поведінки. *Вісник національного університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 37. С. 430-434.

196. Сахарова К.О. Агресивність та насильницька поведінка: концептуальні підходи. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 5 (45). С. 2135-2144.

197. Сахарова К.О. Агресія та резильєнтність: захисні та деструктивні механізми адаптації. *Наукові перспективи.* 2025. № 5 (59). С. 2138-2150.

198. Сахарова К.О. Використання аб'юзивної поведінки як форми психологічного насильства особистостями з травмою покинутого. *Перспективи та інновації науки.* 2025. № 5 (51). С. 2269-2279.

199. Сахарова К.О. Використання методів психологічних досліджень для вивчення феномену психологічного насильства. *Актуальні проблеми практичної психології: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 28 жовтня 2021 р.). Дніпро:

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2021. С. 51-57.

200. Сахарова К.О. Віктимологічна профілактика насильства. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм*: *зб. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Сєвєродонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. С. 140-142.

201. Сахарова К.О. Вплив інноваційного соціально-психологічного клімату на поведінку співробітників / Простір, час та інноваційно-психологічний клімат у соціогуманітарному дискурсі: колективна монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 94-108.

202. Сахарова К.О. Вплив мобінгу та босингу на психологічний стан працівника. *Соціально-психологічні та правові аспекти протидії насиллю в освітніх закладах: зб. наук. статей за матеріалами IV Всеукраїнського форуму* (м. Дніпро, 24 березня 2023 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2023. С. 85-89.

203. Сахарова К.О. Гендерна специфіка психопатологічних механізмів при дисоціальному та антисоціальному розладі особистості. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 7 (47). С. 1369-1381.

204. Сахарова К.О. Досвід роботи психологічних служб в закладах вищої освіти м. Дніпро. *Актуальні проблеми напрямків психологічної роботи в закладах вищої освіти*: *зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського круглого столу* (м. Дніпро, 16 червня 2021 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2021. С. 99-104.

205. Сахарова К.О. Етапи формування національної ідентичності особистості. *Національна ідентичність на новому етапі розвитку українського суспільства: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 15 листопада 2023 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 108-111.

206. Сахарова К.О. Етико-психологічні стандарти ділової взаємодії як інструмент протидії босингу. *Наукові перспективи.* 2026. № 3 (69).

С. 2093-2107.

207. Сахарова К.О. Життєстійкість як складова відновлення психічного здоров'я. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2022. № 3. С. 123-128.

208. Сахарова К.О., Завацький В.Ю., Журба М.А., Козуб К. Групова норма у дискурсі проблеми безпечної поведінки та нормативного впливу в групі. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри*: *зб. наук. статей за матеріалами IX Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ополє, м. Київ, 26-27 грудня 2025 р.). К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. С. 63-67.

209. Сахарова К.О. Забезпечення академічної доброчесності у форматі дистанційного навчання. *Сучасні дослідження в глобалізаційному світі: наука для миру і безпеки: зб. наук. статей за матеріалами II Міжнародного форуму молодих учених* (м. Дніпро, 12 червня 2024 р.). Дніпро: Дніпров. держ. ун-т внутр. справ. 2024. С. 75-78.

210. Сахарова К.О. Забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища громад. *Безпечна, комфортна та спроможна територіальна громада: зб. наук. статей за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 16-18 жовтня 2024 р.). Дніпро: НТУ «Дніпровська політехніка», 2024. С. 267-269.

211. Сахарова К.О. Запобігання психологічному насильству та дискримінації: навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». Дніпро: НТУ «ДП», 2026. 352 с.

212. Сахарова К.О. Інтеграція послуг із захисту ментального здоров'я у діяльність закладів первинної медичної допомоги: стратегії та досвід. *Успіхи і досягнення у науці.* 2025. № 7 (17). С. 678-689.

213. Сахарова К.О., Липовська Н.А. Вплив гуманітарної кризи на психічне здоров'я населення. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2022. № 2. С. 86-91.

214. Сахарова К.О., Липовська Н.А. Насильство в сім'ї як результат

соціальної деструкції. *Наукові перспективи.* 2025. № 6 (60). С. 1534-1543.

215. Сахарова К.О., Липовська Н.А. Реадаптація дітей, що опинилися в складних життєвих обставинах. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2021. № 5. С. 54-58.

216. Сахарова К.О., Любашевський І.А. Готовність вчителів до реалізації диференційованого навчання в інклюзивних класах: виклики, бар'єри та інкорпорування зарубіжного досвіду в умовах нової української школи (НУШ). *Перспективи та інновації науки.* 2025. № 11 (57). С. 1223-1236.

217. Сахарова К.О., Майоренко В.В., Штакельберг О.С. Виникнення стресу та емоційного вигорання у молоді у воєнний час. *Актуальні питання науки, освіти та технологій в умовах сучасних викликів: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Кременчук, 09 травня 2023 р.); у 2 ч. Кременчук: ЦФЕНД, 2023. Ч. 1. С. 38-39.

218. Сахарова К.О. Методологія суїцидальної превенції серед учнівської молоді. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2021. № 1. С. 99-105.

219. Сахарова К.О. Насильницька поведінка особистості в умовах трансформаційного соціуму: соціально-психологічний вимір: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2026. 403 с.

220. Сахарова К.О. Насильство як соціально-психологічний феномен: роль особистості у циклі агресії. *Наукові перспективи.* 2025. № 7 (61). С. 1377-1387.

221. Сахарова К.О., Недвига Д.Ю. Мотиваційні стратегії в освіті: світові тенденції та вітчизняні перспективи. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 11 (51). С. 2712-2722.

222. Сахарова К.О. Перспективи розвитку психологічної служби у закладах освіти. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2021. № 2. С. 76-81.

223. Сахарова К.О. Проблема мобінгу у сучасному освітньо-науковому

середовищі. *Психологічна організація внутрішнього світу людини: теорія та практика: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного семінару* (м. Дніпро, 4 жовтня 2023 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. університет внутрішніх справ, 2023. С. 79-81.

224. Сахарова К.О. Психологічні детермінанти корупції: теоретичний аналіз. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»).* 2022. № 4 (9). С. 436-447.

225. Сахарова К.О. Психокорекційна робота з особами, які є учасниками сімейного насильства. *Наукова спадщина Володимира Роменця: сучасний погляд: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського наукового круглого столу* (м. Київ, 18 травня 2026 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2026. С. 69-70.

226. Сахарова К.О. Психологічний інструментарій запобігання булінгу в учнівському середовищі. *Наукові перспективи.* 2024. № 2 (44). С. 1347-1358.

227. Сахарова К.О., Сергеєв А.Ю. Психологічні механізми педагогічного впливу на розвиток дивергентного мислення. *Наукові інновації та передові технології.* 2026. № 4 (56). С. 2722-2735.

228. Сахарова К.О. Soft skills викладача закладу вищої освіти як психолого-педагогічний ресурс психологічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. *Підвищення рівня soft skills викладачів ЗВО для реалізації сучасних підходів щодо психологічної допомоги в умовах воєнного стану: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації* (м. Львів, м. Торунь, 1 червня-12 липня 2026 р.). Львів; Торунь: Liha-Pres, 2026. С. 68-72.

229. Сахарова К.О. Судова практика захисту від булінгу як форма захисту суб'єктивних прав і законних інтересів громадян. *Актуальні питання матеріальних та процесуальних приватних правовідносин*: *зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного семінару* (Дніпро, 24 листопада 2021 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський

гуманітарний університет», 2021. С. 23-27.

230. Сахарова К.О. Сутність і типологія насильства: психологічний аналіз. *Перспективи та інновації науки.* 2025. № 7 (53). С. 1567-1577.

231. Сахарова К.О. Теоретичні контури поняття «життєстійкість». *Наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку: зб. наук. статей за матеріалами XIII Міжнародної наукової конференції* (м. Прага, Чехія, 29 грудня 2022 р.). К.: Видавничий дім «Інтернаука», 2022. С. 35-38.

232. Сахарова К.О. Формування національної ідентичності молоді як чинник покращення національної безпеки. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 15 березня 2024 р.); у 2-х ч. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. Ч. ІІ. С. 710-712.

233. Сахарова К.О., Хожило І.І., Липовська Н.А. Громадянська ідентичність в структурі європейської ідентичності. *Суспільство та національні інтереси.* 2025. № 7 (15). С. 595-603.

234. Сахарова К.О., Хричов С.О. Роль освітніх стресорів у формуванні внутрішньої агресії серед студентської молоді. *Перспективи та інновації науки.* 2025. № 6 (52). С. 814-825.

235. Сахарова К.О., Чередніченко О.М., Липовська Н.А. Форми психологічного насильства в організаційному середовищі. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 6. С. 97-103.

236. Сахарова К.О. Чинники ризику насильницької поведінки серед молоді. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 6 (46). С. 2086-2095.

237. Седих К.В., Кононова М.М. Превенція кібербулінгу як умова самоактуалізації студентської молоді в освітньому середовищі. *Габітус: наук. журн.* 2022. Вип. 41. С. 187-192.

238. Сергеєва К.В. Роль сім'ї у формуванні агресивної поведінки підлітків. *Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії:*

матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 17 травня 2012 р.). К.: Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2012.

239. Сидоренко Н.С., Сахарова К.О. Мотивація персоналу мілітаризованої служби в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2026. № 4 (46). С. 979-991.

240. Синєокий О. Проблеми формування мотивації сексуально-насильницької поведінки: структура, динаміка та перспективи досліджень. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 1. С. 11-16.

241. Синишина В.М., Смук О.Т. Психологічна допомога жінкам, що постраждали від гендерно-обумовленого насильства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2023. № 6. С. 33-37.

242. Сіваш А.А., Шерстюк К.Д. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: значення та реалізація в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 11. С. 804-808.

243. Скіпальська Г., Лях Т., Клішевич Н. Жінки, які постраждали від домашнього насильства як об'єкт соціальної роботи. Ввічливість. *Humanitas*. 2021. № 5. С. 82-89.

244. Слюсар В.М. Насилля як субстанційна характеристика соціальних трансформацій: автореф. дис. ...д-ра філос. наук: 09.00.03 / Вадим Миколайович Слюсар. К., 2019. 20 с.

245. Смалько Ф.В., Ямницький В.М. Сучасні аспекти вивчення поведінкової та вербальної агресії. *Психологія: реальність і перспективи.* 2014. № 3. С. 135-138.

246. Сопрун І.П. Прояв агресивності в дітей, що виховуються в різних соціальних умовах. *Наука і освіта*. 2003. №5/6. С. 51-53.

247. Соціальна і корекційна робота з особами, які вчинили насильство в сім'ї: навч.-метод. посіб.: у 2 т. / О.М. Бандурка, І.О. Бандурка,

В.О. Брижик [та ін.]; Міжнар. жіночий правозах. центр «Ла Страда - Україна»; за заг. ред. О.М. Бандурки [та ін.]. К.: Україна, 2013. Т. 1. 130 с.

248. Соціально-психологічні інструменти промоції здорового способу життя: методичні рекомендації / за наук. ред. М.С. Дворник. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2024. 105 с.

249. Стрес в Україні та Європі: як війна змінює сприйняття життя молоддю. Соціологічне дослідження GRADUS.

250. Стригун В.М. Попередження насильства в учнівському середовищі. *Дитина з особливими потребами. Інклюзивна освіта. Дефектологія. Корекційна педагогіка*. 2018. № 11. С. 22-27.

251. Строгий В.І. Спалахи соціальної агресії з тяжкими наслідками: передумови, джерела, причини виникнення та механізми запобігання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. Вип. 3. С. 332-339.

252. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг, 2014. 312 с.

253. Талько А. Насильство в сім'ї як детермінанта девіантної поведінки дитини. *Вісник: [збірник] / Київ. ін-т бізнесу і технологій; [відп. за вип. Р. О. Язиніна]*. Київ, 2016. Вип. 2 (30).

254. Тацій М.С. Кримінологічний аналіз кримінальної агресії. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 3. С. 164-170.

255. Теорія соціального навчання Бандури та теорія соціального когнітивного навчання. extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https:// www.asecib.ase.ro /mps/Bandura_Social Educational Theory.pdf

256. Технології психотерапевтичної допомоги постраждалим у подоланні проявів посттравматичного стресового розладу: монографія / З.Г. Кісарчук та ін. К.: Видавничий Дім «Слово», 2020. 178 с.

257. Тимошенко В.І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. *Бюлетень М-ва юстиції України*. 2015. № 6. С. 55-63.

258. Ткач Б. Нейропсихологічний підхід до проблеми людської агресії в умовах сучасного суспільства. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка* / відп. ред. Л.Ф. Бурлачук. 2017. Вип. 1 (6)/2 (7): Психологія. С. 124-128

259. Токарева Н.М. Психолінгвістична парадигма проблеми психологічного моделювання особистісних конструктів. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2018. Вип. 8. С. 45-57.

260. Токарська А. С. Інформаційно-психологічна агресія та її руйнівні наслідки у порушенні прав людини. *Вісник 9 Національного університету «Львівська політехніка» : зб. наук. пр.* / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львівська політехніка»; голов. ред.-видав. ради Н.І. Чухрай. Львів, 2015. № 824: Юридичні науки.

261. Томчук С.М., Томчук М.І. Агресивність особистості як психологічний феномен. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: [монографія]. Вінниця, 2018. С. 114-133.

262. Тополов Є.В. Теоретико-методологічні основи дослідження професійної агресивності особистості. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія: 14 Психологія і педагогіка*. 2010. Вип. 16. С. 267-277.

263. Траверсе Т.М. Політичне мислення як механізм функціонування політичної ідентичності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Вип. 3. С. 120-126.

264. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. К.: ДЦССМ, 2002. 132 с.

265. Удовенко Ю. Психотравма як наслідок ситуації насильства щодо дітей. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2006. Вип. 24/25. С. 41-44.

266. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з англ. О. Замойської. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 160 с.

267. Франчук О.О., Левицька Л.В. Психологічні особливості насильницької поведінки в міжособистісних стосунках. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2016. № 12. С. 166-168.

268. Фройд З. Основні категорії психоаналізу / пер. з нім. А. Березінської. *Всесвіт: журнал*. 1991. № 5 (749). С. 164-170.

269. Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності: монографія / В.О. Моляко, Ю.А. Гулько, Н.А. Ваганова [та ін.]; за ред. В.О. Моляко. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. 204 с.

270. Фурман О.Є., Гірняк А.Н. Розвивальна взаємодія в освітньому закладі як сфера психологічного оргвпливу. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. І. Вип. 55. С. 66-71.

271. Хозраткулова І.А. Педагогічні засади виявлення та подолання насилля у підлітковому середовищі: дис. …канд. пед. наук: 13.00.05 / Ірина Анатоліївна Хозраткулова. Х., 2003. 203 с.

272. Хомік В.С. Агресія у різних юнацьких і дитячих когортах: дослідження в українській психології. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 8. С. 4-13.

273. Храмцов О.М. Кримінологія вербальної агресії: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.08 / Олександр Миколайович Храмцов. Х., 2003. 202 с.

274. Цап Н. М. Агресивність дитини: за і проти. *Практична психологія і соціальна робота*. 1999. № 6-7. С. 12-24.

275. Циценко Г. Феноменологія дитячого насилля. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф*., 29-30 квіт. 2014 р. / М-во науки і освіти України [та ін.]; [редкол.: В. Кравець та ін.]. Тернопіль, 2014.

276. Цільмак О.М. Психологічні детермінанти прояву агресії. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2005. № 1-2. С. 38-41.

277. Цільмак О.М. Складові структури компетентностей. *Наука і освіта*. 2009. № 1-2. С. 128-135.

278. Цуркан М. Дослідження теоретичних обґрунтувань застосування насильницьких методів у людській практиці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. Вип. 14: Українознавство. С. 49-51.

279. Чайковська О.М. Психологічні особливості агресивності підлітків залежно від ступеня їх девіантності. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. КПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. К. : [б. в.], 2012. Вип. 16.

280. Шаблінський І. «Агресія» і «насильство» – поняття не тотожні. *Політ. менеджмент*. 2004. № 5. С. 82-91.

281. Швалб Ю.М. Соціальна агресія як предмет дослідження в екологічній психології / Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя: кол. моногр. / за наук. ред. Ю.М. Швалба. К., 2007. 235 с.

282. Шевченко Н.Ф., Тищенко К.В. Дослідження впливу типу сімейного виховання на прояви агресивності у дітей дошкільного віку. *Scientific collection «InterConf»: with the Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference «Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects»* (Tallinn, Estonia, December 16–18, 2020). Tallinn: Ühingu Teadus juhatus, 2020. P. 510-519.

283. Шармар О.Р. Особливості кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності, статі та за іншими ознаками в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове видання.* 2023. № 58. С. 323-329.

284. Шинкаренко О. Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства. *Практична психологія*. 2000. № 3. С. 25-29.

285. Шуміло О.О. Щодо визначення видів насильства серед учнівської молоді [та ін.]. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / Нац. акад правових наук України, Ін-т вивчення проблем злочинності*. Харків, 2014. Вип. 27. С. 301-310.

286. Шустікова М.В. Генетичні та середовищні детермінанти агресивної поведінки. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* 2005. № 709. Вип. 1-2. С. 111-115.

287. Щербатюк О.В. Проблема детермінації та проявів агресивності у професійній діяльності. *Науковий вісник Сіверщини*. 2022. № 2. С. 230-239.

288. Юридична психологія / за заг. ред. О.М. Бандурки / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 683 с.

289. Юрків Я.І. Насильство дітей у сім'ї як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота».* 2013. Вип. 28. С. 185-189.

290. Якімова С.В., Лесяк Н.І. Домашнє насильство як вид кримінального правопорушення за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 3. С. 192-194.

291. Яремчишин М.М., Якубович І.А. Формування та розвиток стресу за умови різних суспільних тенденцій і викликів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2025. № 1. С. 97-103.

292. Ярмольчик М.О. Агресія та тривожність як детермінанти вибору копінгстратегій військовослужбовців під час декомпресії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2021. Т. 32 (71). № 2. С. 110-114.

293. A meta-analysis of the dark triad and work behavior / E.H. O'Boyle et al. *Journal of Applied Psychology*. 2012. Vol. 97(3). P. 557-579.

294. Abraham M. *Speaking the Unspeakable: Marital Violence Among South Asian Immigrants in the United States*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2002.

295. Allport G.W. The Nature of Prejudice. Cambridge: Addison-Wesley, 1954. 537 p.

296. American Psychological Association. The road to resilience. 2009. Available at: http://www.nus.edu.sg/uhc/cps/CARE/eCare/vol4_Jan10/The%20road%20to%20.

297. Anderson C.A., Bushman B.J. Human aggression. *Annual Review of Psychology*. 2002. Vol. 53. P. 27-51.

298. Anderson, C.A., Huesmann, L.R. Human aggression: a social-cognitive view. In: Hogg, M.A., Cooper, J. (Eds.), Handbook of Social Psychology. Sage Publication, London, 2003. P. 296-323.

299. Ames D.R., Flynn F.J. What breaks a leader: The curvilinear relation between assertiveness and leadership. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2007. Vol. 92 (2). P. 307-324.

300. Aronson E., Wilson T., Akert R. *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań: [s.n.], 1997. P. 513.

301. Ayoko O.B., Callan V.J., Härtel C.E.J. Workplace conflict, bullying, and counterproductive behaviors. *The International Journal of Organizational Analysis*. 2003. Vol. 11(4). P. 283-301.

302. Bandura A. Aggression: A social learning analysis. Prentice-Hall, 1973.

303. Bandura A. Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*. 1999. Vol. 3(3). P. 193-209.

304. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1986.

305. Baron R.A., Richardson D. R. Human Aggression. Perspectives in Social Psychology. New York: Springer Science & Business Media, 1994. 420 p.

306. Barufaldi L.A., Souto R.M.C.V., Correia R.S. et al. Violência de gênero: comparação da mortalidade por agressão em mulheres com e sem notificação prévia de violência. *Cienc Saúde Coletiva*. 2017. № 22 (9). P. 2929-2938.

307. Bauman Z. The Individualized Society Polity. Cambridge, 2001. 272 p.

308. Beck A.T. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. New York: International Universities Press, 1979. 368 p.

309. Berkowitz L. Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*. 1989. Vol. 106(1). P. 59-73.

310. Bisson K. The Effect of anxiety and depression on college students' academic performance: exploring social support as a moderator. *Electron Theses Diss*. 2017. № 77. P. 1-7.

311. Blair R.J.R. Empathy, moral development, and aggression: a cognitive neuroscience perspective, in Emotions, Aggression, and Morality in Children: Bridging Development and Psychopathology (Worcester, MA: American Psychological Association), 2010. P. 97-114.

312. Błachut J., Gaberle A., Krajewski K. Kryminologia, Gdańsk, Wydawnictwo Arche, 2001.

313. Boscarino J.A., Adams R E. PTSD onset and course following the World Trade Center disaster: findings and implications for future research. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol.* 2009. Vol. 44 (10). P. 887-898.

314. Boxer P., Goldstein S.E., Musher-Eizenman D., Dubow E.F., Heretick D. Developmental issues in school-based aggression prevention from a social-cognitive perspective. *The Journal of Primary Prevention.* 2005. № 26 (5). P. 383-400.

315. Boxer P., Sloan-Power E. Coping with violence: A comprehensive framework and implications for understanding resilience. *Trauma, Violence & Abuse.* 2013. № 14 (3). P. 209-221.

316. Branch S., Ramsay S., Barker M. Workplace bullying, mobbing and general harassment: a review. *International Journal of Management Reviews*. 2013. Vol. 15(3). P. 280-299.

317. Bullying and Harassment in the Workplace: Theory, Research and Practice / Eds. S. Einarsen et al. 3rd ed. London: CRC Press, 2020. 584 p.

318. Bursik R.J.Jr., Grasmick H.G. Neighborhoods and crime: The dimensions of effective community control. New York: Lexington Books, 2016.

319. Bushman B.J., Anderson C.A. Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review*. 2001. Vol. 108 (1). P. 273-279.

320. Buss A., Durke A. An inventory for assessing different kinds of hostility. *Journal of Consulting Psychology.* 1957. Vol. 21. P. 343-380.

321. Buzan B. Hansen L. The Evolution of International Security Studies. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

322. Cao J., Li Y., van der Wal C., Taris T. Boundaries of ethical leadership in mitigating workplace bullying: The moderation effect of team power distance orientation. Public Management Review, 2023.

323. Caforio G., Kümmel G. (eds) *Military Missions and their Implications Reconsidered: The Aftermath of September 11th*. Amsterdam: Elsevier, 2005.

324. Carney M.M., Barner J.R. Prevalence of partner abuse: Rates of emotional abuse and control. *Partner Abuse*. 2012. Vol. 3(3). P. 286-335.

325. Center for justice and crime prevention (CJCP). School violence in South Africa: Results of the 2012 national school violence study. 2013. www.cjcp.org.za.Monograph

326. Christine M. Jaquin https:// www.britannica.com/topic/violence

327. Church D., Yount G., Brooks A.J. The effect of emotional freedom techniques on stress biochemistry: A randomized controlled trial. *Journal of Nervous and Mental Disease*. 2012. Vol. 200 (10). P. 891-896.

328. Cialdini R. B. Influence: Science and Practice. 4th ed. Boston: Allyn & Bacon, 2001. 262 p.

329. Coffey M. Shunned: Discrimination against People with Mental Illness. *Journal of psychiatric and mental health nursing*. 2009. Vol. 16. P. 108-109.

330. Cohen S., Wills T. A. Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*. 1985. Vol. 98(2). P. 310-357.

331. Collins A. Contemporary Security Studies; 2nd edn. Oxford: Oxford University Press, 2010.

332. Cornwall A. Locating citizen participation. *Bulletin.* 2020. Vol. 51 (2). P. 33-42.

333. Corrigan P.W., Watson A.C. Understanding the Impact of Stigma on People with Mental Illness. *World Psychiatry*. 2002. Vol. 1 (1). P. 16-20.

334. Craig G. The EFT Manual. Santa Rosa: Energy Psychology Press, 2008. 236 p.

335. Crime Survey for England and Wales. URL: https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/stalkingfindings

336. Curtis W.J., Cicchetti D. Moving research on resilience into the 21st century: Theoretical and methodological considerations in examining the biological contributors to resilience. *Dev Psychopathol*. 2003. № 15. P. 773-810.

337. Dankiewicz M. Ocena moralna zachowań agresywnych w teorii i badaniach naukowych [in:] *Studia Psychologica.* 2012. № 12 (2). P. 107-118.

338. Darke H., Sherrill A., Douglas T. Gaslighting and memory: The effects of partner-led challenges on recall and self-perception. *Memory*. 2025. Vol. 33 (6). P. 1-15.

339. Denenny D., Thompson E., Pitts S.C., Dixon L.B., Schiffman J. Sub thresh old psychotic symptom distress, self-stigma and peer social support among college students with mental health concerns. Psychiatric Rehabilitation Journal. 2015. Vol. 38. № 2. P. 164-170.

340. Development of the Scale of Economic Abuse / A.E. Adams et al. *Violence Against Women*. 2008. Vol. 14 (5). P. 563-588.

341. Didaskalou E., Skrzypiec G., Andreou E., Slee P. Taking action against victimization: Australian middle school students' experiences. Journ. of Psychologists and Counsellors in Schools. 2017. No. 27 (1). P. 105-122.

342. Docherty M., Boxer P., Huesmann L.R., O'Brien M., Bushman B. Assessing callous-unemotional traits in adolescents: Determining cutoff scores for the inventory of callous and unemotional traits. *Journal of Clinical Psychology.* 2017. № 73 (3). P. 257-278.

343. Docherty M., Boxer P., Huesmann L.R., O'brien M., Bushman B.J. Exploring primary and secondary variants of psychopathy in adolescents in detention and in the community. Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology. 2016. № 45 (5). P. 564-578.

344. Dollard J., Doob L., Miller N., Mowrer O., Sears R. Frustration and Aggression. Yale University Press, New Haven, CT, 1939.

345. Dutton D.G., Goodman L.A. Coercion in intimate partner violence: Toward a new conceptualization. *Sex Roles*. 2005. Vol. 52 (11-12). P. 743-756.

346. Du X., Yao L., Chen X., Jian J. Social comparison affect emotional processing in subthreshold depression: evidence from an ERP study. Current Psychology. 2024. Vol. 43. P. 15757-15770.

347. Earls F.J. Violence and today's youth. Critical Health Issues for Children and Youth. 1994. № 4. P. 4-23.

348. Edmondson A.C. Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*. 1999. Vol. 44 (2). P. 350-383.

349. Einarsen K., Nielsen M.B., Hetland J., Olsen O.K., Zahlquist L., Mikkelsen E.G., Koløen J., Einarsen S.V. Outcomes of a Proximal Workplace Intervention Against Workplace Bullying and Harassment: A Protocol for a Cluster Randomized Controlled Trial Among Norwegian Industrial Workers. Front Psychol. 2020 Aug 31;11:2013.

350. Einarsen S., Skogstad A. Bullying at work: epidemiological findings in public and private organizations. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 1996. Vol. 5(2). P. 185-201.

351. Ellenberg H. Zur Entwicklung der Vegetationssystematik in Mitteleuropa. Angewandte Pflanzensoziologie Festschrift E. Aichinger. Wiener Beitrag – Wien, 1954. P. 134-143.

352. Elliott D.S., Wilson W.J., Huizinga D., Elliott A.C., Ranking B. The effects of neighborhood disadvantage on youth development. Journal of Research in Crime and Delinquency. 1996. № 33. P. 389-426.

353. Émile Durkheim Suicide: Studies in Sociology. Translated by John A. Spaulding and George Simpson Edited with an introduction by George Simpson, London and New York. - extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.gacbe.ac.in/images/E%20books/Durkheim%20-%20Suicide%20-%20A%20study%20in%20sociology.pdf.

354. Emotion dysregulation and verbal aggression in adult community sample / C. Garofalo et al. *Aggressive Behavior*. 2019. Vol. 45 (6). P. 647-657.

355. Erikson K.T. Everything in its path: Destruction of community in the Buffalo Creek flood. Simon & Schuster, 1976.

356. Ertürk Y., Purkayastha B. Linking research, policy and action: A look at the work of the special rapporteur on violence against women. *Current Sociology.* 2012. № 60 (1). P. 142-160.

357. Etienne G. Krug, James A. Mercy, Linda L. Dahlberg, Anthony B. Zvi World Report on Violence and Health. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov /12384003/.

358. Experiences of domestic violence and mental disorders: A systematic review and meta-analysis / K. Trevillion et al. *PLOS ONE*. 2012. Vol. 7(12). Art. e51740.

359. Edmondson A.C., Lei Z. Psychological safety: The history, renaissance, and future of an interpersonal construct. *Annu. Rev. Organ. Psychol. Organ. Behav.* 2014. No 1 (1). P. 23-43.

360. Faria J.R., Mixon F.G., Salter S.P. An economic model of workplace mobbing in academe. Economics of Education Review. 2012. № 31 (5). P. 720-726.

361. Feltner B.D., Goodsell D.R. The academic dean and conflict management. The Journal of Higher Education. 1972. № 43 (9).P. 692-701.

362. Filaber J. Pojęcie bezpieczeństwa publicznego w prawie administracyjnym (wybrane uwagi). w: M. Sadowski, P. Szymaniec (red.), Prace prawnicze, admi- nistratywistyczne i historyczne, «Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Zeszyty Stu- denckie», Wrocław, 2009.

363. Fedchuk O. Category of Psychological Security of Personality in Scientific Literature. *The Journal of VN Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*. 2022. Vol. 73. P. 67-74.

364. Fogg P. Academic Bullies. *Chronicle of higher Education*. 2008. № 55(3).

365. Follingstad D.R., Coyne S., Gambone L. A representative measure of psychological aggression and its severity. *Violence and Victims*. 2005. Vol. 20(1). P. 25-38.

366. Fondation pour l'enfance. La résilience: le réalisme de l'espérance. Ramonville-Saint-Agne: Erès, 2011.

367. Forrai M., Koban K., Matthes J. Short-sighted ghosts: Psychological antecedents and consequences of ghosting others within emerging adults' romantic relationships and friendships. *Telematics and Informatics*. 2023. Vol. 80. Art. 101969.

368. Ferrajão P.C., Oliveira R.A. Self-awareness of mental states, self-integration of personal schemas, perceived social support, posttraumatic and depression levels and moral injury: A mixed-method study among Portuguese war veterans. *Traumatology.* 2014. Vol. 20, № 4. P. 277-285.

369. Forgas J.P., Baumeister R. Psychology of Gullibility: Conspiracy Theories, Fake News and Irrational Beliefs (Sydney Symposium of Social Psychology). Oxfordshire: Routledge, 2019.

370. Foucault M. Governmentality. In: Burchell G., Gordon C. and Miller P. (eds) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: Chicago University Press, 1991. P. 87-105.

371. Fregoso R.-L. and Bejarano C. (eds) *Terrorizing Women: Feminicide in the Américas*. Durham, N.C.: Duke University Press, 2010.

372. Frick P.J., Ray J.V., Thornton L.C., Kahn R.E. Annual research review: A developmental psychopathology approach to understanding callous-unemotional traits in children and adolescents with serious conduct problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry.* 2014. № 55(6). P. 532-548.

373. Frick P.J., White S.F. Research review: The importance of callous unemotional traits for developmental models of aggressive and antisocial behavior. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2008. № 49(4). P. 359-375.

374. Friedli L. Mental health, resilience and inequalities. Denmark: World Health Organisation, 2009.

375. Fromm E. Anatomia ludzkiej destrukcyjności. Poznań: [s.n.], 1998. P. 243.

376. Frustration and aggression / J. Dollard et al. Yale University Press, 1939.

377. Fullerton D.J., Zhang L.M., Kleitman S. An integrative process model of resilience in an academic context: Resilience resources, coping strategies, and positive adaptation, 2021.

378. Galinsky A.D., Moskowitz G.B. Perspective-taking: Decreasing stereotype expression, stereotype accessibility, and in-group favoritism. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2000. Vol. 78(4). P. 708-724.

379. Galtung J. Gewalt, Krieg und deren Nachwirkung. Про видимі і невидимі наслідки насильства // http://them.polylog.org/5/fgj-de.htm.

380. Garland D. The Culture of Control. Oxford: Oxford University Press, 2001.

381. Gaylord-Harden N.K., So S., Bai G.J., Henry D.B., Tolan P.H. Examining the pathologic adaptation model of community violence exposure in male adolescents of color. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. 2017. № 46 (1). P. 125-135.

382. «Ghosted» but still hanging around: Investigating the ghosting experience and individual differences / L. Pancani et al. *Frontiers in Psychology*. 2021. Vol. 12.

383. Ghosting and orbiting: An analysis of victims' experiences / L. Pancani et al. *Journal of Social and Personal Relationships*. 2021. Vol. 38(7). P. 1987-2007.

384. Goldberg X. Social comparison links social media use and well-being. *Nature Reviews Psychology.* 2023. Vol. 2. P. 658.

385. Ging D. Alphas, Betas, and Incels: Theorizing the Masculinities of the Manosphere. *Men and Masculinities*. 2019. Vol. 22. No. 4. P. 638-657.

386. Gonthier C., Besançon M. It is not always better to have more ideas: Serial order and the trade-off between fluency and elaboration in divergent thinking tasks. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 2024. № 18(1). P. 105-118.

387. Goracy A. Uwarunkowania zachowań agresywnych − przegląd badań. «Opieka-Wychowanie-Terapia».1990. № 1-2.

388. Gordon T. Parent Effectiveness Training. New York: Wyden, 1970. 337 p.

389. Górnikowska-Zwolak. Płeć i rodzaj w edukacji. 2004. S. 85-91.

390. Greenberg J., Pyszczynski T., Solomon S. The Causes and Consequences of a Need for Self-Esteem: A Terror Management Theory. Public Self and Private Self / Ed. R.F. Baumeister. New York: Springer, 1986. P. 189-212.

391. Grof St. Beyond the brain. State University of New York press, 1931. 526 p.

392. Gwendolyn P.K. Improving school climate to reduce student health risks. *Monitor on Psychology.* 2015. Vol. 46, No. 10. P. 54.

393. Grubb A., Turner E. Attribution of blame in rape cases: A review of the impact of rape myth acceptance, gender, and socialization. *Aggression and Violent Behavior*. 2012. Vol. 17(5). P. 443-452.

394. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. New York: McGraw-Hill, 1967. 538 p.

395. Gurr T.R. Why Men Rebel. Princeton: Princeton University Press, 1970. 421 p.

396. Huntington S.P. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. 448 p.

397. Hailes H.P., Goodman L.A. They’re out to take away your sanity: A qualitative investigation of gaslighting in intimate partner violence. *Journal of Family Violence*. 2023. Vol. 40.

398. Halian I., Popovych I., Charkina O., Halian A., Danko D., Zaverukha O., Haponenko L., Kryzhanovskyi O. Relationship between emotional intelligence and coping strategies in young behavior during extreme situations. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (issue 11). P. 1518-1527.

399. Hao C. Self-Efficacy / The ECPH Encyclopedia of Psychology. Springer, Singapore. 2024.

400. Hayes S.C., Strosahl K.D., Wilson K.G. Acceptance and Commitment Therapy: An Experiential Approach to Behavior Change. New York: Guilford Press, 1999. 304 p.

401. Hörnberger C. Self-assertion / Heimann R., Fritzsche J. (eds) Violence Prevention in Education, School and Club. Springer, Wiesbaden. 2022.

402. Heitmeier W., Hagan’s J. International Handbook of the Study of Violence. The concept of violence. Book. 2003. P. 13-39.

403. Heinemann P.P. Mobbing. A whole curriculum approach to bullying. Stoke-on-Trent: Trentham Books. 1973.

404. Helios J., Jedlecka W. Współczesne oblicza przemocy. Zagadanienia wybrane, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, 2017.

405. Hentig H. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim. *Journal of Criminal Law. Criminology and Policy Science*. 1944. № 31. P. 303-309.

406. Herman J.L. Trauma and recovery: The aftermath of violence − from domestic abuse to political terror. Basic Books, 2015.

407. Hilgard E.R., Atkinson R.C. Introduction to psychology. NY; Chicago: Harcourt, Brace & World, 1967. 686 p.

408. Hinduja S., Patchin J. W. Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2015. 312 p.

409. Hjemdal O., Friborg O., Stiles T.C., Rosenvinge J.H., Martinussen M. Resilience predicting psychiatric symptoms: A prospective study of protective factors and their role in adjustment to stressful life events. *Clinical Psychol Psychother*, 2006. № 13. P. 194-201.

410. Hoffman B., Ware J., Shapiro E. Assessing the Threat of Incel Violence. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2020. Vol. 43. No. 7. P. 565-587.

411. Hogg M.A., Abrams D. Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes. London: Routledge, 1988.

412. Hopwood C.J., Wright A.G.C. A comparison of passive-aggressive and negativistic personality disorders. *Journal of Personality Assessment*. 2012. Vol. 94 (3). P. 296-303.

413. Horowitz D.L. Ethnic Groups in Conflict. Berkeley: University of California Press, 1985. 697 p.

414. How breath-control can change your life: A systematic review on psycho-physiological correlates of slow breathing / A. Zaccaro et al. *Frontiers in Human Neuroscience*. 2018. Vol. 12. Art. 353.

415. Howard A.L., Kimonis E.R., Muñoz L.C., Frick P.J. Violence exposure mediates the relation between callous-unemotional traits and offending patterns in adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2012. № 40(8). P. 1237-1247.

416. Huesmann L.R., Dubow E.F., Boxer P., Landau S.F., Gvirsman S.D., Shikaki K. Children's exposure to violent political conflict stimulates aggression at peers by increasing emotional distress, aggressive script rehearsal, and normative beliefs favoring aggression. *Development and Psychopathology.* 2017. № 29(1). P. 39-50.

417. IASC. Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings, 2007.

418. Iganski P. Hate Crime' and the City. Bristol: Policy Press, 2008.

419. Imtiaz A., Saleem F., Ali S. Gaslighting, emotional abuse, and mental health in adults' romantic relationships. *Journal of Health and Well-being Considering Religion*. 2024. Vol. 3(4).

420. Infante D.A., Rancer A.S. Argumentativeness and verbal aggressiveness: A review of recent theory and research. *Communication Yearbook*. 1996. Vol. 19. P. 319-351.

421. Israeli mental health in the aftermath of the October 7 terrorist attack: risks, challenges, and recommendations / Y. Neria et al. *Israel Journal of Health Policy Research*. 2025. Vol. 14(1). P. 25.

422. Jankowska M. Świat ucznia – świat uczennicy socjalizacja szkolna a utrwalanie społecznych ról płciowych. *Acta universitatis lodziensis folia sociologica*. 2009. Vol. 34. S. 13-33.

423. Johnson M.P. A typology of domestic violence: Intimate terrorism, violent resistance, and situational couple violence. Northeastern University Press; Published by University Press of New England, 2008.

424. Johnson-Bailey J. Academic Incivility and Bullying як Gendered і Racialized Phenomena. *Adult Learning.* 2015. № 26 (1). P. 42-47.

425. Josse E., Dubois V. Interventions humanitaires en santé mentale dans les violences de masse (1st edition) Bruxelles: Groupe De Boeck, 2009.

426. Ju B., Pak S. Managing Cyber Incivility in Digital Workplaces: A Systematic Review and HR Strategies. *International Journal of Organizational Analysis*. 2025. Vol. 33.

427. Kabat-Zinn J. Wherever You Go, There You Are: Mindfulness Meditation in Everyday Life. New York: Hyperion, 1994. 278 p.

428. Karmen A. Crime victims: An introduction to victimology. 9th ed. Cengage Learning, 2021.

429. Karpman S.B. Fairy Tales and Script Drama Analysis. *Transactional Analysis Bulletin.* 1968. Vol. 7. № 26. P. 39-43.

430. Kristensen S.M., Larsen T.M.B., Urke H.B., Danielsen A.G. Academic Stress, Academic Self-efficacy, and Psychological Distress: A Moderated

Mediation of Within-person Effects. *Journal of Youth and Adolescence*. 2023. Vol. 52. P. 1512-1529.

431. Katsoty D. et al. A prediction model of PTSD in the Israeli population in the aftermath of October 7th, 2023 terrorist attack and the Israel-Hamas war. *Israel Journal of Health Policy Research*. 2024. Vol. 13. P. 63.

432. Kaur D., Niwas R. Aggressive behaviours of secondary school students with the school environment. *Int J Adv Res (Indore).* 2017. № 5(5). P. 801-809.

433. Khozhylo I., Bashtannyk V., Khozhylo M., Sakharova K. Development of Ukraine and EU countries on the basis of green transformation: relevance for society, economy and public administration. *Sylwan.* 2025. Vol. 169. Issue 4. P. 30-43.

434. Khozhylo I., Pavlenko L., Lipovska N., Sakharova K. Challenges of the pandemic and war: aspects of health and mental well-being-2030. *Archiv Euromedica.* 2023. Vol. 13. num. 4. P. 1-4.

435. Khozhylo I., Sakharova K., Lipovska N., Serheiev A. Formation of smart consciousness of the youth of Ukraine in modern conditions / The Future of Smart Cities / Samuel D. Simpson (Editor). New York: Nova Science Publishers, 2023. P. 183-194.

436. Klamut R. Bezpieczeństwo jako pojęcie psychologiczne. *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne*. 2012. № 4.

437. Klein W., Wood S., Bartz J. A. A theoretical framework for studying the phenomenon of gaslighting. *Personality and Social Psychology Review*. 2025.

438. Kmiecik-Baran K. Przemoc wobec dzieci – diagnoza i interwencja [in:] K.: *Młodzież i przemoc*. Warszaw: [s.n.], 1999. P. 16.

439. Konaszewski K., Niesiobędzka M., Kolemba M. Social and personal resources and adaptive and non-adaptive strategies for coping with stress in a group of socially maladjusted youths. European Journal of Criminology, 2019.

440. Kowalski R.M., Limber S.P., Agatston P.W. Cyberbullying: Bullying in the Digital Age. 2nd ed. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2012. 340 p.

441. Kraemer H.C., Kazdin A.E., Offord D.R., Kessler R.C., Jensen P.S., Kupfer D.J. Coming to terms with the terms of risk. Archives of General Psychiatry. 1997. № 54. P. 337-343.

442. Lampman C., Crew E.C., Lowery S.D., Tompkins K. Women Faculty Distressed. NASPA Journal About Women in Higher Education. 2016. № 9(2). P. 169-189.

443. Lampman C. Women faculty at risk: US profesors report на своїх experiments with student incivility, bullying, aggression, i sexual attention. *NASPA Journal About Women in Higher Education*. 2012. № 5(2). P. 184-208.

444. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York: Springer, 1984.

445. Leaving without a word: Ghosting and the Dark Triad traits / P.K. Jonason et al. *Acta Psychologica*. 2021. Vol. 220. Art. 103425.

446. LeFebvre L.E., Carmack H.J. Ghosting in emerging adults' romantic relationships: The digital dissolution disappearance strategy. *Imagination, Cognition and Personality*. 2020. Vol. 39(3). P. 270-292.

447. Lee Y.H., Chang W.Y., Li S. How does competition enable social comparison? A comparison of behavior in competitive internet-based games. *Information Technology and Management*. 2024. Vol. 26 (2). P. 185-204.

448. Lesiak M., Gelsthorpe L. The invisible abuser: Attachment, victimization, and perpetrator perception in repeat abuse. *Violence Against Women*. 2025.

449. Leymann H., Gustafsson A. Mobbing at work and the development of post-traumatic stress disorders. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 1996. Vol. 5(2). P. 251-275.

450. Lipińska-Grobelny A. The impact of workplace harassment on the level of mental disorders: the moderating role of gender. *Curr Issues Personal Psychol.* 2023. № 12(3). P. 202-209.

451. Liu J.J., Reed M., Girard T.A. Advancing resilience: An integrative, multi system model of resilience. Personality and Ind ividual Differences. 2017. № 111. P. 111-118.

452. Lombroso C. Criminal Man in Connection with Anthropology, Jurisprudence and Psychiatry (Causes and Solutions). Turin: Fratelli Bocca, 1897. Vol. 2. 700 p.

453. Long N.J., Long J.E., Whitson S. The angry smile: The psychology of passive aggressive behavior in families, schools, and workplaces. 2nd ed. PRO-ED, 2009.

454. Lorenz K. On Aggression. Verlag Dr Borotha-Schoeler, Vienna, Austria, 1963. 321 p.

455. Lutgen-Sandvik P., Tracy S.J., Alberts J.K. Burned by bullying in the American workplace. *Journal of Management Studies*. 2007. Vol. 44(6). P. 837-862.

456. Luthar S., Cicchetti D., Becker B. The construct of resilience: a critical evaluation and guidelines for future work. *Child Dev*. 2000. № 71. P. 543-562.

457. Maggino F. Social Comparison / Maggino F. (eds) Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research. Springer, Cham. 2023.

458. Maddi S. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. 2004. Apr. 44. P. 279-298.

459. Malesevic S. The Sociology of War and Peace. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

460. Mann M. The Sources of Social Power. Volume 1. A History of Power from the Beginning to A.D. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

461. Maqueda F. (Ed.). Traumatismes de guerre. Actualités cliniques et humanitaires. Revigny- sur-Ornain: Hommes et Perspectives, 1999.

462. Masten A.S., Burt K.B., Coatsworth D. Competence and psychopathology in development. In Cohen D.J., Cicchetti D. (eds). Development and Psychopathology, vol 3, Risk, disorder and adaptation (P. 697-738). USA: Wiley & Sons; 2006.

463. Matthiesen S.B., Einarsen S. Psychiatric distress and symptoms of PTSD among victims of bullying at work. *British Journal of Guidance and Counselling*. 2004. Vol. 32(3). P. 335-356.

464. Marraccini M.E., Weyandt L.L., Rossi J.S. College students' усвідомлює profesor/instructor bullying: questionnaire development and psychometric properties. *Journal of American college health*. 2015. № 63(8). P. 563-572.

465. Mastalski J. Samotność globalna nastolatka. Kraków: [s.n.], 2007. P. 239.

466. May R. Power and Innocence: Search for the Sources of Violence – Softcover. Souvenir Press Ltd, 1974.

467. Mayer J.D., Roberts R.D., Barsade S.G. Human abilities: Emotional intelligence. *Annual Review of Psychology*. 2008. Vol. 59. P. 507-536.

468. Mayer M.A. Aggression and Self-Injury: A Summary. 1997. http://www.craconferences.com/AggressisonAndSelfInjury.doc.

469. Mazur J. Przemoc w rodzinie: toeria i rzeczywistość, Żak Wydawnictwo Akademickie, 2002.

470. McCauley C., Moskalenko S. Friction: How Radicalization Happens to Them and Us. Oxford: Oxford University Press, 2011. 256 p.

471. McEwen B.S., Akil H. Revisiting the stress concept: implications for affective disorders. *Journal of Neuroscience*. 2020. Vol. 40, No. 1. P. 12-21.

472. Molodychenko V., Tsybulko O., Makarenko L., Postol O., Lysak I. Pedagogy of Spirituality as a Factor of Sustainable Development of Humanity. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. № 13 (4). P. 454-468.

473. Melnychuk M., Zhylin M., Makarchuk N., Sakharova K., Shven Y. The Influence of Genetic Markers on the Development of Mental Disorders: A Systematic Review of Studies. *Journal of Pioneering Medical Sciences*. 2024. Vol. 13, Issue 3. P. 30-37.

474. Mendelson B. The origin of the doctrine of victimology. In Drapkin, L. and Viano, E. (Eds.). Victimology. Lexington: Lexington Books, 1974.

475. Mental health in Ukraine in 2023 / D. Martsenkovskyi et al. *European Psychiatry*. 2024. Vol. 67(1). P. 27.

476. Merton R.K. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. Vol. 3, No. 5. P. 672-682.

477. Merton R.K. Social Theory and Social Structure. Simon and Schuster, 1968. 702 p.

478. Michancova S. Páchateľ sexuálneho zneužívania detí medzi nami. Prešov: Prešovská univerzita, 2005. P.18.

479. Mietzel G. Wprowadzenie do psychologii. Gdańsk: [s.n.], 2008. P. 43.

480. Marraccini M.E., Brier Z.M. School Connectedness and Suicidal Thoughts and Behaviors: A Systematic Meta-Analysis. *School Psychology Quarterly*. 2017. Vol. 32, No. 1. P. 5-21.

481. Mindfulness practice leads to increases in regional brain gray matter density / B. K. Hölzel et al. *Psychiatry Research: Neuroimaging*. 2011. Vol. 191(1). P. 36-43.

482. Misawa M. Cuts and bruises caused by arrows, sticks, and stones in academia: Theorizing racist i homophobic bullying в adult i higher education. Adult Learning. 2015. № 26 (1). P. 6-13.

483. Misiuk A. Administracja porządku i bez pieczeństwa publicznego. Zadania prawnoustrojowe. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2011.

484. Moczuk E. Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa lokalnego. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2009.

485. Moss M. Essay on the Gift. Societies. Exchange. Personality, 1966.

486. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy / B.T. Litz et al. *Clinical Psychology Review*. 2009. Vol. 29(8). P. 695-706.

487. Morales A., Fuentes E., Fernández-Martínez I. A systematic review of ghosting as a relationship dissolution method in emerging adults' relationships. *Revista Latinoamericana de Psicología*. 2025. Vol. 57. P. 33-49.

488. Mozol V., Balaban O., Oliinyk Y., Babiak A., Kryzhanovskyi O. Interaction of the National Police with other actors in the area of criminal justice in combating criminal offences in the area of land relations. *Amazonia Investiga.* 2021. Vol. 10 (47). P. 226-233.

489. Mullen P.E., Pathé M., Purcell R. Stalkers and their victims. 2nd ed. Cambridge University Press, 2009.

490. Mutuku M.W., Muema E., Makau P., et al. The Impact of Parenting Style on Adolescences' Behavioural Problems in Secondary Schools in Mbooni East Dsub County Makueni County-Kenya. Research on Humanities and Social Sciences. 2019. № 9(2). P. 18-22.

491. Namie G., Namie R. The Bully at Work. Naperville: Sourcebooks, 2009. 320 p.

492. Naranjo C. Ennea-type structures : self-analysis for the seeker. Nevada City, CA: Gateways/IDHHB Inc, 1990. P. 196.

493. National Youth Violence Prevention Resource Centre. 2001. Risk and Protective Factors for Youth Violence. http://www.safeyouth.org/script/facts/docs/risk.pdf.

494. Nazymko E., Volobuieva O., Kryzhanovskyi O. Prevention of Legalisation (Laundering) of Criminal Proceeds in the Mechanism of Ensuring Economic Security of the State. *Baltic Journal of Economic Studies*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. Vol. 9, No 4. P. 198-205.

495. Nuttman-Shwartz O., Dekel R., Regev I. Continuous exposure to life threats among different age groups in different types of communities. Psychological Trauma: Theory, Research, Practice and Policy. 2015. Vol. 7, № 3. P. 269-327.

496. Neurobiology of aggression − review of recent findings and relationship with alcohol and trauma / M. Fritz et al. *Biology*. 2023. Vol. 12, No. 3. Art. 469.

497. Neurobiology of exercise / R.K. Dishman et al. *Obesity*. 2006. Vol. 14(3). P. 345-356.

498. Nigg J., Nikolas M., Friderici K., Park L., Zucker R.A. Genotype and neuropsychological response inhibition as resilience promoters for attention deficit/hyperactivity disorder, oppositional defiant disorder, and conduct disorder under conditions of psychosocial adversity. *Dev Psychopathol*. 2007. № 19. P. 767-786.

499. Nielsen M.B., Einarsen S. Outcomes of workplace bullying: a meta-analytic review. *Work and Stress*. 2012. Vol. 26(4). P. 309-332.

500. Noelle-Neumann E. The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1993. 269 p.

501. NSW Health. Disaster Mental Health Response Handbook, 2000.

502. Nyaga M.N., Mwai K. Contributions of selected family factors to drug abuse among adolescents in secondary schools in manyatta sub-county, embu county, Kenya. Science Journal of Education. 2016. № 4(2). P. 19-26.

503. Obuchowska I. Agresja. Encyklopedia pedagogiczna. Warszawa: [s.n.], 1993. P. 7.

504. O'Leary K.D. Psychological abuse: A variable deserving critical attention in domestic violence. *Violence and Victims*. 1999. Vol. 14(1). P. 3-23.

505. Olweus D. Bullying or peer abuse in school: intervention and prevention. Psychology, law and criminal justice: international development in research and practice. 1995. P. 248-263.

506. Oram S., Khalifeh H., Howard L.M. Violence against women and mental health. *The Lancet Psychiatry*. 2017. Vol. 4(2). P. 159-170.

507. Overchuk V. Psychological violence in educational environment: the psychological features of the teacher-inhibitor. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2020. № 2. P. 49-55.

508. Papież J., Płukis A. Przemoc dzieci i młodzieży w perspektywie polskiej transformacji ustrojowej, pod red. J. Papież, A. Płukis, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. P. 363-385.

509. Parental verbal abuse and the mediating role of self-criticism in adult internalizing disorders / N. Sachs-Ericsson et al. *Journal of Affective Disorders*. 2006. Vol. 93(1-3). P. 71-78.

510. Park M., Choi J., Lim S.J. Factors affecting aggression in South Korean middle school students. Asian nursing research. 2014. № 8(4). P. 247-253.

511. Pascoe M., Hetrick S., Parker A. The impact of stress on students in secondary school and higher education. Int J Adolesc Youth. 2020. № 25. P. 104-112.

512. Pittman M., Reich B. Social media and loneliness. *Computers in Human Behavior*. 2016. No. 62. P. 155-167.

513. Pennebaker J.W., Smyth J.M. Opening Up by Writing It Down. 3rd ed. New York: Guilford Press, 2016. 276 p.

514. Pettigrew T.F., Tropp L.R. A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2006. Vol. 90(5). P. 751-783.

515. PISA-2022. Результати. Том I. Стан навчання та рівності в освіті: Міжнародний звіт / пер. з англ. Л. Овсяннікова; наук. супровід: Т. Лісова, М. Мазорчук, Г. Бичко, Т. Вакуленко. К.: Український центр оцінювання якості освіти, 2023. 520 с.

516. Popovych I., Kolly-Shamne A., Piletska L., Soroka O., Hoian I., Yaremchuk V., Huzar V. The tendency to adventurism in the motivational structure of young. *Journal of Physical Education and Sport* 2024. Vol. 24 (issue 7). P. 1647-1658.

517. Popovych I., Koval I., Raievska Ya., Piletskyi V., Buryanovatiy O., Hrynchuk O. Dominating mental states of the representatives of individual under lockdown and martial law: comparative analysis. *Journal of Physical Education and Sport*. 2023. Vol. 23(1). P. 170-178.

518. Pospiszyl I. Razem przeciw przemocy, Żak Wydawnictwo Akademickie, 1999.

519. Posttraumatic stress disorder and intimate relationship problems: A meta-analysis / C.T. Taft et al. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2012. Vol. 79(1). P. 22-33.

520. Prevalence of stress, anxiety, and symptoms of post-traumatic stress disorder among Ukrainians after the first year of Russian invasion: a nationwide

cross-sectional study / O. Lushchak et al. *The Lancet Regional Health − Europe*. 2023. Vol. 35.

521. Przybysz-Zaremba M. Egzemplifikacje wybranych teorii zachowań agresyw-nych człowieka – perspektywa trójwymiarowa [in:] *Studia nad rodziną* 2015 R. XIX nr 2 (37), Wydawnictwo UKSW. 2015. P. 311-332.

522. PTSD, depression, and anxiety after the October 7, 2023 attack in Israel: a nationwide prospective study / Y. Levi-Belz et al. *eClinicalMedicine*. 2024. Vol. 68.

523. Probst T.M., Jiang L., Graso M. Leader-member exchange: Moderating the health and safety outcomes of job insecurity. *Journal of Safety Research.* 2016. Vol. 56. P. 47-56.

524. Raievska Y., Savchuk J., Hulias I., Khokhlov A., Hoian I., Syniakova V., Soroka O., Lukashov O. Mechanism of comparison in the structure of self-efficacy in junior athletes' sporting activities. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (6). P. 1349-1359.

525. Randall P. Adult bullying: Perpetrators and victims. London: Routledge, 1997.

526. Randall Collins Violence: A Microsociological Theory. Princeton University Press, 2009. 584 p.

527. Relationships between mobbing at work and MMPI-2 personality profile, posttraumatic stress symptoms, and suicidal ideation and behavior / C. Balducci et al. *Violence and Victims*. 2009. Vol. 24(1). P. 52-67.

528. Rigby K. Bullying in schools and what to do about it. Camberwell: Acer Press, 2007. 346 p.

529. Rodríguez-Carballira, Álvaro, etc. Group psychological violence: taxonomy and the extent of its components. European Journal of Psychology (European Journal of Psychology Applied to Legal Context). 2015. T. 7 (1). P. 31-39.

530. Rutter M. Resilience concepts and findings: Implications for family therapy. *J Family Therapy*. 1999. № 21. P. 119-144.

531. Ryan W. Blaming the victim. Pantheon Books, 1971. URL: https://archive.org/details/blamingvictim00ryan_0

532. Sakharova K.O. Development of social-psychological competence of the person in the vector of prevention of violent behavior. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 3 (68). Т. 2. С. 341-353.

533. Sampson R.J., Lauritsen J.L Violent victimization and offending: Individual-, situational-, and community-level risk factors. In A. J. Reiss, Jr. & J. A. Roth (Eds.), Understanding and preventing violence. Social influences. Washington, DC: National Academy Press, 1994. Vol. 3. P. 1-114.

534. Santos J.L.G., Erdmann A.L., Sousa F.G.M., Lanzoni G.M.M., Melo A.L.S.F., Leite J.L. Methodological perspectives in the use of grounded theory in nursing and health research. Esc Anna Nery. 2016. № 20(3): e20160056.

535. Schaffer H.R., Rozwój społeczny. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. 2006. 510 s.

536. Schimelpfening N. Causes and Risk Factors of Depression. *Verywellmind.* 2020. № 8. P. 1-9.

537. Segal Z.V., Williams J.M.G., Teasdale J.D. Mindfulness-Based Cognitive Therapy for Depression. New York: Guilford Press, 2002. 351 p.

538. Seligman M.E.P., Walker E.F Rosenhan D.L. Abnormal psychology, (4th ed.) New York: W.W. Norton & Company, Inc. 2001.

539. Selye H. The Stress of Life. New York: McGraw-Hill, 1978. 515 p.

540. Sherif M. Group Conflict and Co-operation: Their Social Psychology. London: Routledge & Kegan Paul, 1966. 192 p.

541. Shapiro F. Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR) Therapy. 3rd ed. New York: Guilford Press, 2018. 515 p.

542. Shaw M. Theory of the Global State. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

543. Shay J. Moral Injury. *Psychoanalytic Psychology*. 2014. Vol. 31(2). P. 182-191.

544. Shcherban T., Bretsko I., Varha V. Feachers of aggressive behavior in adolescent age. Social Work and Education. 2022. Vol. 9. №. 3. P. 422-433.

545. Samotuha A., Lizut R., Kryzhanovskyi O. Regime of foreign occupation and its impact on human rights: from Polish and Ukrainian political-legal retrospective and nowadays. *Philosophy, economics and law review*. 2023. Vol. 3, No. 2. P. 160-183.

546. Sheffler P., Cheung C. S. Growth mindset and social comparison effects in a peer virtual learning environment. *Social Psychology Education*. 2024. Vol. 27. P. 493-521.

547. Skoog Waller S., Forinder U. Speaking through silence: The lonelification at the core of domestic abuse. *Violence Against Women*. 2025.

548. Simon G.K. In sheep's clothing: Understanding and dealing with manipulative people. Rev. ed. Parkhurst Brothers Publishers, 2010.

549. Smith B.W., Dalen J., Wiggins K., Tooley E., Christopher P., Bernard J. The brief resilience scale: Assessing the ability to bounce back. International Journal of Behavioral Medicine. 2008. № 15(3). P. 194-200.

550. Smith M.J. When I Say No, I Feel Guilty. New York: Bantam Books, 1975. 318 p.

551. Sowinska A. Wprowadzenie do psychologii. Katowice: [s.n.], 2002. P. 26.

552. Sparrow M. The Concept of Violence. Routledge, 2016. 206 p.

553. Stark E. Coercive control: How men entrap women in personal life. New York: Oxford University Press, 2007.

554. Staub E. The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 336 p.

555. Stevens F., Nurse J., Arief B. Cyber stalking, cyber harassment, and adult mental health: A systematic review. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2021. Vol. 24(6). P. 367-376.

556. Straus M. A. Cross-cultural reliability and validity of the Revised Conflict

Tactics Scales. *Cross-Cultural Research*. 2004. Vol. 38(4). P. 407-432.

557. Semenov O., Oleshko P., Tsymbal S., Liashko V., Shevchenko A., Popovych I. Research of social expectations of university students in the dimensions of psychological well-being. *Revista Eduweb*. 2021. Vol. 15 (3). P. 124-138.

558. Suarez E., Gadalla T.M. Stop blaming the victim: A meta-analysis on rape myths. *Journal of Interpersonal Violence*. 2010. Vol. 25(11). P. 2010-2035.

559. Sylvia Walby. Violence and Society: An Introduction to a New Branch of Sociology.https://doi.org/10.1177/0011392112456478.

560. Sweet P.L. The sociology of gaslighting. *American Sociological Review*. 2019. Vol. 84(5). P. 851-875.

561. Świniarski J. Bezpieczeństwo wew- nętrzne w ujęciu filozoficznym. w: L. Grochowski, A. Letkiewicz, A. Misiuk (red.), Nauka o bezpieczeństwie. Istota, przedmiot badań i kierunki rozwoju. Studia i materiały. Tom I, Szczytno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji, 2011.

562. Szymczak M. Dictionary of the Polish language vol. 2. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.

563. Tajfel H., Turner J.C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. *Psychology of Intergroup Relations* / Eds. S. Worchel, W. G. Austin. Chicago: Nelson-Hall, 1986. P. 7-24.

564. Tavrovetska N., Popovych I., Savchuk O., Piletska L., Lappo V., Abramian N., Zahrai L. Research on risk inclination of young in the dimensions of life orientations. Journal of Physical Education and Sport. 2023. № 23(4). P. 868-877.

565. Tedeschi R.G., Calhoun L.G. Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15(1). P. 1-18.

566. Tehrani N. Workplace Trauma: Concepts, Assessment and Interventions. Hove: Brunner-Routledge, 2004. 290 p.

567. The Concept of Sense in Deleuze's Logic of Sense. P.Shakourzadeh, A.Fath Taheri & A.Hesamifar. *Philosophical Investigations.* 2022. № 16 (40). P. 407-428.

568. The gaslighting relationship exposure inventory: Reliability and validity in two cultures / T. Tager-Shafrir et al. *Journal of Social and Personal Relationships*. 2024. Vol. 41(10). P. 3123-3146.

569. The impact of exposure to domestic violence on children and young people: A review of the literature / S. Holt et al. *Child Abuse & Neglect*. 2008. Vol. 32(8). P. 797-810.

570. Tzanou M. Modern Servitude and Vulnerable Social Groups: The Problem of the AI Datafication of Poor People and Women. *IEEE Technology and Society Magazine*. 2022. № 41 (2). P. 105-108.

571. The psychosocial impact of humanitarian crises: A better understanding for better interventions. URL: https://www.actionagainsthunger.org/sites /default/files/publications/ACF_Psychosocial_Impact.pdf

572. Thornberry T.P. Membership in youth gangs and involvement in serious, violent offending. In R. Loeber & D.P. Farrington (Eds.), Serious and violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions (P. 147-166). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1998.

573. Tkach B., Lytvynchuk L., Popovych I., Blynova O., Zahrai L., Piletska L. Research on the Experience of Users of Political Slogans in Ukraine. BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience. 2021. № 12(1). P. 104-117.

574. Tomaszewski T. Psychologia. Warszawa: [s.n.], 1982. P. 644.

575. Tsymbal B., Horieva S., Sakharova K., Serohina N. Personality security as a component of social security in the public administration system in Ukraine. *Journal of interdisciplinary research Ad Alta*. 2021. Vol. 12/02-XXXI. P. 223-228.

576. Ukraine – Displacement and Return Intentions. IOM Displacement Tracking Matrix. 2023. URL: https://dtm.iom.int/ukraine

577. UNESCO. School violence and bullying: global status report (PDF), Vol. 9. Paris: UNESCO, 2017. P. 110-111.

578. Van der Kolk B.A. The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma. Viking, 2014.

579. Verbal aggression by parents and psychosocial problems of children / Y.M. Vissing et al. *Child Abuse & Neglect*. 1991. Vol. 15(3). P. 223-238.

580. Victims' voices: Understanding the emotional impact of cyberstalking and individuals' coping responses / J.D. Worsley et al. *Sage Open*. 2017. Vol. 7(2).

581. Wacquant L. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham, NC: Duke University Press, 2009.

582. Walker L.E. The battered woman syndrome. 4th ed. Springer Publishing Company, 2016.

583. Wang J., Long R., Chen H., Li Q. Measuring the Psychological Security of Urban Residents: Construction and Validation of a New Scale. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. P. 2423.

584. Weber M. Economy and Society. ed. Roth G and Wittich C. New York: Bedminster Press, 1968.

585. What are risk and protective factors? https://www.cdc.gov/youth-violence/risk factors/index.html

586. What is (not) Ghosting? A theoretical analysis via three key pillars / J. Schokkenbroek et al. *Computers in Human Behavior*. 2025. Vol. 168. Art. 108637.

587. Williams K.D. Ostracism: A temporal need-threat model. *Advances in Experimental Social Psychology*. 2009. Vol. 41. P. 275-314.

588. Wanless S.B. The role of psychological safety in human development. *Research in Human Development*. 2016. No 13 (1). P. 6-14.

589. World Health Organization. Third Milestones of a Global Campaign for Violence Prevention Report 2007: Scaling Up. Geneva: Switzerland, WHO; 2007.

590. World report on violence and health / Eds. E.G. Krug et al. World Health Organization, 2002.

591. Yavuzer Y., Albayrak G., Kılıçarslan S. Relationships amongst aggression, self-theory, loneliness, and depression in emerging adults. Psychological reports. 2019. № 122(4). P. 1235-1258.

592. Yllo K.A., Straus M.A. Patriarchy and violence against women: The impact of structural and normative factors. Physical violence in American families; Ed. by Straus M. A., Gelles R. J. New Jersey: Transaction publishers, 1999. 66 p.

593. Youth violence. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/youth-violence

594. Zapf D., Einarsen S. Individual antecedents of bullying: Victims and perpetrators. *Bullying and Emotional Abuse in the Workplace* / Eds. S. Einarsen et al. London: Taylor & Francis, 2003. P. 165-184.

595. Zapf D. Organisational, work group related and personal causes of mobbing/bullying at work. *International Journal of Manpower*. 1999. Vol. 20(1/2). P. 70-85.

596. Zavatska N., Sakharova K., Zavatskyi V., Yaremchuk N., Kozyra P., Batasheva N., Novatskyi V., Popovych I. Comparison of the Structures of Bullying Participants' Aggressive Behaviors in the School Environment. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2026. Vol. 18 No 1. P. 187-200.

597. Zehr H. The Little Book of Restorative Justice. Intercourse, PA: Good Books, 2002. 80 p.

598. Zelenin V., Ilchenko R., Medvedieva O., Sakharova K., Volnova L. Development of Resilience of Adolescent Personality after Traumatic Experience: Analysis of Factors Influencing the Formation of Posttraumatic Growth as a Result of Traumatic Events. *Health Leadership and Quality of Life*. 2025. Vol. 4:654. P. 1-15.

599. Zillman D. Arousal and Aggression. In R.G. Geen, & E.I. Donnerstein (Eds.), Aggression: Theoretical and Empirical Reviews New York. N.-Y.: Academic Press, 1983. Vol. 1. P. 75-101.

600. Zimbardo P.G. The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil. New York: Random House, 2007. 551 p.